

Δέν είναι κάθε άνθρωπος ποιητής. Υπάρχουν βέβαια άνθρωποι (και δυστυχώς, αυτοί, στη σημερινή προπάντων εποχή, είναι και οι περισσότεροι), που χωρίς, εννοείται, να είναι ανεπίδεκτοι στα συναισθήματα της ατομικής των λύπης ή χαράς, όμως έχουνε, αρκετή ψυχική ταχυδρομία, για να μη αιστάνονται ούτε τόσο βαθιά, ούτε τόσο ευγενικά, ώστε να νιώθουν την ανάγκη της ποίησης. Μά πάλι, πόσες ανθρώπινες ψυχές νιώθουν βαθιά κι ευγενικά, αιστάνονται, πονούνε σαν τον ποιητή, μα τους λείπει το θείο δώρο της όμορφης διατύπωσης. «Nascuntur Poetae», γεννιούνται οι ποιητές! Και είναι βέβαια ποιητές και οι άνθρωποι αυτοί, όσο κι αν δε γράφουνε στίχους. Θα μπορούσαμε ίσως να τους πούμε παθητικούς ποιητές. Αυτοί — και μόνο αυτοί, όχι το ταχυδρομείο «profaunum vulgus» — αποτελούν το ψυχικό κοινό, που σ' αυτό πάνω κατορθώνει να επιδράσει ο ενεργητικός ποιητής, δηλαδή κείνος, που μπορεί ν' αποδώσει σε στίχους της καρδιάς του τους όμορφους πάλμους. Ο ποιητής λοιπόν, ο αληθινός ποιητής βέβαια, είναι ένας δημιουργός. Οι λίγοι στίχοι ενός σονέτου του, για να έχουν αυτή τη μαγικά επίδραση στην ψυχή των άλλων, πρέπει να είναι το γέννημα μιας βαθιάς ψυχικής λύπης ή χαράς, κάποιου έντονου ψυχικού πόνου, που έχει πριν αιστανθή. Μόνον, ότι κανείς αιστανθή ο ίδιος αληθινά και βαθιά, μόνο αυτό μπορεί αληθινά και βαθιά να μεταδώσει στον άλλο!

Η αληθινή ανθρώπινη ποίηση δεν έχει πατρίδα, ή καλύτερα τους συμπατριώτες της τους αποτελούν όλοι κείνοι, που μπορούν να γύρουν το κεφάλι τους με ορμητισμό ίσως και μ' ένα δάκρυ πάνω στους στίχους της, μα δυστυχώς υπάρχει κι ένα σύνορο κλειστό για τον ποιητή: ή γλώσσα. Έκατομμύρια ανθρώπων, σ' ης όλες τις γωνιές, θα νιώθανε συγκίνηση στους στίχους του, αν δεν ήταν γραμμένοι σε άγνωστη γι' αυτούς γλώσσα. Αδύνατο στο Γάλλο να καταλάβει τα λουλούδια του Τυπαλδου μας, αδύνατο στον Ιταλό να καταλάβει τη «Loreley» του Heine, αδύνατο στο Ρώσο να καταλάβει τις «Ιρλανδικές Μελωδίες» του Moore.

Πρέπει λοιπόν ή όμορφα των μαργαριταριών αυτών να μη γίνη γνωστή σε όσους μιλούνε ξένη γλώσσα; Όχι βέβαια. Κι έτσι παρουσιάζεται ή ανάγκη της μετάφρασης και γεννιέται ένας ολόκληρος κλάδος της λογοτεχνίας: ή μεταφραστική λογοτεχνία.

Εδώ δε θα μιλήσω για τη μεταφραστική λογοτεχνία γενικά, μόνο τη λυρική μεταφραστική λογοτεχνία θα εξετάσουμε.

Θα εξετάσουμε δηλαδή προσεχτικά, αν είναι δυνατό να μεταφραστή ένα λυρικό ποιηματάκι, ένα σονέτο π. χ., από μια γλώσσα σε άλλη, χωρίς τίποτε να χάσει από τη ομορφιά του, να μείνει απaráλλαχτο (έξω από την αλλαγή βέβαια των λέξεων). Και πρώτα — πρώτα βέβαια είναι φανερό, πως απαραίτητος όρος και για να επιχειρηθί καν μια τέτοια μετάφραση, είναι ή βαθιά, ή πλούσια γνώση από το μεταφραστή και της γλώσσας του τραγουδιού και της γλώσσας, που σ' αυτή θα χυθί ξανά το τραγούδι. Αυτό βέβαια είναι γενικά απαραίτητο για κάθε μετάφραση κι ούτε αξίζει να σταθούμε πολλή ώρα σ' αυτό. Μά ή γνώση μόνο μιας γλώσσας, όσο τέλεια κι αν την υποθέσουμε, δε φτάνει για τη λογοτεχνική απόδοση χρειάζεται και να αιστάνεται κανείς τη γλώσσα, έτσι, που μέσα του να είναι υποσυνειδητά αισθητές όλες οι απόχρωσες (nuances) της κάθε λέξης, της κάθε φράσης. «Ας υποθέσουμε λοιπόν, ότι και αυτός ο όρος υπάρχει και ο μεταφραστής όχι μόνο ξέρει, μα και αιστάνεται τέλεια τις δυο γλώσσες. Ας δοῦμε πάλι τι δυσκολίες θα βρη. Ας έρθουμε πρώτα στο τεχνικό

μέρος το γλωσσικό και το στιχουργικό. Καθώς είναι γνωστό οι διάφορες γλώσσες δεν έχουν λέξεις με την ίδια έχταση, υπάρχουν γλώσσες, που έχουν λέξεις με πολλές συλλαβές (γλώσσες πολυσύλλαβες) και γλώσσες με λέξεις με λίγες συλλαβές (λιγοςύλλαβες)· μάλιστα υπάρχουν και μονοσύλλαβες γλώσσες. Όπως για παράδειγμα ή κινέζικη. Φανταστήτε λοιπόν, πως θέλουμε να μεταφράσουμε ένα ποίημα, ένα σονέτο ας πούμε, από μια γλώσσα λιγοςύλλαβη σε μια γλώσσα πολυσύλλαβη. Τι πρέπει να κάνουμε; εύκολο βέβαια είναι να αλλάξουμε το μέτρο και το στίχο τον εξασύλλαβο ή οχτασύλλαβο να τον κάνουμε δωδεκασύλλαβο ή δεκαπεντασύλλαβο. Είναι αυτό μια λύση του προβλήματος, μα δεν είναι διόλου καλή· γιατί το μέτρο κάθε τραγουδιού έχει βαθιά έσωτερική σχέση με το περιεχόμενο: μέτρο με λίγες συλλαβές, ταιριάζει σε νόημα πιο σοβαρά ή πιο μελαγχολικά (!). Μια άλλη λύση πιο καλή, μα πιο δύσκολη, είναι να διπλασιάσουμε τους στίχους, δηλαδή τον ένα στίχο να τον κάμουμε δυό. Μά κι αυτό έχει το άτοπο του ένα σονέτο θα έχη τότε 28 στίχους αντί 14 κτλ. Και ή δυσκολία γίνεται μεγαλύτερη, αν καθώς είναι σωστό, δε θελήσουμε (για παραγέμισμα του διπλού στίχου) να βάλουμε άλλες λέξεις εκτός από κείνες, που έχει το ποίημα. Κι αν πρόκειται να μεταφράσουμε από τα κινέζικα με τις μονοσύλλαβες λέξεις του; μα γιατί να πάμε τόσο μακριά; Στα διδαχτικά βιβλία της εποχής μου βρισκότανε μέσα σ' άλλα κι ένα ποίημα του Victor Hugo, που είχε μόνο τρισύλλαβους στίχους. Αυτό το νόμιζα σαν το πιο λιγοςύλλαβο ποίημα στα γαλλικά. Μά δεν είναι πολλές μέρες, που σε μια όμορφη μελέτη του κ. Ζακωνθινού για το σονέτο στη νεοελληνική ποίηση, διάβασα για πρώτη φορά το ακόλουθο σονέτο κάποιου παλιού άγνωστου ποιητή, σονέτο, που δεν έχει παρά μόνο μονοσύλλαβους και δισύλλαβους στίχους (vers masculins et vers féminins).

Fort	Rose
belle	close.
elle	la
dort;	brise
Lore	la
iréle,	brise.
quelle	
mort!	

Ορίστε τώρα να το μεταφράσετε στα Έλληνικά:

Από τις ευρωπαϊκές γλώσσες πολυσύλλαβες είναι ή δικιά μας ή γλώσσα και οι άλλες νότιες γλώσσες: τα Ιταλικά, τα Ισπανικά και (κάπως λιγότερο) τα πορτογαλλικά. Όσο προχωρούμε βορειότερα, οι λέξεις γίνονται συντομότερες: στα γερμανικά και τα ολλανδικά επικρατούν ίσως ακόμα οι δισύλλαβες λέξεις, τα γαλλικά είναι ακόμη συντομότερα και σ' αγγλικά μπορεί κανένας να γράψη και διηγηματάκια ολόκληρα με μονοσύλλαβες λέξεις. Επίσης αρκετά λιγοςύλλαβες είναι οι

(!) Η αντίρρηση, πως σε φυλές με διαφορετικά έχταση των λέξεων, μπορεί και ή αντίληψη του γοργού ή άργου ρυθμού να διαφέρει, δε μου φαίνεται να είναι πολύ βαθιά, γιατί τότε έπρεπε και στον ρυθμό του χορού να υπάρχει διαφορετικά αντίληψη. πράμα, που δεν ξέρω αν είναι αληθινό, μα που δε μου φαίνεται πιθανό.

σκανδιναβικές γλώσσες. Από τις σλαβικές πάλι τὰ ρωσικά και τὰ πολωνικά έχουν τις περισσότερες λέξεις πολυσύλλαβες και λιγότερο πάλι τὰ τσεχικά και τὰ σεροβικά.

Συμπέρασμα λοιπόν απ' όσα είπαμε ως τώρα είναι, πώς ή μετάφραση ενός λυρικού ποιήματος, είναι εύκολότερη πολύ, όταν γίνεται από πολυσύλλαβη σε πολυσύλλαβη ή από λιγοςύλλαβη σε λιγοςύλλαβη γλώσσα. Για μετάφραση λοιπόν στη δικιά μας γλώσσα ταιριάζουν περισσότερο τὰ Ιταλικά, τὰ Ισπανικά, τὰ πορτογαλλικά κι έπειτα τὰ ρωσικά κτλ. Μά και άλλες δυσκολίες ακόμα παρουσιάζονται στη μετάφραση. Υπάρχουν, καθώς ξέρετε, γλώσσες, που έχουνε τον τόνο σε όρισμένη σύλλαβη της λέξης (στην τελευταία σύλλαβη τὰ γαλλικά και τὰ τούρκικα, στην προτελευταία τὰ πολωνικά, στην πρώτη τὰ τσεχικά, τὰ ούγγρικά και τὰ φιννικά, κτλ.)· λοιπόν ή μετάφραση σε μιὰ τέτια γλώσσα από άλλη με λύτερο τονισμό, φέρνει κάμποση πάλι δυσκολία: Οί κανόνες της ομοιοκατοληξίας, της ρίμας, αλλάζουνε σύμφωνα με τις αλλαγές του τονισμού. "Αν τώρα από τις έξωτερικές αυτές δυσκολίες έρθουμε στις έξωτερικές, τότε βρίσκουμε, πώς τὸ πρῶμα γίνεται ακόμη δυσκολότερο: πρώτα — πρώτα δηλαδή, όσο κι αν τὰ κύρια ανθρώπινα συναισθήματα ή λύπη, ή χαρά, ή αγάπη, τὸ μῖσος, είναι βέβαια τὰ ἴδια παντού, όμως ή έκφραση τους και ή έχταση τους, ή επίδραση τους στην ψυχή — και λοιπόν και στη λυρική ποίηση — διαφέρει από λαὸ σε λαὸ. Μεγάλη διαφορά βλέπομε προπάντων ανάμεσα στη βόρεια και στη νότια Εὐρώπη. Καί ή χαρά και ή λύπη του νότιου είναι γοργή, με κάποιο θεατρικό τόνο: ως τὴν τρέλλα στη χαρά, ως τὴν αὐτοχτονία στη λύπη. Οί βορεινοὶ Εὐρωπαῖοι είναι πιὸ κρύοι. "Η χαρά τους είναι λιγότερο ζωηρή και λιγότερο ξεχειλιστικά. "Η λύπη τους πάλι πιὸ συγκρατημένη, πιὸ ήρεμη. Γι' αὐτὸ είναι πολὺ δύσκολο στὸ μεταφραστὴ ν' αποδώσει ἕνα βορεινὸ σονέτο για Νοτιοευρωπαίους ή αντίστροφα. "Αν διατήρηση (ὅπως είναι σωστὸ) τὴν ένταση τῶν αἰσθημάτων του πρωτότυπου, θὰ φανῆ χλιαρὸς, χωρίς πάθος στους νότιους, αν μεταφράξῃ από βορεινὲς γλώσσες και πάλι θὰ φανῆ άγριος, άκατανόητος, αν μεταφράξῃ για τοὺς βορεινοὺς.

Ακόμη και ή ιδέα της ομορφιάς είναι διαφορετικά στη μεσηβρινή και στη βορεινή Εὐρώπη: ὁ γερμανὸς ποιητὴς τραγουδάει τὴν ομορφιά της «Gretchen» με τὰ γαλανά, άθῶα, πιστὰ μάτια και τις χρυσὲς μακριὲς πλεξίδες, ὁ νότιος Εὐρωπαῖος τὰ ζωηρὰ παιχνιδίστικα μάτια, τὴ ξεστή, ὕλιστικὴ ομορφιά της γυναίκας του νότου.

Μά και οί έξωτερικὲς κλιματικὲς συνθήκες έχουνε επίδραση στη λυρική ποίηση. "Ο νότιος Εὐρωπαῖος θὰ βάλῃ στὸ ποίημα του για φόντο (ή θὰ κάμῃ παρομοίηση) τὰ καλοκαιρινὰ φεγγαρόβραδα, που λουσομένη «σε ἀναλιντὸ ἀσῆμι» φαίνεται μαγεμένη δλη ή πλάση ή τὴ λιακάδα τὴν ανοιξιάτικη με τὴν ανέκφραστη της γλύκα ή τὴ μεγάλοπρητη δύση του ήλιου στη νησόσπαρτη θάλασσα του Αιγαίου, ενώ ὁ βόρειος θὰ ψαλῆ τὴ χιονοσκέπαστη φύση του τόπου του ή τὴ βροχερὴ καλοκαιρινὴ μέρα ή τὰ δάση του με τὰ πελώρια δέντρα ή τὰ πολύκολπα «φιόρδα» με τοὺς πανύψηλους βράχους και τὰ κοιμισμένα νερά.

Αλλά και κάτι άλλο ακόμα έχει κάποια επίδραση στην ξενόγλωσσὴ απόδοση ενός λυρικού τραγουδιού. "Αν γενικά στη λογοτεχνία — κι ακόμα γενικότερα στην καλλιτεχνία — τὸ περιεχόμενο είναι βαθιὰ συννυφασμένο με τὴ μορφή, αὐτὴ ή σχέση είναι βέβαια ακόμα περισσότερο στενή στη λυρική ποίηση. Τὸ ὕλικὸ λοιπόν

που μ' αὐτὸ ὁ ποιητὴς θ' αποδώσει, θὰ ξαναχῆσῃ τὸ ξενόγλωσσο λυρικὸ τραγούδι, έχει ὄχι μισρὴ επίδραση στὴν απόδοση. "Η μαλακότητα, ή μουσικότητα τῶν ἤχων και τῶν φτόγγων είναι βέβαια διαφορετικὰ από γλώσσα σε γλώσσα: τὰ πολλὰ φωνήεντα και τὰ λίγα σύμφωνα κάνουν τὴ γλώσσα πιὸ εύκολοπρόφερτη, πιὸ μαλακιά. "Αντίθετα τὰ πολλὰ σύμφωνα και προπάντων στὸ τέλος της λέξης κάνουν τὴ γλώσσα τραχύτερη. Οί νότιες ρωμανικὲς γλώσσες (Ιταλικά, Ισπανικά, πορτογαλλικά) και παράλληλα σ' αὐτὲς και ή δική μας, έχουνε πολλὰ φωνήεντα και ὄχι πολλὰ σύμφωνα, οί γερμανικὲς γλώσσες και οί σλαβικὲς περισσότερα σύμφωνα. Βέβαια ή αντίληψη που ἀπ' αὐτὰ τὰ δυὸ μεγάλα εἶδη είναι καλύτερη για τὴ λυρική ποίηση, δὲ μπορεί παρὰ νὰ είναι σχετικὴ, ὅπως είναι ὅλα στὸν κόσμο. Για τὸ αὐτὸ τὸ δικὸ μας τὸ μεσηβρινὸ, που έχει συνηθίσει στὰ λίγα σύμφωνα, τὰ γερμανικά ή τὰ ρωσικά φαίνονται τραχιά, άγχαθωτά. Μά πάλι, φυσικά, για τὸ αὐτὸ του Γερμανοῦ και του Σλαύου, οί νότιες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες, προπάντων τὰ Ιταλικά θὰ φαίνονται κάπως ξεπλυμένα, κάπως νερωμένα. Καί πραγματικά, όταν τὰ φωνήεντα υπερπλεονάζουν, ή γλώσσα γίνεται χλιαρὴ και κορραστιαία. "Ετσι φαντάζομαι τὰ άρχαῖα "Ελληνικά με τὰ άσυναίρετα και τις ἀλλεπάλληλες σειρὲς από φωνήεντα, αν και βέβαια δὲν έχουνε καθαρή ιδέα της προσφορᾶς τους, που στηριζότανε στη χρονική προσωδία. "Ετσι ακόμα, με μιὰ έντελὸς τυχαία ομοιότητα, είναι και οί γλώσσες της Πολωνησίας, προπάντων της Μικρονησίας.

"Αν ιδιαίτερα ξεφτάσουμε τὴ δικιά μας γλώσσα, βλέπομε, ενώ από τὸ ἕνα μέρος της λείπουν μερικὰ φωνήεντα (ö ü κτλ.) και κάμποσα σύμφωνα (ch, tch, g γαλλ., g άγγλ. κτλ.) από τ' άλλο μέρος έχει μερικοὺς φτόγγους λατινικοὺς και συμπλέγματα άρκετὰ τραχιά, τὸ βγ (βγάζω) τὸ γδ (γδίνω) τὸ κτ (κτύπος) κτλ. Μοιάζει σ' αὐτὸ κάπως με τὰ Ισπανικά, που μ' ὄλες τις μεγάλοπρητες κατάληξες (ος, ας) που έχουνε συνηθῆς, όμως έχουνε και τὰ τραχιά x (j ü n) d (oc) κτλ. Γλυκότερα πολὺ είναι τὰ Ιταλικά και τὰ πορτογαλλικά.

Αὐτὲς λοιπόν είναι οί κυριώτερες τουλάχιστο δυσκολίες, που παρουσιάζονται σε μιὰ συστηματικὰ μετάφραση της ξενόγλωσσης λυρικής ποίησης. Μόνο αν καταργηθοῦνε ὄλες αὐτὲς, τότε μόνο μπορούμε νὰ ποῦμε, πὸς ή μετάφραση είναι τέλεια. Μά ή λέξη μετάφραση δὲν ταιριάζει τότε πιά. Μιὰ τέτια απόδοση είναι μιὰ καινούργια δημιουργία, ἕνα ξαναζωντανεμα του γεννήματος του ξένου ποιητή. Πρέπει κείνος, που τὴν κάνει, νὰ αίστανθῆ άκριβῶς τὴν ἴδια συγκίνηση, τὸν ἴδιο πόνο, που γέννησε τὸ άριστουργηματάκι στη καρδιά του ξένου ποιητή. Καί νὰ ἀκόμη και μιὰ καινούργια ψυχολογικὴ δυσκολία, που δὲν τὴν αναφέραμε πριν: πρέπει ὁ δεύτερος ποιητὴς νὰ μοιάξῃ στὴν ψυχικὴ ιδιοσυγκρασία με τὸν πρώτο. Μιὰ ξεστή, ήδονιστικὴ ιδιοσυγκρασία δύσκολα θ' αποδώσει καλά ἕνα μελαγχολικὸ παλιὸ μᾶς ρευματικῆς βαρύθυμης ψυχῆς, γιατί δὲ μπορεί νὰ τὸν αίστανθῆ με τὴν ἴδια ένταση. Καί βέβαια και τὸ αντίστροφο.

"Υστερα απ' ὅλα αὐτὰ, μπορεί ἴσως κανένας νὰ σκεφτῆ: μὰ ἀξίζει τάχα τὸν κόπο νὰ παλαίψῃ κανεὶς με τόσες δυσκολίες, για νὰποδώσει ἕνα ξενόγλωσσο τραγούδι; Γιατὶ νὰ μὴν κάμῃ δικὰ του ὁ ἴδιος; Καί τὸ κάτω-κάτω της γραφῆς, και γιατί νὰ κοπιάσουμε τόσο πολὺ νὰ κάμουμε και δικιά μας λυρική ποίηση; Μά ὅπως εἶπα και στὴν άρχή, ἔτσι θάπαντοῦσα και τώρα: γιατί είναι μιὰ ψυχικὴ ανάγκη ή λυρική ποίηση. "Όσο κι αν τώρα οί καινούργιες γενιὲς θέλουνε νὰ θεμελιώσουνε τὴν ἐξήγηση της ανθρώπινης ἱστορίας και ζωῆς πάντα με μόνο τὴν οικονομικὴ

θεωρία, δὲ μπορῶ νὰ συμφωνήσω σαυτὸ μαζί τους: πὼς οἱ οἰκονομικοὶ παράγοντες ἔχουνε ἓνα μεγάλο μέρος στὴ ζωὴ, πὼς ἀποτελοῦν τὸ ὕλικὸ θεμέλιό της, εἶναι βέβαια σωστό, μὰ πὼς κάθε ἀξία τῆς ζωῆς ἔχει τὸ χρηματικὸ ἰσοδύναμο της πὼς τὸ νῆμα, ποῦ κουνᾷ ὅλα τὰ νεῦρα τῆς ζωῆς, εἶναι τὸ χρῆμα, αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινό: ἡ ἀξία ἑνὸς μαραμένου λουλουδιοῦ, ποῦ κοιμᾶται μέσα σ' ἓνα παλιὸ γραμμά, ἡ ἀξία μιᾶς παλιᾶς γλυκειᾶς ἐνθύμησης, ἡ ἀξία μιᾶς συμπάθειας, δὲν ἔχουν οἰκονομικὸ ἰσοδύναμο, κι ὅμως εἶναι ἀξίες γιὰ τὴ ζωὴ ἀξίες μάλιστα ἄπειρα ἀνώτερες ἀπὸ τὶς χρηματιστηριακὲς ἀξίες* "Ὅσο λοιπὸν ὁ ἀνθρώπος θὰ μένη ἀνθρώπος, ἡ ποίηση θὰ ζῆ, γιατί χρειάζεται στὴ ζωὴ, σὰν τὸ δευγόνου στὰ πλεμόνια.

Μὰ κι ἡ μεταφραστικὴ ποίηση εἶναι ἀπαραίτητη: ἔχτος ἀπὸ τὸν πλουτισμὸ ποῦ δίνει στὴ λογοτεχνία ἑνὸς τόπου μὲ τὶς ὁμορφες, εὐγενικὲς σκέψεις, τὰ αἰσθηματὰ τρυφερῶν κι ἀνώτερων ψυχῶν τῶν ξένων τόπων, μὰ φέρνει καὶ τὶς ψυχῆς τῶν λαῶν πιὸ κοντά, τὶς σμίγει σὲ κοινὰ ἀνώτερα ψυχικὰ ἰδανικά. Περισσότερο ἀπὸ τὴ διπλωματικὴ κοινωνία τῶν ἔθνων, (ποῦ θὰ ταίριαζε καλύτερα ἴσως νὰ τὴν γράφαμε τὸ κοι μὲ ν), ἡ ψυχικὴ ἐπικοινωνία τῶν λαῶν, μπορεῖ νὰ συντελέσῃ σιγά-σιγὰ τὸ σβύσιμο τοῦ μίσους καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῶν πολέμων.

Καὶ τώρα βέβαια, φαντάζομαι, θὰ λέτε: Εὐκόλο εἶναι νὰ βροῖσῃς τόσες δυσκολίες, μὰ γιατί δὲ μᾶς δίνεις τὸ παράδειγμα μιᾶς τέτιας μετάφρασης μόνος σου;». Τὴν πρόβλεψη αὐτὴ τὴ σκέψη καὶ σὰς παρουσιάξω ὃ τραγούδια τοῦ Stecchetti, ποῦ ἂν δὲν εἶναι τέλεια μεταφρασμένα, ὅμως πλησιάζουν, νομίζω, πάρα πολὺ στὸ ἰδανικὸ τῆς μετάφρασης, ὅπως τὴν ἐξέθεσα παραπάνω.

1. "Όταν θὰ πέφτουνε τὰ φύλλα...

"Όταν θὰ πέφτουνε τὰ φύλλα καὶ θάρθῃς
Στὸ κοιμητήρι τὸν σταυρὸ μου νὰ ζητήσῃς.
Σὲ μιὰ μικρὴ γωνιά μπροστὰ του θὰ βρεθῇς.
Καὶ γέρω του πολλὰ λουλούδια θ' ἀντικρίσῃς.

Κόψε γιὰ τὰ ξανθὰ μαλλιά τότε ἀπὸ χάμον
Τ' ἄνθη, ποῦ θάναι φουξωμένα ἀπ' τὴν καρδιά μου:
Τ' ἄγραφα τὰ τραγούδια θάναι ποῦχα νιώσει,
Τὰ ὅσα δὲν σοῦχα λόγια ἀγάπης φανερώσει.

2. Στ' ἀγέρι ἀπ' τὰ χωράφια...

Στ' ἀγέρι ἀπ' τὰ χωράφια τὰ ὠργωμένα
Χενόταν μυρωδιὰ στὸ ἔργὸ τὸ βράδι.
Τὸ λόφο κεῖνο ἀνέβαινες μὲ μένα
Κι ἔφαλλε ὁ γρύλλος κάτω στὸ λιβάδι.

Τ' ἀγά, περιστερίσια ἄπλωνες μάτια,
Δέηση βουβή, σ' ἀστρουσπαρμένα πλάτια.

Κι ἐγὼ, ποῦνωθα, τί ἔλεγε ἡ ψυχὴ σου,
Σ' ἀγάπησα βαθιά γιὰ τὴ σιωπὴ σου.

1. Quando cadran le foglie...

Quando cadran le foglie e tu verrai
A cercar la mia croce in camposanto.
In un cantuccio la ritroverai
E molti fior le saran nati accanto.

Cogli allor tu pe'tuoi biondi capelli
I fiori nati dal mio cor: son quelli

I canti che pensai ma che non scrissi
Le parole d'amor che non ti dissi.

Lorenzo Stecchetti

2. Nell'aria della sera...

Nell'aria della sera umida e molle
Era l'acuto odor de' campi arati
E noi salimmo insiem su questo colle
Mentre il grillo stridea laggia nei prati.

L'occhio tuo di colomba era levato,
Quasi muta preghiera, al ciel stellato;

Ed io, che intesi quel che non dicevi
M'innamora di te perché tacevi.

Lorenzo Stecchetti

* Σημ. «Αναγέννησης». "Ἄς μᾶς ἐπιτρέψῃ ὁ κ. Χατζιδάκης νὰ σημειώσωμε, ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας.

3. "Ἐν ὄργανέττο...

"Ἐν ὄργανέττο παίζοντας διαβαίνει,
Τὸ παραθύρι μου ἀνοιχτό, βραδιάζει
Στὴν κάμαρα μου ἀπ' τὰ χωράφια μπαίνει
Τῆς ἀνοιχτῆς ἀγέρι κι εὐωδιάζει.

Γιατί τὰ γόνατα μου νὰ λυγίζουν;
Γιατί τὰ μάτια μου ἔτσι νὰ δακρῶζον;

Νά, μὲς στὸ χέρι τὸ κεφάλι γέμνω
Καὶ ἄνα, ποῦ μακριὰ 'σαι, ἐμπρός μου φέμνω.

3. Un organetto...

Un organetto suona per la via,
La mia finestra è aperta e vien la sera,
Sale dai campi alla stanzuccia mia
Un alito gentil di primavera.

Non so perchè mi tremino i ginocchi.
Non so perchè mi salga il pianto agli occhi.

Ecco io chino la testa in sulla mano
E penso a te che sei così lontano.
Lorenzo Stecchetti.

4. Φραχτολούλουδο.

"Ὁ ἀνθάκι μὲς στὸν ἥλιου ἀποκρυμμένο,
Ποῦ ἀγνωστο μὲς στὸ φράχτη ἔχεις κρυψώσει,
Κι ἐδῶ, σὰν τὴν ἀγάπη μου, θλιμμένο,
Σὰν τὴν ἀγάπη μου, κανεὶς δὲν ὀ ἔχει νιώσει.

Χωρὶς ἥλιον χαμόγελο, πικρμένο
Στ' ἀγκάθια θὰ χαθῆς, ποῦ ὀ ἔχουνε ζῶσει.

Καὶ χωρὶς χαμογέλιο ἐλπίδας μένει
Κι ἀγνωστὴ ἡ ἀγάπη μου ἡ φτωχὴ πεθαίνει.

4. Fior de Siepe.

O fiorellin di siepe, all'ombra nato,
Povero fiorellin non conosciuto.
Tu come l'amor mio sei disgraziato,
Tu come l'amor mio non sei veduto.

Senza un riso di sol morrai serrato
Tra queste spine dove sei cresciuto;

E senza un riso di speranza muore
Ignoto l'amor mio!... Povero amore!
Lorenzo Stecchetti.

5. Στὸ μπαλκονάκι σου ἴσως...

Στὸ μπαλκονάκι σου ἴσως καθισμένη,
Μὲς στὴν ἀστροφεγγιὰ κανένα βράδι,
Μιὰ μακρινὴ φωνὴ μὲς στὸ σκοτάδι
Θ' ἀκούσῃς νὰ σὲ χαιρετᾷ σβησμένη.

Κι ἐδῶ μὲς στοὺς ἀνθούς, ποῦ τὴ θεωρῶ σου
Πρωτόειδα, κάποιον δάκρυ θ' ἀντικρίσῃς.
Μὰ θὰ τὸ πῆς δημοσιὰ καὶ θὰ στολίσῃς
Μὲ τ' ἄνθος, ποῦ ἔχει ἔγραψε, τὰ μαλλιά σου.

"Ὅχι, δημοσιὰ τ' ἀγρὸ δὲν θάναι κεῖνο
Μαυγαριτάρι, ποῦ χροιάσει ἡ μέρα,
Μ' ἀπομεινάρι ἀπ' τὸν διζὸ μου θυῆνο.

"Ὅχι, ἡ φωνὴ δὲν εἶν' αὐτὴ τοῦ ἀγέρι,
Μὰ ἐγὼ μαι, ποῦ πεθαίνω καὶ ὀ ἀφήνω
Στεγρὸ γιᾶν, στεγρὸ βόγγο ἀπὸ πέρα.

5. Forse una volta.

Forse una volta al tuo balcon seduta,
Delle tremule stelle ai bianchi rai,
Lontan lontano per la notte cedrai
Un grido che si spegne e ti saluta.

Qui tra i fior dove prima io t'ho veduto,
Una lagrima un dì ritroverai,
Ma ti parrà rugiada e coglierai
Pe' tuoi capelli il fior dov' è caduta.

No, rugiada non è che al tremolio
Del sol biancheggia come vivo argento.
Ma le vestigia son del pianto mio;

Non è quel grido, no, grido del vento,
Ma son io che mi muoio e che t'invio
L'ultimo bacio e l'ultimo lamento.

Lorenzo Stecchetti.

Κ. ΒΑΡΝΑΛΗ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΑΓΕΙΑ

Α.

Με τρεις τρόπους μπορούμε να λυθοῦν τὰ προβλήματα, πού κάθε τόσο γεννᾶ ἡ ζωὴ μετ' ἡμῶν *Ἐπιστήμη*, μετ' ἡμῶν *Βία*, μετ' ἡμῶν *Μαγεία*. Στὴν Ἑλλάδα ἡ *Ἐπιστήμη* ἢ δὲν ὑπάρχει καθόλου ἢ, ὅταν ὑπάρχει, περισσότερο θολώνει καὶ μπερδεύει, παρὰ φωτίζει καὶ ταχτοποιεῖ τὰ προβλήματα. Ὅσο γὰρ τὴν *Βία*, εἴτε μετ' ἡμῶν κοινοβουλευτική της μορφή, εἴτε μετ' ἡμῶν δικτατορική, αὐτὴ λύνει τὰ περισσότερα μετ' ἡμῶν ἄμεσο καὶ κατηγορηματικό. Ἡ *Μαγεία* ὅμως, ὅπως συμβαίνει σὲ ὅλους τοὺς πρωτόγονους λαοὺς, πού εἴτε ἔχουν εἴτε δὲν ἔχουν προγόνους, ἢ διανοήση τους βρίσκεται σὲ πρὸ-λογικὸ στάδιο, εἶναι ὁ ἀόρατος μονάρχης, πού δικαιολογεῖ τὴν *Βία* καὶ ἀντικαθιστᾷ τὴν *Ἐπιστήμη*.

Στὸν καιρὸ τῆς Χαλιμαῆς, ὅποιος ἤξερε νὰ πῆ «σουσάμι», τοῦ ἀνοιγόντανε ὅλοι οἱ κρυμμένοι θησαυροὶ τῆς γῆς. Στὸν καιρὸ τὸ δικό μας, πού οἱ πολὺ χειροπιαστὲς ἔννοιες θεωροῦνται ἀνάξια ἀσχολία γιὰ τὸ ὑψηλὸ πνεῦμα, κλειδί ὅλων τῶν μυστικῶν θησαυρῶν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ζωῆς ἔγινε ἡ λέξη *ιδανικό*. Κάτω ἀπὸ τὸν ἀττικὸ οὐρανό, ὅπου ἡ κρουσταλλένια γαλανάδα δὲν ἔχει βυθό, ὅπου καθάριο φῶς γεμίζει τὰ πάντα καὶ ὅπου τὰ πῆλα καὶ τὰ κεντραίσιμα ἔχουνε ψυχὴ καὶ περιγραμμά, δὲν ὑπάρχει ὄρος πῶς προσαρμοσμένος μετ' ἡμῶν νεοελληνικὴ πραγματικότητα, μετ' ἡμῶν τὴν διαφορά, πῶς τοῦ λείπουνε καὶ φωτεινάδα καὶ καθαρότητα καὶ περιγράμματα καὶ τὶς περισσότερες φορὲς — ψυχὴ.

Ἡ θεία Πρόνοια μπορεῖ νὰ σὲ προφυλάξῃ ἀπὸ τὸ δυστύχημα νάκοῦς τὶς ἀνοησίες τῶν ἀνθρώπων. Δὲ μπορεῖ ὅμως νὰ σὲ προφυλάξῃ καὶ ἀπὸ τὴν περιέργεια νὰ τὶς διαβάξῃς. Καὶ ἡ περιέργεια τιμωρεῖται. Κάθε φορὰ, πού ἀγγίξῃς ρωμεῖκο βιβλίον, σὲ πιάνει ἕνα προκαταβολικὸ ριγος. Εἶναι ἡ ἡδονὴ τοῦ κινδύνου, πού ἀρχίζει. Καὶ αὐτὴ τὴν ἡδονή, ὅπως ὅλες τὶς ἡδονές, θὰ τὴν πληρώσῃς ἀκριβῶς. Ἐναῖσθημα ἀηδίας θὰ σοῦ μείνῃ γιὰ κάμποσες μέρες κατόπι.

Βέβαια, ἡ μαγεία εἶναι μιὰ ψευτιά. Στὴν ποίηση καὶ στὴν τέχνη μπορεῖ νὰ νᾶναι καὶ δύναμη, φτάνει τὸ ἀποτέλεσμα της (τὸ ὄρατο) νὰ τὴ δικαιώσῃ. Ὅμως στὴν ἐπιστήμη; Μπορεῖ νὰ τὴν πῆς ντροπὴ τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ σὰν ἱκανοποιῇ καὶ αὐτούς, πού τὴν κάνουν, καὶ αὐτούς, πού τὴ δέχονται, τότε δὲν εἶναι ἐξαίρεση, μὰ φαινόμενο ὁμαδικό, εἶναι «κατάσταση». Καὶ φτάνει νὰ ὑπάρχῃ αὐτὴ ἢ κατάσταση, γιὰ νὰ νᾶναι καὶ νόμιμη καὶ ἴσως (γιατὶ ὄχι;) καὶ γόνιμη. Γι' αὐτὸ ἂν περιμένῃς τὸν ἄνθρωπο, δηλ. τὸ ἄτομο, πού θὰ τὴν ἀλλάξῃ, εἶσαι ἕνας οὐτοπιστής. Πρέπει περισσότερο νὰ περιμένῃς τὸ Σίμωνα τὸ Μάγο ἢ τὸν Ἀπολλώνιο τὸν Τυανέα, πού θὰ τὴν δυναμώσῃ καὶ θὰ τὴν ὀλοκληρώσῃ σὲ ἀθάνατο τύπο.

Ἄμα δικαιολογήσῃς ἕνα κακὸ (βροχὴ τὴν αἰτία του), λέει πάνου-κάτου ὁ Ρενάν, τότε παύεις πᾶ νὰ θυμῶνῃς ἐναντία του. Ἔτσι μετ' ἡμῶν καιρὸ καὶ τὴν

πείρα ἢ πρότη σου ψυχικὴ ἀντίδραση τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς ἀηδίας ὑποχωρεῖ σὲ μιὰ σατυρικὴ διάθεση. Αὐτὴ ἢ σατυρικὴ διάθεση, αὐτὸ τὸ κέφι, εἶναι λύτρωση. Τότες ὄχι μονάχα δὲ ζῆτῶς νάλλᾳξῃ ἢ κατάστασι, μὰ καὶ νὰ χειροτερέψῃ. «Ὅσο χειρότερα, τόσο τὸ καλύτερο», εἶπε καὶ αὐτὸς ὁ καταραμένος ὁ Μάρξ. Καὶ τότε τοὺς μάγους ὄχι μονάχα δὲν τοὺς μισεῖς πᾶ, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀγαπᾷς. Ἔτσι ἀγαπᾷς μέγρι θανάτου τοὺς διὸ ἀντιπροσωπευτικοὺς τύπους τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος τὸν κ. Χατζηδάκη καὶ τὸν κ. Δελμούζο. Κι ἀνησιχεῖς γιὰ τὴν ὑγεία τους, μὴν πάθουν τίποτα. Γιατὶ, ὅταν αὐτοὶ σιωπήσουν, πῶς τὰ πράγματα θὰ χειροτερέψουν;

Διαβάξω στὴν ἐκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν δοσιλόγων γιὰ τὴν μιζρασιατικὴν καταστροφή: «Τὰ φυλετικὰ ἐλαττώματα εἶναι ἢ ἀρχομανία, ἢ ζηλοτυπία, ὁ φθόνος καὶ ὁ ὑπερόργαν ἀτομικισμὸς ἐκάστου Ἑλλήνου, φανταζομένου, ὅτι ὅλη ἡ ἕψηλιος στρέφεται περὶ αὐτὸν καὶ δι' αὐτὸν ὑπάρχει, ἔναντι τοῦ ἐγὼ του τὰ πάντα λησιμονεῖ, τὰ πάντα θυσιάζει, μέχρις ὅτου ὁ ἀτομικισμὸς του παρασύρῃ καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον εἰς τὸ βάραθρον». Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο στὴ γλῶσσα τῶν μορφωμένων τάξεων, τὴ γλῶσσα τῶν ἀθροιστῶν! Ἀλλὰ καὶ στὴ δημοτικὴ νὰ μεταφραστῇ, πᾶλε τὸ ἴδιο θὰ σημαίνῃ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετ' ἡμῶν περισσότερους ἀρχηγούς τοῦ δημοτικισμοῦ, εἶναι μεταφράσεις τῶν καθαρευουσιάνων. Τὸ ἴδιο δημοκοπικὸ, ἀτομικιστικὸ, ὀλιγαρχικὸ καὶ ἀντιλαϊκὸ πνεῦμα (ἔθνισμός καὶ θρησκεία καὶ ἐπιστροφή στυὺς προγόνους «διὰ τῆς γλώσσης») κινεῖ καὶ τοὺς πρώτους καὶ τοὺς δευτέρους.

Ἄλλ' ἄς ξαναγυρίσομε σὲ παραπάνου ἀπόσπασμα, πού ὁ μεσαιωνικὸς ποιητὴς τὸ διατύπωσε κάπως καλύτερα.

«Τρία πράγματα χαλάσσει τὴν Ρωμανίαν ὄλην: ὁ φθόνος, ἡ φιλαργυρία καὶ ἡ κενὴ ἐλπίδα».¹⁾ Σπάνια σὲ δημόσιο ἔγγραφο εἰπώθηκε ἕνα τέταρτο ἀλήθειας, ὅπως ἐδῶ. Βέβαια ἡ διάθεση τῆς Ἐπιτροπῆς ἦτανε τραγικὴ, ὅμως ἔχει μέσα της καὶ ἕνα ἀπόμακρο χιοῦμορ. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς δὲν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τὴν ἀλήθεια του. Ὅμως ἡ ἀλήθεια αὐτὴ εἶναι πολὺ μεγαλύτερη, ἂν τὴν μετατοπίσῃς στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Τότε θὰ παρατηρήσῃς, πῶς τὸ ἐγὼ ὄχι μονάχα συγκεντρώνει καὶ κινεῖ τὸν κόσμον, ὅπως ὁ Ἐρωτας τὸ μεσαιωνικὸν οὐρανὸ μετ' ἡμῶν τᾶστρα.

L'amor, che 'moue il ciel e l'artre stelle
(Ντάντες).

ἀλλὰ εἶναι καὶ πηγὴ κάθε ἀλήθειας. Ἀλήθειας ὑποχρεωτικῆς γιὰ ὅλους. Ἀλλοῦς τὶ ἐγὼ θὰ ἦτανε, ἂν οἱ ἀχτιδοβολίες του δὲν εἶναι ἀπόλυτες, καθολικὲς καὶ αἰώνιες;

Ὁ ἐγωκεντρικὸς ἀνθρώπινος τύπος παρουσιάζει τρία κλινικὰ σημεῖα α) δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὸν ἐαυτό του β) δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὶς ιδέες του καὶ γ) δὲ φαντάζεται, πῶς ἄλλοι μπορούνε νὰ σκέφτῶνται καλύτερα ἀπ' αὐτόν. Ἀλλ' ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἐκεῖ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μαγεία, ὄχι ὅμως, καθὼς λένε τὰ ἐγχει-

¹⁾ Φιλαργυρία εἶναι νὰ υποτάξῃς τὰ πάντα σὲ ἕνα ἄτομο σκεπτόμενο κενὴ ἐλπίδα ἢ οὐτοπία.

ρίδια και φιλοσοφία. Κι όπου υπάρχει μαγεία, εκεί δεν υπάρχει γατριά. Γιατί αν για τα παιδιά τα 15 τους χρόνια είναι η κρίσιμη σωματική και ψυχολογική τους ηλικία, τα 40 είναι η κρίσιμη πνευματική ηλικία των ωρίμων. Όποιος μετά τα 40 δεν άρχισε να αμφιβάλλη για τον εαυτό του, αυτός δε μπορεί και να τον αναθεωρήσει. Που θα πη, δε μπορεί να ξαναβιώσει. Είναι άνθρωπος σταματημένος. Μπορεί να παχαίνει, μα το πνεύμα του είναι άρρωστο. Η αμφιβολία είναι σημάδι υγείας. Τις περισσότερες μάλιστα φορές η κατάσταση τους χειροτερεύει. Τό ρίχνουνε στη μυστικοπάθεια, στη θρησκοληψία, στον άσκητισμό, που είναι όλα φανερώματα υπερτροφίας του υποκειμενισμού. Μισούνε κάθε νέα ιδέα, κάθε κίνηση προοδευτική, κάθε ξέσπασμα λευτεριάς. Κι αν η πραγματική τους δύναμη έφτανε τη δύναμη της φαντασίας τους, θα γινόντανε οι πιο σκληροί τρομοκράτες της Σκέρυης και του Λόγου, σε κάθε περίπτωση ανώτερου έλέγχου.

Αναγνωρίζουμε και τιμούμε τον κ. Δελμούζο σαν ένα θερμό αγωνιστή της ιδέας του δημοτικισμού, φιλόδοξο κι ενεργητικό, όσο λίγοι. Αλλά ενώ ο δημοτικισμός κάποτε, στην ψυχαρική του επιθετικότητα, ήταν ένα κίνημα αληθινά επαναστατικό, σήμερα κατάντησε ένα κίνημα συντηρητισμού και άρνησης. Πέρα απ' αυτόν υπάρχουν ζητήματα όχι πια γλωσσικού τύπου, μα κοινωνικής ουσίας, πιο ζωτικά, πιο άμεσα. Αν ο κ. Δ. τ' άγνοούσε μονάχα, θα τον άγνοούσαμε κι εμείς: δε θα μπορούσε ν' απασχολήσει ούτε την προσοχή μας ούτε την πέννα μας. Τουλάχιστο να τα θεωρούσε ελλεικρινά σαν ασυμβίβαστα κι επικίνδυνα για έναν κρατικό δημοτικισμό! Ούτε κι αυτό. Ο κ. Δ. βγαίνει και χτυπά κάθε άριστερη (λέγε προοδευτική) ιδεολογία για ψευτική και ξενική, ώσαν το επιστημονικό αντίκρισμα της κοινωνίας και οι συνέπειες του νάχουνε πατρίδα, μ' επιχειρήματα της φαντασίας του, που τα παρουσιάζει σαν ανάγκες του απόλυτου θεωρητικού λόγου. Θα τον πολεμήσουμε λοιπόν όχι μόνο σα δημοτικιστή στάσιμο κι άρνητικό, μα και σαν ένα αντιπρόσωπο της νεοελληνικής ακαδημαϊκής ψευτιάς. Το κλασικό ιδανικό του κ. Χατζηδάκη και το δημοτικιστικό του κ. Δελμούζου τείνουν στο ίδιο τέρας: στη δημιουργία ικανών και πειθαρχικών οργάνων της άρχουσας τάξης.

Β.

Ο κ. Δ. όραματίζεται και δεν αμφιβάλλει γι' αυτό: έτσι λέγει, πως βλέπει. Βλέπει λοιπόν τη νεοελληνική πραγματικότητα, γιατί δε μπορεί να ιδή την πραγματικότητα tout court. Κι ό,τι δε βλέπει ή δεν ξαίρει, αυτό δεν υπάρχει. «Ποιά όμως είναι ή δική μας φυλετική ιδιοσυγκρασία, αυτό είναι πρόβλημα δλότελα άμελέτητο» (2) (σελ. 19 στίχ. 19—20). «Πρόκειται για ζητήματα, που τα περισσότερα είναι ακόμα άμελέτητα» (σελ. 23 στίχ. 1—2) (Η νεοελληνική κοινωνία) «πρόβλημα πολυσύνθετο και άμελέτητο ακόμα» (σελ. 30. στίχ. 11—12). Ο κ. Δ. κρύβει το κεφάλι του κάτω από τα μεταφυσικά φτερά του και όλα τα ζητήματα γίνονται άμελέτητα. Αν τώρα υπάρχει επιστήμη, που μελετά την κοινωνία και τους νόμους της και μās δίνει τους κανόνες ενός αντικειμενικού κριτηρίου, ο κ. Δ. άδια-

(2) Κόττα Α. Δελμούζου. Δημοτικισμός και Παιδεία. Αθήνα. 1927. Α. Ι. Ράλλης και Σία.

φορεί. Μια φορά κι έναν καιρό ο μακαρίτης Μιστριώτης άρνοιότανε, πως ή Γλωσσολογία είναι επιστήμη, για να μπορή άνετα να πονηρεύεται εις βάρος της γλώσσας και να της ζητά εισιτήριο για τ' άπαρέμφατο. Ίσως νάχε και δίκιο. Πολύ πιθανό ή κύρια αίτία της μικρασιατικής καταστροφής νάναι ή άπουσία του άπαρέμφατου, ή όπως σήμερα λένε άλλοι, ή άπουσία του ιδανικού. Οι διανοούμενες καρμπίνες της γενιάς μας άρνοιούνται την Κοινωνιολογία ως επιστήμη. Μήπως δε ζητήθηκε από τη Βουλή ν' άπαγορευτή συνταγματικά νάναφέρεται ή πάλη των τάξεων στα επιστημονικά βιβλία; Νεοελληνική πραγματικότητα! Δηλ. μιστριωτισμός «μετά προοίουςς εξέλιξεως», που λένε κι οι γιατροί!

Αλλά έχει κι ένα άλλο «ελαφρυντικό» ο κ. Δ. Θα φαντάζεται, πως μπορεί ή Κοινωνιολογία να μελετά όλες τις κοινωνίες, έξόν από την ελληνική. Αυτή άποτελει ιδιότυπο φαινόμενο, που μονάχα με τη μεταφυσική μπορεί να εξηγηθή. Ο κ. Χατζηδάκης ισχυρίζεται κάτι παρόμοιο. Πως οι νόμοι της εξέλιξης όλων των γλωσσών δεν εφαρμόζονται στην ελληνική. Η Ελληνική γλώσσα έχει δικό της χαβά. Κι έχει δίκιο, γιατί ή καθαρεύουσα ως ζωντανή γλώσσα δε δικαιολογείται με καμιά Γλωσσολογία. Όμοια κι οι κοινωνιολογικές θεωρίες του κ. Δ. δε δικαιολογούνται με καμιά Κοινωνιολογία.

Αλλ' ως έρθωμε στις λεπτομέρειες. Ποιά είναι ή νεοελληνική πραγματικότητα; «Μ' αυτόν τον όρο έννοούμε ό,τι πραγματικά υπάρχει» (σελ. 22 στίχ. 16-17). Να μια ταυτολογία, που θα είχε τη δύναμη του λογικού νόμου της ταυτότητας (A=A), αν ο κ. Δ. δεν κρατούσε το δικαίωμα της έκλογής των στοιχείων απ' αυτή την πραγματικότητα. Αυτό θα πη, πως νεοελληνική πραγματικότητα δεν είναι ό,τι πραγματικά υπάρχει, αλλ' ό,τι νομίζει ο κ. Δ., πως υπάρχει ή πρέπει να υπάρχει.

Και τι υπάρχει πραγματικά; Έννοούμε, λέγει ο κ. Δ. α) τη φύση, το φυσικό περιβάλλον, β) τον πολιτισμό, τις διάφορες δηλ. έκδηλώσεις της ζωής του ανθρώπου: γλώσσα, επιστήμη, τέχνη, θρησκεία, τεχνικά μέσα, ήθη και έθιμα κτλ. Μέσα στον πολιτισμό ξεχωρίζουμε γ) την κοινωνία, τις ανάγκες και την οργάνωση της και δ) τέλος, επειδή πρόκειται για εκπαιδευτικά προβλήματα, το παιδί. Το θέμα είναι άπέραντο. κτλ.» (σελ. 22 στίχ. 15 - 24).

Έτσι, που το θέτει το ζήτημα ο κ. Δ. είναι αληθινά άπέραντο. Κι ό,τι είναι άπέραντο, θάναι πολυ φυσικά και άμελέτητο, γιατί είναι άπλούστατα μπερδεμένο.

Πρώτα-πρώτα ο πολιτισμός δεν είναι οι διάφορες έκδηλώσεις της ζωής του ανθρώπου, γιατί μέσα σ' αυτές θα ζητήσουνε δικαιωματικά να μπούνε και οι φυσιολογικές του έκδηλώσεις, ούτε ή Ζωή (με ζήτα κεφαλαίο) είναι μια έννοια, που λέγει ή εξηγεϊ τίποτα. Αυτός ο ιδεαλιστικός βιταλισμός έχει πολυν καιρό, που μπήκε στο ράφι. Ο πολιτισμός είναι το σύνολο των κοινωνικών έκδηλώσεων του ανθρώπου (όχι του ατομικού ανθρώπου, ούτε του καθολικού) μιας ώρισμένης εποχής και τόπου. Και δεύτερο: δεν υπάρχει ή κοινωνία μέσα στον πολιτισμό, αλλ' ο πολιτισμός είναι δημιούργημα της κοινωνίας.

Προχωρούμε: «Η επίδραση της φύσης σε όσους ζούν κοντά της, σε άμεση έπαφή μαζί της, είναι δλοφάνερη σε πνευματική και συναισθηματική ζωή. Το

βλέπουμε στα *αυθόρμητα* λαϊκά δημιουργήματα: τὴ γλῶσσα, τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι, τοὺς χοροὺς κ. ἄ. Παντοῦ φῶς, παραστατικότητα, Καὶ πλαστικότητα, τίποτα ἄμορφο, ὅλα καθωρισμένα, ὑποταγμένα σὲ λιτὸ ρυθμὸ» (σελ. 24 στίχ. 6-13).

Εἶναι *διλογέση* ἢ ἐπίδραση τῆς φύσης, γιατί εἶναι *εἴκολη*. Καὶ εἶναι *εἴκολη*, γιατί καμιά ἀντίρρηση δὲν προβάλλει ἢ συνείδηση ἐκείνου, ποὺ μπορεῖ νὰ βροῖσκη στὰ γεγονότα αἰτιολογικὴ ἐξάρτηση, φτάνει νὰ συνυπάρχουν. Ὅσο γὰρ τὸ *αυθόρμητο* τῶν λαϊκῶν δημιουργημάτων αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἄλλη βεβαίωση τοῦ κ. Δ. πὼς «τὸ παιδί μορφώνεται *μοραζό του*». Εἶναι ὅμως γνωστὰ τὰ ἑξῆς δυὸ πράγματα: α) τὰ λαϊκὰ δημιουργήματα (τέχνη, ποίηση, ἠθὴ καὶ ἔθιμα), εἶναι τὰ λιγότερο *αυθόρμητα* (λέγε *λείτερα*) ἀπ' ὅλα τὰλλα κοινωνικὰ φανερόματα καὶ τὰ περισσότερο δυσκολοκίνητα. Ὑπακοῦνε τυφλὰ στὴν παράδοση καὶ ἀντιστέκονται σὲ κάθε οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ. β) Ἡ παράδοση τούτη δὲν εἶναι πρωτότυπο (*αυθόρμητο*) πλάσμα τοῦ λαοῦ, μὰ λείψανο καὶ ἐπιβίωση πολλῶν συνηθειῶν, πίστεων, τέχνης καὶ ποίησης τῆς «ἀριστοκρατίας», λείψανο καὶ ἐπιβίωση προσωπικῆς καὶ ἐνσυνείδητης δημιουργίας, ποῦ, ἐνῶ αὐτὴ ἀλλάζει γρήγορα καὶ περιεχόμενο καὶ ἐκφραστικούς τρόπους, ὁ λαὸς τὰ διατηρεῖ. Ἡ τέχνη (γὰρ νὰ μείνουμε σαυτὸ τὸ σημεῖο) δὲν πάει ἀπὸ τὸ λαὸ πρὸς τὴν ἀριστοκρατία. Ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἀλλ' ἀντίθετα (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω). Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὴ θρησκευτικὴ τέχνη. Τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα δὲ δημιουργεῖ *αυθόρμητα* τὴ καλλιτεχνικὴ τὴν ἐκφραση, μὰ τὴ δανεῖται ἀπὸ τὴν κοσμικὴ τέχνη (art profane), μὲ τὴ διαφορὰ, πὼς ἡ ἱερατικὴ συντηρητικότητά, ὅπως καὶ ἡ λαϊκὴ, κρατοῦνε αὐτὴ τὴν ἐκφραση καὶ ὅταν ἡ ἄλλη τέχνη ἔχει ἀλλάξει τρόπους πολλὰ φορὰς.

Ἔτσι οὔτε ἡ λαϊκὴ οὔτε ἡ θρησκευτικὴ τέχνη εἶναι *αυθόρμητες* καὶ πρωτότυπες. Ἀλλ' ὁ κ. Δ. πάει ἀκόμα *παραπέρα*. Φαντάζεται, πὼς τὰ λαϊκὰ δημιουργήματα τὰ γεννᾷ ἡ Φύση,—γι' αὐτὸ εἶναι *αυθόρμητα*! Ἄγνοεῖ, πὼς ἡ Φύση δὲν παῖζει κανένα ρόλο, οὔτε στὸ πνεῦμα, οὔτε στὸ συναίσθημα, οὔτε στὴν Τέχνη, δηλ. στὸν τρόπο, ποὺ ὁ ἄνθρωπος θάντιδραση πνευματικὰ καὶ ψυχολογικὰ στὴ φύση καὶ στὴν κοινωνία. Ἡ φαντασία τῶν καλλιτεχνῶν, ἡ σκέψη τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ἐπιστημόνων, οἱ ἠθικὲς ἀξίες τῶν λαῶν δὲν εἶναι οὔτε δημιουργήματα τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας, οὔτε τῆς Φύσης. Ἐνας γενικὸς τρόπος φαντασίας, σκέψης καὶ συναίσθησης κυριαρχεῖ κάθε ἐποχὴ καὶ ἐπιβάλλεται στὸ ἄτομο. Καὶ γὰρ νὰ σταθοῦμε στὴν Τέχνη, ἡ φαντασία τῶν ζωγράφων, γλυπτῶν καὶ ποιητῶν κτλ., δηλ. ἡ *καλλιτεχνικὴ ὄραση*, εἶναι φαινόμενο ὁμαδικό, ὅπως καὶ ἡ *πνευματικὴ ὄραση*. Ἐνῶ ἡ φύση μένει πάντα ἡ ἴδια, ὁ τρόπος, ποὺ οἱ καλλιτέχνες τὴν ἐρμηνεύουν, ἀλλάζει ἀδιάκοπα. Γιατί; Τὴν ἀπάντηση δὲν τὴ δίνει ἡ φύση, μὰ ἡ ἐξέλιξη τῆς *τεχνικῆς*. Κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο οὐρανὸ, μέσα στὸν ἴδιο ἀέρα, πλάι στὶς ἴδιες θάλασσες, οἱ ἄγγειογράφοι βλέπανε στὸν ἄνθρωπο μὰ σιλονέττα κόκκινη ἢ μαύρη. Οἱ βυζαντινοὶ τῆς προσθέσανε χῶρο καὶ χρῶμα. Γιατί; Ἀλλάξε ἡ *τεχνικὴ*. Ὁ ἐμπροσσιονισμὸς, ἡ ζωγραφικὴ τοῦ φωτός, ἐφευρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ οὐρανὸ τοῦ Παρισιῦ. Ἄν ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος εἶναι σωστὴ, τότε ὁ ἐμπροσσιονισμὸς ἔπρεπε νὰ ἐφευρεθῆ στὴν Ἑλλάδα. Ὁ κυβισμὸς σήμερον δὲ βλέπει τὴ φύση, οὔτε φῶς, οὔτε γραμμὴ, οὔτε σχῆμα, παρὰ μονάχα τὴ ζωγραφικὴ τῆς πλαστικότητά, δηλ. τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν *λείτερον ἀνασύνθεση* τῶν *πραματίων*.

Τὶ ρόλο παῖζει ἡ ἀντικειμενικὴ φύση στὶς ἐπανάστασες αὐτὲς τῆς Τέχνης; Κα-

νένα. Οἱ ρομαντικοὶ μας ποιητὲς δὲ βλέπουνε ἄλλο στὴν ἐλληνικὴ φύση παρὰ *νεκροταφεῖα* (Παπαρηγόπουλος) *φθισιώσας ἐρομέναις* (Παράσχος), *λίμνες καὶ καταράχτες* (Ραγκαβῆς). Ὁ μεταφυσικὸς ἰδεολογισμὸς τοῦ Σολομοῦ, εἶδε στὴ φύση ἓνα ἐμπόδιο γὰρ τὴν ἀνοδοῦ μας στὴν ἠθικὴν παράδεισο. Λένε, πὼς ὁ ρομαντισμὸς ἀνακάλυψε τὴ φύση. Βέβαια ἀνακάλυψε τὴς ἄλλες καὶ τὰ μεγάλα δάση τους, ποὺ γὰρ τὴν κλασικὴ ὄραση δὲν ὑπῆρχαν, ὅμως καὶ αὐτὸς εἶναι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴ φύση, ὅσο καὶ κάθε ἄλλος τρόπος ἐρμηνείας τῆς.

Ἄλλ' ἂν ἡ ἀρχαία σκέψη καὶ τέχνη (ὅπως καὶ ἡ σύγχρονη λαϊκὴ) ἔχουν φωτεινάδα, περίγραμμα, λιτότητα (!) καὶ ἄλλα τέτια, πὼς θὰ ἐξηγηθῆ μέσα στὴν ἴδια φύση ὁ ἀνατολίτικος μυστικισμὸς τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικὰ τὸ χριστιανικὸ δόγμα μὲ ὅλες τὶς συνέπειες στὸ συναίσθημα τῆς τέχνης κτλ.; Πὼς θὰ ἐξηγηθῆ, πὼς μέσα στὴν ἴδια φύση συνυπάρχουνε πλάι-πλάι ὁ μονότονος (δηλ. λιτός!) χορὸς τοῦ συρτοῦ καὶ ὁ χασάπικος καὶ ὁ πεντοζάλης; Καὶ πλάι στὴν εἰδυλιακὴ φλογέρα τοῦ βουνοῦ ὁ ἀπαίσιος ταμπουράς, τὸ τουμπελέκι, ὁ ζουρνάς, τὸ νταούλι καὶ ἡ... λατέρνα; Εἶναι ἀπλούστατα ἀπομεινάρια διαφόρων ἱστορικῶν ἐποχῶν καὶ ἐλληνικῶν τόπων, ποὺ ἀποθηκεύονται μέσα στὴ λαϊκὴ, δυσκίνητη παράδοση.

Ἡ ἐξήγηση τῆς ψυχολογίας τῶν λαῶν καὶ τῶν δημιουργημάτων τῆς ἀπὸ τὴ φύση ἀνήκει στὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ κριτικοῦ πνεύματος. Ἀνῆλθον στὴν ἐποχὴ τοῦ γραμματολόγου Μύλλερ, τοῦ ἱστορικοῦ Κουρτίου, τοῦ τεχνοκρίτη Ταῖν καὶ τοῦ ὠραιόπαθον Ράσκιν. Παραδεχόντανε τότε, ὅπως τώρα ὁ κ. Δ., ὅτι ἡ φύση ἐπιδρᾷ καὶ στὴ γλῶσσα. Ἔτσι ἐξηγοῦσανε τὴ *μολοκότητα* τῆς ἰωνικῆς διάλεκτος ἀπὸ τὴ μαλακότητα τῶν μικρασιατικῶν παραλίων, ὅπως τὸ μέγεθος τῶν πυραμίδων ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς Αἰγυπτιακῆς ἔρημος. Μὰ οἱ κ. Χατζηδάκης καὶ Τριανταφυλλίδης δὲ συμφωνοῦνε. Σοῦ λένε, πὼς ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι δημιούργημα τῆς φύσης, μὰ τῆς κοινωνίας καὶ πὼς δὲν τήνε κυβερνοῦν οἱ φυσικοὶ νόμοι ἢ τὸ φυσικὸ περιβάλλον (ἥλιος, οὐρανός, ἀέρας καὶ θάλασσα!), μὰ ξεχωριστοὶ ψυχολογικοὶ καὶ φυσιολογικοὶ νόμοι. Ὅσο γὰρ τὴ μουσικότητα, ρυθμικότητα κτλ. τῶν γλωσσῶν, εἶναι χαρακτηρισμοὶ αἰθαίρετοι. Κάθε γλῶσσα ἔχει τὴ δική της μουσικὴ καὶ τὸ δικό της ρυθμὸ. Στὴν πλάνη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, πὼς ὅλοι οἱ ξένοι ἦτανε βάρβαροι καὶ ἄγλωσσοι, κανένας προγονισμὸς δὲ μπορεῖ νὰ τῆς δώσῃ κῦρος. Ἐπειτα τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ εἶναι περισσότερο ἐναντίον στὴ δημοτικὴ. Γιατί καὶ οἱ γλωσσαμύντορες ὀνομάζονε τὴν καθαρεύουσα ἀπὸ τὸν ἴδιο αἰθαίρετο ὑποκειμενισμὸ «ὠραϊὰν ἡμῶν γλῶσσαν». Κι ἂν ἡ δημοτικὴ ἔχει περίγραμμα, φωτεινάδα καὶ τὰ τέτια, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὶς ἀνάλογες ἰδιότητες τῆς ἐλληνικῆς φύσης, μὰ στὸ ὅτι περιορίστηκε τὸς αἰῶνες μονάχα στὴ στοιχειακὴ πραγματικότητα καὶ γι' αὐτὸ τῆς λείπει ὅλη ἡ ἐλαστικότητα νὰ ὑπηρετήσῃ ἀνώτερες πνευματικὲς ἀνάγκες, ἐνῶ ἡ καθαρεύουσα ἔχει ἀκριβεία καὶ σταθερότητα σαυτὸ τὸ ζήτημα, ἄρα περίγραμμα, φωτεινάδα κτλ.

Ἡ φύση κυβερνᾷ βέβαια τὴν ἀνθρώπινη ἐνέργεια, ἀλλὰ μὲ ἓνα πολὺ διαφορετικὸ τρόπο. Εἶναι οἱ φυσικοὶ νόμοι. Στὸ στρίψιμο τοῦ ἀδραχτιοῦ, στὸ ἀνέβασμα τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸ πηγάδι, στὸ περπάτημα μας, στὴ χώνεψη μας, στὴν ἀνάσα μας, οἱ νόμοι τῆς βαρύτητας, τῆς ἀδράνειας καὶ τῆς μηχανικῆς, παίζουνε σπουδαιότατο ρόλο. Ὅμως οἱ νόμοι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἐλληνικοὶ καὶ ἄς μᾶς ποῦνε ἄλλη μιὰ φορὰ προδότες καὶ εἶναι ἀμετάβλητοι, ἐνῶ οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι τῆς ζωῆς ἀλλάζουν ἀδιάκοπα.

Ἄλλ' ἂν ὁ κ. Δ. ἀντὶ νὰ κάνη (λέγε: ξεθάφτει) θεωρίες, μελετοῦσε λιγάκι τὴν ψυχολογία τοῦ σημερινοῦ Ρωμοῦ, θὰ ὁμολογοῦσε, πὼς ὁ ἀτομικισμός, ἡ ψευτιά, ἡ κακοπιστία, ὁ πεισματάρικος συντηρητισμός κτλ. δὲν ἔχουν καμιά ἀνταπόκριση μὲ τὴ φοιτητάδα, τὴ γαλανάδα, τὴ λιτότητα, τὸ ρυθμὸ καὶ τὸ περιγράμμα τῆς φύσης. Γι' αὐτὸ ὁ Γ. Σκληρὸς ἔκαμε ἓνα χαρακτηρισμό, ποὺ κανένας σωβινισμὸς δὲ μπορεῖ νὰ τὸν κλονίσῃ. Πὼς «οἱ νεώτεροι Ἕλληνες εἶναι ὁ πιὸ ἀφύσικος κι ὁ πιὸ ἀκαλαίσθητος λαὸς τῆς Εὐρώπης» —ἀφοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄγλωσσος. Γιατί; Θὰ τὸ ἰδοῦμε παρακάτω.

Οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι μποροῦν νὰ παίζουν κάποιον ρόλο στὸ εἶδος τῆς παραγωγῆς. Λέγω κάποιον —γιατὶ ἐνῶ οἱ γεωγραφικοὶ ὅροι δὲ ἀλλάζουν γιὰ τοὺς λαοὺς, ποὺ κατοικοῦν σ' ἓναν ὠρισμένο τόπο, ὅμως τὸ εἶδος τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν ἀλλάζει. Ποῦ ἡ αἰτία; Στὶς μεταβολὲς τῆς κοινωνικῆς τεχνικῆς. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κλίμα, τὴ φυλὴ, τὴ θρησκεία καὶ τοὺς γεωγραφικοὺς ὅρους, λέγει ὁ Γκρόσσε, ἡ τέχνη κανονίζεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Οἱ Λάιπωνες τῶν πάγων τοῦ βορρᾶ καὶ οἱ Αὐστραλοὶ τῆς φλογερῆς γεωγραφικῆς ζώνης ἔχουνε τὴν ἴδια τέχνη (ἐρμηνεῖα τῆς φύσης), γιατί εἶναι λαοὶ κτηνηγοί. Ὁ οἰκονομικὸς λοιπὸν παράγοντας κανονίζει τὸ εἶδος τοῦ ἠθικοπνευματικοῦ ἐποικοδομήματος τῆς κοινωνίας.

Στὴν παράγραφο περὶ πολιτισμοῦ ὁ κ. Δ. ξαναβάζει τὴ γλῶσσα σὰν ἐκδήλωσι τοῦ. Ὅταν ἡ σκέψη δὲν ἔχει ἀρχὲς βεβαιωμένες ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἐμπιστεύεται στὸν ἑαυτὸ της, ὁ αὐτοέλεγχος εἶναι τόσο δύσκολο πρᾶμα, ὅσο οἱ ἀντίφασες εἶναι πολὺ ἐνκόλιότερο. Τὸ φάσμα τοῦ πατέρα τοῦ Ἄμλετ δὲ μπορεῖ νὰ παρουσιαστῇ σὲ ὅποιον δὲν ἀμφιβάλλει. Εἶδαμε, πὼς βάζει τὴν κοινωνία μέσα στὸν πολιτισμό. Ἐνῶ ὁ πολιτισμὸς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ὕλικῆς βάσης τῆς κοινωνίας. Κι ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι μέρος τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τὸ μέσο, ποὺ μ' αὐτὸ ὁ πολιτισμὸς ρυθμίζεται, τὸ μέσο, ποὺ οἱ προνομιούχες τάξεις ἐπιβάλλουνε τὴν κυριαρχία τους στὶς ἐργαζόμενες τάξεις. Βέβαια στὰ κοινωνικὰ φαινόμενα ὑπάρχει μιὰ κυκλικὴ ἀλληλεπίδραση αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. Ἀλλὰ πάντα ὑπάρχει ἓνας πρῶτος ὅρος, ποὺ ἔχει τὸν τελικὸ λόγον, κι αὐτὸς δὲν εἶναι τὸ πνεῦμα.

Ἄλλ' ἂς ξανάρθουμε στὴ γλῶσσα. Ἡ γλῶσσα πραγματικὰ εἶναι δημιούργημα ὄχι τοῦ ἀτομικοῦ, μὰ τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς εἰδικούς νόμους τῆς ἀναλογίας καὶ τοὺς φτογγολογικούς, ὁ πνευματικὸς καὶ συναισθηματικὸς κόσμος, ποὺ ἔχει νὰ ἐκφράσῃ, ὁ πλοῦτος καὶ ἡ φτώχεια, ἡ εὐγένεια κι ἡ βάρβαρότητα αὐτοῦ τοῦ κόσμου δὲν εἶναι πράγματα, ποὺ κινιοῦνται ἀπόλυτα καὶ ἄσχετα ἀπὸ κάθε ὕλικὸν ὄρο. Ὅταν στὸ 19^ο αἰῶνα γεννήθηκε τὸ ζήτημα, ποῖα θὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἡ νίκη τῶν ἀρχαϊστῶν, ἡ (καθαρευουσιάνων) δὲν ἦτανε λάθος, ἀλλὰ κοινωνικὴ ἀνάγκη. Οἱ νικημένοι δημοτικιστὲς βρισκότανε στὴν οὐτοπία. Γιατὶ ἡ ἀστικὴ κυριαρχία μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση δὲν εἶχε τόσο ἔντονο χαρακτήρα, ὥστε νὰ ρυθμίσῃ μοναχὴ της τοὺς κοινωνικοὺς θεσμοὺς τοῦ νέου βασιλείου. Τὰ φεουδαρχικὰ στοιχεῖα (κοτζαμπασισμός) ἦτανε ἀκόμα πολὺ δυνατά. Ἐτσι πολὺ μέρος τῆς ἰδεολογίας τους μπῆκε στὴ νέα μας ζωὴ,—ὅπως ἡ ἀρχαία (ἢ ἀρχαιοειδής) γλῶσσα. Ἡ μεσαιωνικὴ μονοπώληση τῆς παιδείας ἀπὸ τὴ φεουδαρχία, ποὺ ἱκανοποιοῦσε τέλεια τίς ἀνάγκες της μὲ τὴ λα

τινικὴ γλῶσσα καὶ τὴ μεταχειριζότανε γιὰ φραγμὸ ἀμυντικὸ ἐναντίον πτόν ἀπὸ καὶ στὸ δουλοπάροικο, νίκησε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ἀνάγκη οἰκονομικὴ καὶ ἱστορικὴ. Ἄλλωστε ὑπῆρχε καὶ μιὰ ἐξωτερικὴ αἰτία στὴν ἐνίσχυση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Ὁ νεοανθρωπισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνα, τῆς ἐπιστροφῆς στὶς κλασικὲς πηγές, ἦτανε φαινόμενο εὐρωπαϊκόν. Μὲ τὴ διαφορὰ, πὼς ἡ δικὴ μας ἐπιστροφή περιορίστηκε μονάχα στὸ γλωσσικὸ τύπο.

Πρέπει νὰ μάθουμε νὰ μὴν καταδικάζουμε τὰ γεγονότα τῶν περασμένων καιρῶν γιὰ λάθη, ὅταν δὲ μᾶς ἀρέσουν. Ὅτι ἔχει γίνει εἶναι δικαιοῦμένο. Μᾶς ἐπιτρέπεται μονάχα νὰ ἐξηγοῦμε, γιατί ἓνα πρᾶμα ἔγινε ἔτσι κι ὄχι ἄλλιῶς. Ἡ δεοντολογία στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα χαρακτηρίζει τὴν ἀδύνατη σκέψη. Ἄν σήμερα πάλι ὁ δημοτικισμὸς νίκησε σὲ ὅλη τὴ γραμμὴ τῆς Λογοτεχνίας, αὐτὸ μπορεῖ ὁ καθαρευουσιάνος μὲ τὸν ἴδιον τρόπο νὰ τὸ βλέπῃ γιὰ λάθος. Ὁ κ. Χατζηδάκης μάλιστα, στὴν Ἱστορία του τοῦ Γλωσσικοῦ Προβλήματος, βεβαιώνει τὸ ἀντίθετο: πὼς ἡ καθαρεύουσα νίκησε παντοῦ—καὶ στὴν τέχνη! Ἡ νίκη αὐτὴ τοῦ δημοτικισμοῦ δὲ θὰ ζητηθῇ στὴν τύχη, στὸ καπρίτσο ἢ τὸ πείσμα τῶν ἀτόμων. Δὲ θὰ ἔφτανε ἡ συνείδηση τῶν ποιητῶν νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἀλήθεια. Γιὰ νὰ μπῆ ἡ ἀλήθεια αὐτὴ στὴν κρατικὴ παιδεία, χρειάστηκε ὁ Βενιζέλος, δηλ. ἡ συνείδηση τοῦ μεγαλοαστοῦ. Κι ἀπὸ τότε τὸ γλωσσικὸ ζήτημα πῆρε τὴν δεῦτερη μορφή του. Ἡ φωτισμένη συνείδηση τῆς ἀστικῆς τάξης κατάλαβε, πὼς ὁ δημοτικισμὸς εἶναι καταλληλότερο ὄπλο κυριαρχίας. Ὅσο ἄπο ἀποχτημένη ταχύτητα κι ἀπὸ μοιραία ἐπιβίωση στὸ λαϊκὸ ὑποσυνείδητο τῆς παράδοσης, θὰ ἀντιδρῶνε γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ λαὸς κι οἱ ἀμόρφωτοι (ἀσυχρόνιστοι) δημοκόποι του. Δὲ φτάνει νᾶναι θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ λυμένο ἀπὸ τοὺς γλωσσολόγους, τοὺς λογοτέχνες καὶ τοὺς παιδαγωγούς. Πρέπει νὰ λυθῇ καὶ πολιτικὰ. Ἡ ἀστικὴ τάξη ἀρχίζει νὰ γίνεται μεγαλοαστικὴ καὶ προοίβισε μαζί, ὅπως λέγει ὁ κ. Γ. Γεωργιάδης, τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀπὸ ἀποικία τῶν ξένων σὲ μισοαποικία, γιατί καὶ τὸ ντόπιον κεφάλαιο συμμετέχει στὴν ἐκμετάλλεψη τοῦ νεοελληνικοῦ ἀνθρώπου (Πάουερ ἐντ τράξιον!). Αὐτὴ ἡ μορφωνόμενη τώρα μεγαλοαστικὴ κοινωνία, θὰ ἐξαφανίσῃ μὲ τὸν καιρὸ τὰ φεουδαρχικὰ λείψανα καὶ θὰ λύσῃ,—γιατὶ τὸ συμφέρον της εἶναι αὐτὸ—καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα.

Ἄν ἡ σκέψη τοῦ κ. Δ. ἦτανε ρεαλιστικὴ, θὰ ξέφευγε ἀπὸ πολλὰ σφάλματα. Ἄξαρνα δὲ θάβγαζε λόγο νὰ πείσῃ τὸ Κράτος νὰ κατεβῇ πρὸς τὸ λαόν¹⁾. Φαντάζεται ἴσως, πὼς τὸ κράτος τὸ φκιάνει ὁ λαὸς καὶ πὼς κάθε κυβέρνηση δὲν ἔχει ἄλλο χρέος ἀπὸ τὸ νὰ φροντίξῃ γιὰ τὸ καλόν, γιὰ τὸ φωτισμὸ καὶ τὴν ἀνύψωση του. Δὲν ξαίρει, ὅτι τὰ κράτη προστάτεψαν πάντα τὰ συμφέροντα τῆς ἀρχουσας τάξης ἐναντίον τοῦ λαοῦ. Καὶ δὲν κατεβαίνουνε πρὸς τὸ λαόν, παρὰ σὰν ἔχουνε συμφέρον. Τότε τὰ κράτη ὑποχωροῦν, ὅταν τὸ ν' ἀρνηθοῦνε ἓνα δικαίωμα στὸ λαόν εἶναι χειρότερο κακὸ ἀπὸ τὸ νὰ τὸ δώσουν. Ἐτσι θὰ ἐξηγηθοῦν οἱ ἐργατικὲς νομοθεσίες (θεωρητικῆς ἀξίας τὸ περισσότερο), οἱ συντάξεις γιὰ τοὺς ἐργάτες, τὰ νοσοκομεῖα κτλ. Ἀλλὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα δὲν τὴ ζητάει ὁ λαός· μάλιστα καὶ τὴν πολεμᾷ. Τὸ κράτος λοιπὸν ἀδιαφορεῖ. Κουτσά—στραβὰ κάνει τὴ δουλειά του καὶ

¹⁾ «Μόνον μιὰ τέτια λύση εἶναι λογικὴ, ἠθικὴ καὶ ἐθνικὴ» (σελ. 82 στίχ. 22)

μέ την καθαρεύουσα. Ο κ. Δ. φαντάζεται, πώς το κράτος, ἅμα διδαχτῆ, ὅτι πρέπει νὰ κατέβη πρὸς τὸ λαὸ, θὰ τὸν ἀκούσῃ. Μοιάζει μὲ κείνους τοὺς οὐτοπιστὲς φιλανθρωποὺς, ποὺ νομίζουνε, πὼς μιὰ δικαιοτέρα ζωὴ γιὰ τοὺς γτοχοὺς εἶναι ζήτημα χρόνου καὶ διδασκαλίας. Ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζας δίδαξε τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ στὸ Λύκο τοῦ Aggubio. Κι ὁ λύκος δὲν ξανάφαγε ἀνθρωπινὸ κρέας! Αὐτὰ τὰ θάματα μποροῦν νὰ γίνωνται στὰ Συναξάρια, ὄχι ὅμως καὶ στὴ ζωὴ.

Τὰ ἴδια σφάλματα κάμνει ὁ κ. Δ. καὶ μὲ τίς ἰδέες του γιὰ τὸ παιδί· ἰδέες ποὺ στηρίζονται στὴν ἀτομικὴ φιλολογία. Κι ἐδῶ λέγει, γιατί ἔτσι τὸ θέλει, πὼς τὸ παιδί ἀποτελεῖ πρόβλημα «ὀλότελα ἀμελέτητο» (Σελ. 33 στίχ. 13-15). Μὲ τὴν ἴδια ἐλαφρὴ καρδιὰ μᾶς λέγει, πὼς τὸ σχολεῖο ἐργασίας κι ἂν δὲ βρισκότανε ἄλλου, θὰ τῷχαμε βρῆ στὴν Ἑλλάδα,—δηλ. θὰ τόβρισκε ὁ κ. Δ.! «Βλέπουμε (!) τὸ παιδί νὰ μορφώνεται μοναχό του, μὲ τὴν ἀτομικὴ του ἐνέργεια καὶ δράση, παλαιίθοντας μὲ τὰ ἴδια πράματα καὶ τίς δυσκολίες» (σελ. 104 στίχ. 4-7). Ἀλλὰ τὸ παιδί ἔξω ἀπὸ τὴν κληρονομικότητα του, αὐτὴ τὴν τυφλὴ μοῖρα, α) τὰ πρῶτα καὶ ὄχι, δηλ. τίς προένοιοις καλοῦ καὶ κακοῦ θὰ τίς πάρῃ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια του. β) Στὴν κοινωνία θὰ βρῆ ἔτοιμη καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ τὴ συναισθηματικὴ ἔψη καθὼς καὶ τοὺς τύπους, ποὺ μαῦτοὺς θὰ τὴν ἀφομοίωση.

Σὲ μιὰ δοσμένη ἱστορικὴ στιγμή τῆς κοινωνίας συνυπάρχουν μαζί τρεῖς γενιές· Ἡ ἀλληλεπίδραση τους, χωρὶς νὰ γίνεται συνειδητὰ ἢ μετὰ κοινὴ συμφωνία, εἶναι τεράστια. Αὐτὴ ἢ συνύπαρξη τῶν τριῶν γενιῶν ἐξηγεῖ μαζί, κατὰ ἓνα βαθμὸ, καὶ τὸ συντηρητισμὸ καὶ τὴν προοδευτικότητα, ποὺ χωρίζει τοὺς γέροντες ἀπὸ τοὺς νέους. Τὸ ρωμιόπουλο δὲ γεννιέται ἀπὸ φύση ἢ δὲ μορφώνεται μοναχό του κακόπαιδο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων κι ἀπὸ ἀνάγκη προσαρμογῆς στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι ὀλάκαιρος στηριγμένος στὸ γέλασμα τοῦ ἐνοῦ ἀπὸ τὸν ἄλλο.

Ἄν ὅμως ὁ κ. Δ. βεβαιώνοντας, πὼς τὸ παιδί μορφώνεται μοναχό του, ἐννοεῖ, πὼς οἱ φυσικὲς, πνευματικὲς, συναισθηματικὲς, καὶ βουλευτικὲς του ἱκανότητες ἀναπτύσσονται σιγά-σιγά (ὅπως καὶ οἱ αἰσθητηριακὲς του), αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα καὶ δὲ λέγεται μόρφωση οὔτε νεοελληνικὴ πραγματικότητα, οὔτε εἶναι κι ὀλότελα ἀμελέτητο.

Γ'.

Ἄς δοῦμε τώρα, ποιά εἶναι ἢ συνέπεια αὐτῆς τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος. Ἡ προστασία, ὁ προτεξιοπισμὸς τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Νὰ κλείσουμε τὰ πνευματικὰ μᾶς σῖνορα στὸν ἀνώτερο πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης, νὰ μὴν εἰσάγωμε ἀπ' αὐτὸν παρὰ ὅ,τι μᾶς τσιριάζει δηλ. μόνο τὰ κατώτερα, τὰ πιὸ καθυστερημένα τοῦ στοιχείου, κι ἔτσι διατηρώντας τὴν ἰδιοτυπία μᾶς ν' ἀντιτάξουμε σὲ ὅ,τι καλύτερο ἔχει ὁ νεώτερος κόσμος, τὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους! «Δὲ μπορεῖς νὰ νικήσῃς τὸν ἐχθρό σου, λέγει ὁ ἴδιος Μάρξ, ἂν δὲ μεταχειριστῆς τὰ ὄπλα του».

Ἀλλ' ἐμεῖς σχετικὰ μὲ τὴν Εὐρώπη εἴμαστε τουλάχιστο κατὰ ἓνα αἰῶνα πίσω. Κι ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, πολλοὺς αἰῶνες. Εἴμαστε πιὸ πίσω κι ἀπὸ τοὺς ἄλλους Βαλκανικοὺς, ποὺ ἢ γειτονιά τους μὲ τὰ κέντρα τοῦ πολιτισμοῦ τοὺς ἔχει ξυπνήσει πολλὲς δεκάδες χρόνια πρὶν. Εἴμαστε γιὰ λόγους γεωγραφικοὺς, ἱστορικοὺς καὶ οἰκονομικοὺς μιὰ ἐπαρχία τῆς Εὐρώπης. Ὅ,τι ἐκεῖ ἀνανεώνεται, προχωρεῖ καὶ ζῆ, ἐδῶ ἀντιστέκεται καὶ φρυτζοῦ. Ὁ ἐπαρχιωτισμὸς στὴ σκέψη, στὴν τέχνη, στὴν ἐπιστήμη εἶναι φαινόμενο, ποὺ ἔχει παρατηρηθῆ ἀπὸ τὴν Κοινωνιολογία καὶ τὴν Ἱστορία τῆς Τέχνης. Ὅταν λοιπὸν ζητοῦμε ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς νὰ τὰ δη-

μιουργήσῃ ὅλα μὲ τὰ δικά του στοιχεῖα ἢ μὲ ξένα, ἀλλὰ ἀφομοιώσιμα (=ἐπαρχιακά), κάνουμε, χωρὶς νὰ τὸ ξαίρουμε, τὴν ἀπολογία τοῦ προβινσιαλισμοῦ. Γιατί ὅσο ἓνα στοιχεῖο εἶναι πραγματικὰ νέο καὶ ζωτικὸ τόσο εἶναι καὶ πιὸ ἐχθρικό γιὰ τὸν ἀνατολίτικο συντηρητισμὸ μᾶς. Ὁ ὅρος νεοελληνικὸς πολιτισμὸς κολακεῖει πολὺ τὴν πραγματικότητα. Πρέπει νὰ λέμε: νεοερωπαϊκὸς ἐπαρχιωτισμὸς.

Ἀλλ' αὐτὸς ὁ προτεξιοπισμὸς τοῦ «ντόπιου πράγματος» δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐνσυνείδητη ἀπολογία ἢ ἐνέργεια. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν τὰ πιὸ στοιχειώδη πράματα γιὰ τίς φυσικὲς μᾶς ἀνάγκες καὶ κανεὶς δὲ νιώθει οὔτε τὴν ἀπουσία τους οὔτε τὴ νοθεΐα τους. Κι οἱ ἰδέες εἶναι πολὺ λιγώτερο εἶδος πρώτης ἀνάγκης. Γι' αὐτὸ κι ὁ δημοτικισμὸς εἶναι ἰδέα... ξένη! Ἐνῶ ὁ καθαρευουσιανισμὸς εἶναι ἰδέα ἐθνικὴ, ντόπιο πράμα! Αὐτὴ ἢ διαπίστωση μπορεῖ νὰ κάμῃ τὸν κ. Δ. νὰ σκεφτῆ λιγάκι, πὼς οἱ ἰδέες, οἱ πίστες κτλ., ποὺ ἔχουν οἱ λαοὶ εἶναι ὄχι ἀπόρητες (γιατί ὁ ἑλλ. λαὸς δὲν εἶναι ἀπόρητος καθαρευουσιανός, «ἢ ἐθνικὴ συνείδηση»!—) ἀλλ' ἀποτελέσματα τῆς διδασκαλίας τῆς κυρίαρχης τάξης κι ἔτσι, ὅταν φαντάζεται, ὅπως οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, πὼς τὸ ἔθνος εἶναι ἓνα σύνολο ὁμοίορθμων συνειδήσεων καὶ συμπεριφορῶν, ἓνα ἀποτέλεσμα συμφωνίας ὅλων τῶν ἀτομικῶν θελήσεων κτλ. δὲν καταλαβαίνει τίποτα. Ἀπαραίτητο γνῶρισμα στὴν ἔννοια τοῦ ἐθνισμοῦ εἶναι ἢ κοινὴ θέληση τῶν ἀτόμων, ποὺ φτιάχνουν(;) μιὰ ἐθνικὴ ὁμάδα νὰ ζοῦν ἐνομένα καὶ νὰ προκόβουν μαζί» (σελ. 151 στίχ. 10-14). «Χρειάζεται μόρφωση συνειδητῆ τοῦ ἔθνους, μόρφωση ἐθνικὴ, γιατί αὐτὴ τονώνει καὶ κάνει καλύτερη καὶ τὴν ὁμαδικὴ καὶ τὴν ἀτομικὴ ζωὴ. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι πολυτέλεια ἢ πόθος ὀλίγων ἀνθρώπων, ἀλλὰ μιὰ ἀνάγκη καθολικὴ. (Σελ. 153 στίχ. 6-7). Ἀλλὰ νά, ποὺ καθολικὴ ἀνάγκη εἶναι ἢ καθαρεύουσα καὶ πόθος ὀλίγων ἀνθρώπων ἢ δημοτικὴ. Γιατί: Γιατί ἢ ἐθνικὴ μόρφωση, εἶναι μόρφωση ταξικὴ καὶ σήμερα ἢ ἀρχουσα τάξη θέλει τὴν καθαρεύουσα, ἄρα κι ὁ λαός, ποὺ δὲν ἔχει οὔτε θέληση οὔτε ἀτομικότητα οὔτε συνείδηση συμφέροντος, ἀλλ' εἶναι παθητικὴ μάζα, μάζα ἀδρανῆς, ποὺ ὑπερασπίζεται τὴ θέληση (συνειδητῆ ἢ τυφλὴ) τῶν ἀφεντάδων του. Ἔτσι πρέπει νὰ τὸ ξέρῃ ὁ κ. Δ., πὼς ὅταν ζητᾷ μόρφωση ἐθνικὴ, ζητᾷ μόρφωση ἀστική. Κι ὅταν οἱ Ροῦσσοι θέλουν μόρφωση προλεταριακὴ, ἐφαρμόζουν προγραμμα ἀντιταξικό.

Ὅποιος δὲν ἐξελίσσεται, εἶπε προχτὲς ὁ Οὐέλς, πεθαίνει. Ἀλλ' ἄς ἀφήσουμε τὸν ἐπιτάφιο θρήνο κι ἄς ζητήσουμε νὰ ἰδοῦμε, γιατί ἢ νεοελληνικὴ κοινωνία δὲ θέλει νὰ συγχρονιστῆ; δηλ. γιατί ἐπιμένει στὸν ἐπαρχιωτισμὸ τῆς. Γιατί εἶναι μικροαστικὴ μὲ πολλὰ φεουδαρχικὰ λείψανα καὶ πολὺ λίγο παραγωγικὴ. Τὰ 63% τοῦ πληθυσμοῦ μᾶς τὰ φέρνει ἢ στατιστικὴ «ἀνευ ὀρισμένου ἐπαγγέλματος». Εἶναι δηλ. ἔμποροι, μεσίτες, ποὺ δουλεύουνε ὄχι μὲ τὰ χέρια ἢ μὲ τὸ πνεῦμα, μὰ μὲ τὴ γλῶσσα. Γι' αὐτὸ ἢ διζολαβία, ἢ καιροσκοπία, ἢ ἀπουσία καλῆς πίστεως, ἠθικοῦ βάθους κι αἰσθητικῶν ἀναγκῶν, εἶναι τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τῶν λαῶν, ποὺ ζητᾶνε τὸ εὐκόλο κέρδος, ὅπως κάνει αὐτὴ τὴν παρατήρηση ὁ Μόμσεν γιὰ τοὺς Φοίνιζες. Τέτιοι λαοὶ κολλοῦνε σὰ στρεΐδια στὴ παράδοση, — ὅπως οἱ σημερινοὶ Ἑβραῖοι. Κι εἶναι κι οἱ λιγώτερο πραγματικὰ πατριῶτες. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ποὺ φωνάζουν τόσο πολὺ στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν πατριωτικὴ ἰδέα,—καὶ δὲν ἐννοῶ φυσικὰ τὸν κ. Δ.— ξέρουμε μὲ τί μυστικὰ κονδύλια ἀκονίζουν τὴ γλῶσσα τους. Ἔτσι ὁ ἑλλ. λαὸς ἀδιαφορεῖ ἂν εἶναι ἀγλωσσος (ἀφοῦ μονάχα ὅσοι ἔχουν «αἰθούσας» μπορεῖ νάχουν καὶ γλῶσσα κι ὄχι οἱ χωριάτες, οἱ ἐργάτες, οἱ ναῦτες, —

οί άνθρωποι του λαού). Στις καθημερινές του δουλειές βολεύεται είτε με τη δημοτική είτε με μιὰ ψευτοκαθαρεύουσα. Γενικώτερα συμφέροντα δὲν ἔχει. Ἀλλά, γιατί τότε υπερασπίζεται τὴν καθαρεύουσα ἐνάντια στὴ δημοτική; α) γιατί ἔτσι τὸν ἐμόρφωσε τὸ σχολεῖο, ὁ τύπος, ἡ Ἐκκλησία (αὐτὰ τὰ ἠθικά ὄργανα τοῦ κράτους), β) γιατί ἡ συντηρητικὴ ὁμαδικὴ ψυχολογία ἐκδηλώνεται ἀρνητικά: δηλ. οἱ μάζες ἀδιαφοροῦν, ὅταν τοὺς προσφέρεται κάτι, ἐρεθίζονται ὁμως, ὅταν τοὺς ἀφαιρεῖς κάτι.

Ὅταν λοιπὸν ὁ κ. Χατζηδάκης λέει, πὼς γλώσσα τῶν νέων Ἑλλήνων εἶναι ἡ καθαρεύουσα, γιατί αὐτὴν θέλει ἡ ἔθνικὴ συνείδηση; κι ὅταν ὁ κ. Δ. λέει, πὼς ἡ ἔθνικὴ μόρφωση εἶναι ἀνάγκη καθολικὴ, σκέφτονται μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, δηλ. ψεύτικα. Γιατί αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς σκέψης προϋποθέτει γιὰ δεδομένο, πὼς οἱ μάζες ἔχουν ὁρισμένη λεύτερη θέληση, πὼς ὅ,τι πιστεύουν, τὸ δημιουργοῦνε μοναχὸς κι ἀνεπηρέαστα. Ἄν αὐτὴ ἡ θεωρητικὴ ἀρχὴ εἶναι σωστὴ, τότες ὁ κ. Δ. εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παραδεχτῆ, πὼς ὁ κ. Χατζηδάκης ἔχει δίκιο, ὅταν τὰ δικαιώματα τῆς καθαρεύουσας τὰ βγάξει ἀπὸ τὴν κοινὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων, δηλ. ἀπὸ τὸ... ἰδανικὸν ἐγώ! Ποῦ θὰ πῆ: νεοελληνικὴ πραγματικότητά δὲν εἶναι ἡ δημοτικὴ γλώσσα, ποῦ ὁ λαὸς τὴ μεταχειρίζεται, μὰ δὲν τὴν θέλει, ἀλλὰ ἡ καθαρεύουσα, ποῦ τὴν θέλει, κι ἄς μὴν τὴ μεταχειρίζεται. Ἄμα ὁμως ὁ κ. Δ. δὲν τολμᾷ ν' ἀκολουθήσῃ ὡς αὐτοῦ τὶς συνέπειες τῶν θεωρητικῶν του σφαλμάτων, τότες εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πιάσῃ νὰ ἰσχυρίζεται, ὅτι ἄμα μὴ γάτα εἶναι χρωματισμένη γαλαξία, πὼς βιάρηκε μοναχὴ τῆς καὶ πὼς τὸ χῶμα τῆς αὐτὸ ἐκφράζει τὴ λεύτερη θέληση τῆς, τὴ συνείδηση τῆς... φωνῆς τῆς, ἐνῶ ἐκφράζει ἀπλούστατα τὴ συνείδηση τοῦ ἀφέντη τῆς.

ΕΛΙΣΑΙΟΥ ΓΙΑΝΙΔΗ

Η ΤΟΝΙΚΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ *

ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ

(Συνέχεια ἀπὸ προηγούμενο φύλλον).

Ἐνα ἄλλο σύστημα, που θα ξελαφρώσει πολὺ σημαντικότερα τὴ γραφὴ - μας ἀπὸ περιττές οἰσείες, εἶναι τὸ ἀκόλουθο. Αφίνουμε ἄτονες ὅλες τις μονοσύλλαβες λέξεις, ἐκτὸς πάλι ἀπὸ ἑφτα μόρια που σημειώσαμε παραπάνω κι' ἀπὸ ερωτηματικὸ τί. Επίσης αφίνουμε ἄτονες ὅλες τις περμονοσύλλαβες λέξεις που τονίζονται στὴ λήγουσα, καὶ βάζουμε λοιπὸν μιὰ οἰσεία μονάχα ὅταν ἡ λέξη τονίζεται παραπάνω ἀπὸ τὴ λήγουσα. Θα μάθει μιὰ γιὰ πάντα ὁ ἀναγνώστης, πὼς κάθε λέξη που δὲν ἔχει τόνον τονίζεται στὴ λήγουσα. Εἶναι τὸ σύστημα που ἐφάρμοσε πρώτος ὁ Πάλλης. Εἶναι τὸ ἀντίστροφο ἐκεῖνου που γίνεται στα ἰταλικά, ὅπου μόνον οἱ λέξεις που τονίζονται στὴ λήγουσα παίρνουν τόνον: *verità, però, avrò, entro* = μπαίνω, *entro* = μπήκε, *dormì* = κοιμήσον, *dormì* = κοιμήθηκε, *Papa* = ὁ Πάπας, *padre* = ὁ πατέρας. Τὸ δικό - μας ἄλλωστε θα εἶναι τελειότερο, γιατί δε θ' ἀφίνει καμια ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸν τονισμό, ἐγὼ στα ἰταλικά, ὅταν δὲν τονίζεται ἡ λήγουσα, δὲν μπορούμε νὰ ξαίρουμε ποια ἀπὸ τὶς δυὸ ἄλλες συλλαβές θα τονιστεῖ, κ' ἔτσι ὁ ξένος δὲν ξαίρει πὼς

πρέπει νὰ διαβάσει τὰ *eravamo, eravate, eravano, tenere, credere, ...* (*)

Βρίσκω πὼς τὸ σύστημα αὐτὸ θα εἶναι τὸ πρακτικότερο καὶ τὸ ωραιότερο. Ὁραιότερο, γιατί περιορίζει στὸ ελάχιστο τοὺς τόνους, πρακτικότερο, γιατί οἱ κανόνες - του θα εἶναι πολὺ λίγοι καὶ πολὺ απλοὶ. Κατὰ τὰ να μοιάζει αρκετὰ με τὸ ατονικὸ σύστημα στὴν ἀπλότητα, δίχως νὰ ἔχει τὰ ελαττώματά - του.

Ἴσως θα βρεῖ κανεὶς πὼς στα κλιτὰ μέρη τοῦ λόγου, ἰδίως στα ῥήματα, θα φέρεται κάποια ἀταξία: ἡ ἴδια λέξη, μέσα στις διάφορες μορφές που παίρνει, θα παρουσιάζεται πότε με τόνον καὶ πότε χωρὶς τόνον. Καὶ μάλιστα τὴν πρώτη στιγμή μπορεί νὰ νομιστεῖ πὼς βρίσκουμαι σὲ ἀντίφαση μ' ἐκεῖνα που ἔγραψα γιὰ τὸ ατονικὸ σύστημα. Εκείνο πρότεινα νὰ τὸ ἀφίσουμε γιατί θα ἔπρεπε νὰ γράφουμε *ρωτά* καὶ *ρωτά* με τόνους, ἀλλὰ *ρωτώ, ρωτάς, ρωτούμε* χωρὶς τόνον, ἐπειδὴ αὐτὰ δὲν ἔχουν τὰ ὁμοιά - τους με διαφορετικὸ τονισμό. Τώρα προτείνω νὰ γράφουμε *ρωτώ, ρωτάς, ρωτά, ρωτῶν* χωρὶς τόνον καὶ *ρωτούμε, ρωτάτε, ρωτῶνε* καὶ *ρωτά* με τόνον. Τὸ πρῶμα ὁμως διαφέρει πολὺ: Ὁ λόγος που καταδικάσαμε τὸ ατονικὸ σύστημα δὲν εἶταν ἡ ἀταξία τάχα, που μερικὰ πρόσωπα θα εἶχαν τόνον καὶ ἄλλα ὄχι. Ὁ λόγος εἶταν ὅτι θα ἔπρεπε ἐκεῖνος που γράφει νὰ προσέχει σὲ κάθε λέξη καὶ νὰ ἐξετάζει *αν ἔχει τὴν ὁμοιά - τῆς με διαφορετικὸ τονισμό*, πρῶμα κουραστικὸ ὄχι μόνον γιὰ τὸν πολὺ κόσμον παρα ἀκόμη καὶ γιὰ ἀνθρώπους ἐιδικοὺς στα γραμματικά. Ἐδῶ ἀπεναντίας ἔχουμε ἐμπρός - μας ἕνα ἀπλούστατο κανόνα: Ὅταν ὁ τόνος εἶναι στὴ λήγουσα δε γράφεται, ὅταν εἶναι παραπάνω σημειώνεται — ἀδιάφορο *αν* ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἄλλη λέξη ὁμοία με διαφορετικὸ τονισμό. Ἄν ὑπάρχει, ἡ εφαρμογὴ τοῦ ἴδιου κανόνα θα τὴν ξεχωρίσει, δίχως νὰ λάβουμε ἐμεῖς ἰδιαιτέρη φροντίδα γι' αὐτὴν, ἀφοῦ ὁ κανόνας μας υποχρεώνει νὰ γράφουμε *ρωτά* χωρὶς τόνον καὶ *ρωτά* με τόνον.

Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη πὼς με τὸν ἴδιον κόπον γλυτόνουμε κι' ἀπὸ ὅλες ἐκεῖνες τὶς ἀμφιβολίες: *αν* πρέπει ἢ ὄχι νὰ φροντίσουμε γιὰ νὰ ξεχωρίσουν οἱ δυὸ γραφές, (τα) *ξύλα* — (του) *ξύλα*, (η) *βαρέλα* — (του) *βαρέλα*, (τῆς) *βαρέλας* — (ο) *βαρέλας*, καὶ *αν* ἀξίζει ἀραγε ἀληθινὰ τὸν κόπον, τὴ στιγμή που θα γράφουμε τὴν κοινότερη λέξη (η) *γλώσσα* — (τῆς) *γλώσσας*, νὰ θυμηθοῦμε πὼς ὑπάρχει καὶ μιὰ σπάνια λέξη (ο) *γλωσσας*, — (του) *γλωσσα*, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ὅλα αὐτὰ βρίσκονται με μιὰς ταχτοποιημένα, καὶ ἐκεῖνος που γράφει δὲν ἔχει νὰ σκεφτεῖ τίποτε ὄξω ἀπὸ τὴν ἰδέα που ζητεῖ νὰ διατυπώσῃ. Αὐτὸ εἶναι τὸ κυριότερο.

Ὅσο γιὰ ἀπλότητα καὶ ευκολία λοιπὸν δε χωρεῖ ἀμφιβολία πὼς τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι τὸ προτιμότερο. Ὅσο τώρα γιὰ κείνη τὴν ποικιλία, που μερικὰ πρόσωπα τοῦ ῥήματος θα ἔχουν τόνον καὶ ἄλλα ὄχι, *αν* ἐπιμένετε νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀταξία, θα παρατηρήσω πὼς τὴν ἴδια ἀταξία ἔχουμε σήμερα στὸ ἄρθρο: *ὁ, ἡ, οἱ* χωρὶς τόνον, *τοῦ, τῆς, τὸν, τὴν, ...* με τόνον — μα αὐτὰ τὰ συνειθίσαμε! Ἀκόμη τὴν ἴδια «ἀταξία»

(*) Εκείνο που δείχνει ὅτι τὸ σύστημα στα ἰταλικά εἶναι ελαττωματικὸ εἶναι που ὑπάρχουν καὶ μερικὲς λέξεις που τονίζονται πότε στὴν παραλήγουσα καὶ πότε στὴν προπαραλήγουσα, με ἀλλαγὴ τῆς ἐννοίας, καὶ τότε ὁ κανόνας που εἴπαμε παραπάνω δείχνεται ἀνεπαρκής. Μα φαίνονται νὰ εἶναι τόσο λίγες αὐτὲς οἱ λέξεις, ὥστε δε χρειάστηκε νὰ τροποποιηθεῖ τὸ σύστημα. Τότε λοιπὸν, ἐνάντια στὸ γενικὸ κανόνα, σημειώνουν τὸν τόνον ὅταν εἶναι στὴν παραλήγουσα, καὶ δὲν τὸν σημειώνουν ὅταν εἶναι παραπάνω: *subito* = αμέσως, *subito* παθ. μετ. του *sequire*.

βρίσκουμε στα ιταλικά: *avrà -- avrai -- avrà -- avremo -- avrete -- avraimo, entrà -- entrasti -- entrò, dovei -- dovesti -- dovè, sentii -- sentisti -- senti, ...*

Τίποτε. Αταξία δεν υπάρχει. Είναι προκατάληψη, και πρέπει να την πολεμήσουμε. Το κέρδος είναι μεγάλο. Ο κανόνας είναι τόσο απλός όσο θα μπορούσε κανείς να επιθυμήσει. Αντίφραση καμία, περιπτώσεις αμφίβολες μηδεν, διαφορούμενες λέξεις τίποτε.

Καθώς θα έχει παρατηρήσει ο αναγνώστης, αυτό το σύστημα εφαρμόστηκε σε τούτη τη μελέτη, για να γίνει η δοκιμή. Οι κανόνες-του είναι:

1) Οι μονοσύλλαβες λέξεις γράφονται χωρίς τόνο. Εξαιρούνται τα επτά άκλιτα μόρια (βλ. παραπάνω) και το ερωτηματικό *τί*, για να ξεχωρίζει από αιτιολογικό *τι*.

2) Απτις υπερμονοσύλλαβες λέξεις όσες τονίζονται στη λήγουσα γράφονται κι' αυτές χωρίς τόνο. Εξαιρείται το ερωτηματικό *γιατί*, για να ξεχωρίζει από αιτιολογικό *γιατι*. Όλες οι άλλες παίρνουν τόνο.

3) Την προσωπική αντωνυμία, όταν εγκλίνεται, την ενώνει με την προηγούμενη λέξη μια μικρή παύλα. Οι δυο λέξεις τότε λογαριάζονται μια, και ο τονισμός γίνεται αναλόγως: *το παιδί-μου, το θέλημά-μου*.

Σημ. Όπως επικράτησε κιάλας να γράφουμε *σιν, σην, στους*, όμοια μπορούμε να γράφουμε και τα επίσης πολυμεταχειρίσιμα *απτον, απτην, απτους*, ενωμένα σε μια λέξη. Θα είναι τα ανάλογα των ιταλικών *nel, nella, sul, sulla*, και των γερμανικών *zu dem = zum, in dem = im*.

Άλλα γραμματικά σημειώματα.

1) Έκτος απτον τονισμό, μπορούμε και σε μερικά άλλα σημεία ν' απλοποιήσουμε την ορθογραφία-μας, μιλώντας πάντα για τον προσωρινο, για τον άμεσο σήμερα κανονισμό.

α) Η υποταχτική το μόνο λογικό είναι να γράφεται με *ει* και με *οι* (ή με *ο*): *να φέρει, να φέρουμε, να φέρομε*. Είναι φανερό ότι στη δημοτική η υποταχτική τυπικώς δεν ξεχωρίζει απτην οριστική. Γιατι τα *φέρης, φέρη, φέρωμε* μόνο στο χαρτί ξεχωρίζουν απτους αντίστοιχους τύπους της οριστικής, ώστε απ'αυτά δεν μπορεί να βγει συμπέρασμα. Εκείνα που και φωνητικώς θα τη χαρακτήριζαν την υποταχτική και θα μαρτυρούσαν επομένως πως έχει ιδιαίτερο τύπο, είναι τα *φέρητε, φέρωσι*. Αυτά δεν τα κράτησε. Άρα τυπικώς δεν έχει υποταχτική.

* Έχει όμως την *ενδιάθετη* υποταχτική μου παρατήρησε κάποιος, και συμπεραινώ πως θα υπάρχουν ίσως μερικοί που αμφιβάλλουν ακόμη για το συμπέρασμά-μας —δεν εννοώ βέβαια εκείνους που γράφουν προσωρινα *η* και *ω* απλώς απο πνεύμα συντηρητικότητας. Πως έχει η δημοτική την ενδιάθετη υποταχτική δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, μα αυτο δεν είναι λόγος για να διαφέρει και τυπικώς. Γιατι *ενδιάθετος* η δημοτική—και κάθε γλώσσα—έχει πολυ περισσότερες εγκλίσεις απ'όσες είναι γραμμένες στη γραμματική, που θα μας χρειαζόντανε πολλές καινούριες λέξεις για να τις ονομάσουμε. Θα *ερχότανε* δεν είναι βέβαια οριστική, είναι *conditionnel*. *Ας ερχότανε*, τί είναι; Εγώ θα το πω παρατατικό της προσταχτικής. Το δείχνει η αναλογία: *ας έρθει=πρέπει να έρθει, ας ερχότανε=έπρεπε να έρθει.**

*) Εδώ που τόφερε ο λόγος, δεν μπορώ να κατάλάβω γιατί όσοι γράφανε γραμματική δεν έβαλαν και τους τύπους *ας πάω, ας πάμε* στην προσταχτική. Η δημοτική έχει πρώτο πρόσωπο προσταχτικής, όπως έχει και παρατατικό προσταχτικής.

Ύστερα αυτο το ίδιο *ας έρθει* (και *ας έρχεται* και *ας ερχότανε* και *ας ήρθε*), δίχως και ν'αλλάξουμε το μόριο *ας*, έχει κι' άλλη έννοια = *δε μ' ενδιαφέρει αν έρθει (αν έρχεται, αν ερχότανε, αν ήρθε)*. Άλλη εγκλίση αυτη χωρίς όνομα. Αμε τη λεπτή διάκριση του *ας* πάει απο *να πάει*, που δεν ξαίρω να την έχει καμια άλλη γλώσσα, τί θα την κάμουμε; Δυο προσταχτικές λοιπον, που τις συμπεριλαβαίνουμε στο ίδιο όνομα. Το *να* λέμε πως το *να πάει* είναι υποταχτική, μου φαίνεται να δείχνει προσήλωσι στους τύπους. Ο *Α* *να πάει* στο *σπίτι* = *μεταβήτω*, καθαρη προσταγή. *Να καθήσετε φρόνιμα* = *καθήστε*. Και τί εγκλίση θα ποιήμε το *θα ήρθε* και *θα έρχεται* και το *πρέπει να ήρθε* = *υποθέτω πως ήρθε, πως έρχεται*; και το *(άραγε) να ήρθε, να έρχεται*; = *υποθέτεις πως ήρθε, πως έρχεται*; *Να και ευκτική: Αχ! να ερχότανε, ας ερχότανε! ... πόσο επιθυμω να έρθει!*

Αυτά είναι τόσες εγκλίσεις *ενδιάθετες*, που τυπικώς δεν ξεχωρίζουν απτην οριστική, και που κανείς όμως δε σκέφτηκε πως πρέπει να γραφουν αλλιώς για να διακρίνονται. Πιστεύω πως σώνουν αυτά για να πεισται κανείς ότι, με το να έχουμε την *έννοια* της υποταχτικής, δε θα πει πως πρέπει και να τη γράφουμε διαφορετικά.

Άλλως τε δε το αίσθημα της υποταχτικής είναι σε πολλους σκοτεινο. Η απόδειξη είναι που διαβάσουμε κάποτε, προ πάντων στην καθαρεύουσα: *δεν γνωρίζω αν θέλη*. Το *αν θέλη* θα *πάμε* είναι υποταχτική, τὸ *δεν ξαίρω αν θέλει* όμως είναι οριστική = *δεν ξαίρω: θέλει ή δε θέλει*. Το *αν* εδώ είναι το γερμανικό *ob*, όχι τὸ *weil*. Παράβ. και τα γαλλικά: *s'il veut, nous irons, αλλά je ne sais pas s'il voudra*.

Ας ιδούμε και καμια αντίρρηση. Θα πει κανείς: μα έχουμε κι' άλλα ομοιώφωνα με διαφορετική έννοια, και όμως τα γράφουμε διαφορετικά: *η καλή — οι καλοί, η μεγάλη — οι μεγάλοι*...

Εδώ η διαφορα της γραφής δικαιολογείται, επειδη ανήκει σε ολάκερο σύστημα: *η καλή γραφή, οι καλοί άνθρωποι, η μεγάλη αποχή, οι μεγάλοι πόροι*. Αν καμια φορα αποφασίσουμε να γράφουμε *άνθρωπη, πόρη*, τότε βεβαιότατα θα πρέπει να γράφουμε και *η καλή άνθρωπη, η μεγάλη πόρη*. Ενω τα *θα έρθη, να έχωμε*, δε στηρίζονται σε κανένα σύστημα, είναι ξεμονωμένες ανωμαλίες μέσα στην ορθογραφία-μας, δίχως κανένα λογικό σύνδεσμο με το όλο σύστημα.

Είναι λοιπον η γραφή αυτη μια άσκοπη περιπλοκή, μια άδικη παραζάλη για το παιδι που θα μαθαίνει να γράφει, δηλαδή καθαρη ζημία και για τη διδασκαλία και για την πράξη τη δική-μας, δίχως κανένα αντάλλαγμα. Ένας ξερος κανόνας χωρίς ουσία και χωρίς νόημα: «όταν το ρήμα συνοδεύεται απο *θα, να, ας, όταν*, θα γράφεις, *η, ω*: *θα έρθη, θα έρθωμε*». Γιατί; Γιατι είναι υποταχτική. Μα τα μόρια αυτα πηγαινουν και με τους άλλους χρόνους: *θα έρχεται, θα ερχότανε, θα ήρθε*. Είναι κι' αυτοι υποταχτική; Γιατί σ' αυτοις δε γίνεται καμια μεταβολή; Κανείς δε θα ξαίρει να το εξηγήσει.

Άλλωστε θαρρω πως ο αληθινος τύπος του πληθυντικού είναι με *οι*. Στα περισπώμενα *αγαποῦμε, τραβιοῦμαι*, με το *να* είναι το *οι* τονισμένο, κανείς δε σκέφτηκε να γράφει *αγαπῶμε, τραβιῶμαι*, στα βαρύτερα όμως *έχομε, έρχομαι*, τὸ άτονο *οι* δεν επιβάλλεται με τόση δύναμη στο γλωσσικό αίσθημα, γι' αυτο μερικοί κράτησαν το *ο* της καθαρεύουσας. Αυτη μου φαίνεται να είναι η ψυχολογία του φαινόμενου.

Ας σημειωθεί ακόμη και τούτο για περιέργεια: Ο φθόγγος ου, κι' ας φαίνεται στο χαρτί πιο σύνθετος, είναι ο πιο απλός απ' όλα τα φωνήεντα. Η ακουστική λέει πως το ου γίνεται μόνο απτη θεμελιακή νότα, δίχως σχεδόν καμία απ τις αρμονικές που χαρακτηρίζουν τα άλλα φωνήεντα.

β) Άλλο που επιβάλλεται απτη στοιχειώδη λογική να καταργήσουμε είναι η χρονική αύξηση των ρημάτων. Κ' εδώ πάλι: Γράφουμε *όρισα, διώρθωσα*, επειδή αυτά ηχούν όμοια με τα *όρισα, διώρθωσα*, και επομένως δε χτυπούν άσχημα στο γλωσσικό-μας αίσθημα, δεν μπορούμε όμως να γράψουμε *ήκουσα, ήρρησα, ηπόρησα...* Αυτό θα πει πως η δημοτική δεν έχει χρονική αύξηση, και επομένως πρέπει να γράψουμε *όρισα, κατόρθωσα, οδήγησα*.

γ) Τα συγκριτικά -ότερος όλα με ο.

δ) Ο κ. Βλαστός προτείνει να καταργήσουμε τα διπλα σύμφωνα στη σύνθεση και να τα κρατήσουμε για την ώρα στις ρίζες. Είναι μια λογική απλοποίηση. Να γράφουμε λοιπόν *άλλος αλλά συλαθη, θάρρος αλλά μεταρύθμιση*.

2) Οι δυο αναφορικοί σύνδεσμοι που, πως έχουνε μια λεπτότατη διάκριση, που δεν ξαίρω να υπάρχει σε καμια άλλη γλώσσα, και καλό είναι να την προσέξουμε: *άκουσα πως ήρθε και έμαθα που ήρθε*. Το που προτιμάται όταν εκείνο που εκφράζει η εξαρτημένη πρόταση είναι βέβαιο = *πράγματι ήρθε και το έμαθα*. Με το πως μένει αόριστο αν αληθινα ήρθε ή όχι = *άκουσα πως ήρθε, μα μπορεί και να μην είναι αλήθεια*. Παρατηρώ ακόμη ότι το πως αναπληρώνει κάποτε το που, το αντίστροφο όμως δε συμβαίνει: μπορούμε να πούμε *έμαθα πως ήρθε* με την έννοια της βεβαιότητας, όταν όμως θέλουμε να εκφράσουμε το αβέβαιο, δε λέμε ποτε *νόμιζα που ήρθε*.

3) Μια σημαντική έλλειψη στη γραφή-μας είναι που η ερωτηματική φράση, όταν δεν περιέχει λέξη ερωτηματική, *ποιος, πότε...* ή το *άραγε*, δε φαίνεται απτην αρχή που είναι ερωτηματική. Κ' έτσι συμβαίνει που, όταν είναι μεγάλη η περίοδος, τη διαβάζουμε σαν καταφατική, και μόνο όταν φτάσουμε στο τέλος καταλαβαίνουμε. Άλλες γλώσσες έχουν την αντιστροφή του ρήματος με το υποκείμενο για να κάμουν τη διάκριση. Να βάζουμε στην αρχή ένα ερωτηματικό αναποδογυρισμένο, όπως έκαμε, θάρρω, πρώτος ο κ. Πάλλης: Κάτι πρέπει να γίνει. Δεν έχω τίποτε ορισμένο να προτείνω, υποβάλλω την ιδέα πως είναι ανάγκη να βρεθεί ένας τρόπος.

4) Τα *αι, ευ* θα τα γράψουμε βέβαια με φ και με β. Δεν αμφιβάλω πως αυτό είναι το σωστό. Μονάχα μου φαίνεται πως, αν πρόκειται ν' αρχίσουμε απτα πιο επιβαλλόμενα και τα πιο βιαστικά, δεν είναι απτη η μεταρύθμιση απτην οποία έπρεπε ν' αρχίσουμε. Σήμερα είμαστε βέβαια αναγκασμένοι να σεβόμαστε ίσια μ' ένα βαθμό τη συνήθεια των ματιών. Απ' άλλο μέρος δεν πρέπει να λησμονούμε που η δημοτική βρίσκεται κατ' ανάγκη σε μια συμβίωση με την καθαρεύουσα, και γράφουμε *γεύμα, ρευστο, θραύση, τεύχος, ευτυχως, ευθύνη, εύθυμος, αυθαίρετος, ανστηρος, μανσωλείο, Αυστρία, Ναυσικα, τραύμα, εμπνευση...* Θα υποταχτούν απτα όλα στο φωνητικό κανόνα της δημοτικής; Θα γίνουν *μαουζολέο* και *Αουστρία*, όπως τα θέλει, υποθέτω, η καθαρή δημοτική; Η θα σπάσουμε σε μερικά σημεία τον κανόνα, όπως κάμαμε στα *πώση, οπτική*; Δεν ξαίρω τί θα γίνει αργότερα. Σήμερα όμως βρίσκω πως η τονική μεταρύθμιση έχει το δικαίωμα να προηγηθεί απτη μεταρύθμιση των *αι, ευ*, βρίσκω πως ο αναγνώστης πολύ πιο εύκολα χωνεύει την κατάργηση των πνευμάτων και των περιττων τόνων παρα τὰ *αφ, εφ*, πιο εύκολα

με άλλα λόγια περνα απαρατήρητο το τεύχος απτο τέφχος, το τραύμα απτο τράβμα και το Αυστρία χωρίς ψιλή απτο' Αφστρία με φ.

Όταν θα συνειθίσουνε τα μάτια-μας στις καινοτομίες και θα έρθει η ώρα ν' αποφασίσουμε για τα *αι, ευ*, καλό θα είναι να συλογιστούμε και το γ στα *αγκάλια, συγγενής*, που θα έπρεπε να γράφονται *αγκάλια* (παράβ. *αΝ Κάμω*), *συγγενής* (τηΝ *Κεφαλή*).

5) Ο περιμάχητος κ. Η συζήτηση πάλωσε, γι' αυτό θα είμαι σύντομος.

Γενικεύτηκε σχεδόν η γραφή *κ' εγώ*, με απόστροφο, κι αυτός χωρίς απόστροφο. Η εξήγηση είναι πως στην πρώτη περίπτωση, πριν δηλαδή απο *ε, ι, ο* και παθαίνει έκθλιψη, στη δεύτερη, πριν απο *α, ο, ου*, παθαίνει συνίζηση, επομένως το *ι* του *κι* είναι ο αντιπρόσωπος του *αι*, λοιπόν γράμμα καθαυτό δε χάθηκε, γι' αυτό δε θέλει απόστροφο.

Και έρχεται αμέσως η ερώτηση: Πώς το ξαίρωμε που στη δεύτερη περίπτωση έγινε συνίζηση κι' όχι έκθλιψη; Η ερώτηση είναι δικαιολογημένη απτο γεγονός που σε καμια άλλη απ τις λέξεις που τελειώνουν με *ε* δε βλέπουμε συνίζηση, παρα παντού έκθλιψη: δε λέμε *μαυτόν, σιαυτόν*.

Η απάντηση είναι πως αν είχαν έκθλιψη, θα προφέραμε *καυτός*, με *κ* ξερό. Γιατι *κ* υγρό (όμοια και *γ* και *χ*) δεν υπάρχει πριν απο *α, ο, ου*. Δηλαδή, όταν εμπρός απτο *κ* (*γ, χ*) χάθει ένα *ε, ι* και βρεθεί ένα *α, ο, ου*, το *κ* θα γίνει ξερό. Άρα λοιπόν στο *καυτός* έγινε συνίζηση. Μας μένει όμως πάλι η απορία: γιατί μόνο στο *και* γίνεται συνίζηση και δε γίνεται και στα *με, σε*; Αυτό ποτε δε ξηγήθηκε.

Απάνω σ' απτη την απορία-μας έρχεται ο Φιλήντας και ανακαλύπτει πως τα *κ, γ, χ*, όταν το κατοπινό *ε, ι* γίνει *α, ο, ου*, παρουσιάζουνε δυο περιπτώσεις: Αν η μεταβολή έρχεται απτην αρχαία γλώσσα, τρέπονται σε ξερα: *γεννω-γόνος, χαιρουμαι-χάρηκα*, όταν όμως το πάθημα είναι νεότερο, διατηρούν την υγρότητά-τους: *γιοφύρι, γιομίζω, κιαρα (κυρα) φκιόλιο (εφκέλιο), κιοφάλι*.

Υπάρχουνε λοιπόν *κ* και *γ* υγρα και πριν απο *α, ο*. Γιατι βέβαια στο *γιοφύρι* τὸ *ι* δὲν αντιπροσωπεύει κανένα φθόγγο, αφού το *ε* τοῦ *γιοφύρι* έγινε *ο*. Το *ι* το βάλαμ' εμεις για να δείχνει πως το *γ* είναι υγρό. Είναι ό-τι η *cedille* στο *plasons* και το *e* στο *dirigeons*. Δηλαδή, αν είχαμε ιδιαίτερο γράμμα για το υγρό *γ, π, χ*, το γερμανικό *j*, θα γράφαμε δίχως *ι*: *ιοφύρι*.

Η σειρά απτη των σκέψεων μας επιτρέπει να γράψουμε *κι' αυτος* με απόστροφο, να υποθέσουμε δηλαδή πως χάθηκε το *αι* και πως το *ι* το βάλαμε για σημάδι της υγρότητας, πως είναι *cedille*.

Καταλάβουμε πως το *κι' αυτος* μπορεί να είναι και έκθλιψη. Εννοείται πως λογικά δεν αποκλείεται να είναι και συνίζηση. Μένει λοιπόν να ξετάσουμε ποιο είναι το πιθανότερο. Στην εξέταση απτη, εννοείται, τα *κ, γ, χ* δεν μπορούν να μας χρησιμεύουν. Γιατι στα *κι' αυτος, εφγγι' απο κει, έβρεχι' απο πάνω* τα *κ, γ, χ*, επειδή είναι υγρα απο πριν, και συνίζηση αν έγινε θα μείνουν υγρα, και έκθλιψη αν έγινε πάλι μπορούν να μείνουν υγρα, καθώς είδαμε. Τα δυο φαινόμενα συγχύζονται. Ενω με το *σ* π.χ. διακρίνεται απτην προφορα η έκθλιψη σ' αυτον, απτη συνίζηση *μεσαιός - μεσιος*.

Για να εχτιμήσουμε λοιπόν την πιθανότητα που λέμε, πρέπει να πάρουμε όλα τα άλλα σύμφωνα εκτος *κ, γ, χ*, και να ξετάσουμε τί κάνουν οι λέξεις με κατά-

ληξη βε, δε, ξε, θε κτλ. όταν η κατόπι λέξη αρχίζει από α, ο, ου. Το περίεργο είναι που αυτές οι συλλαβές μέσα στη λέξη κάνουν κάποτε και συνίζηση, στο τέλος όμως της λέξης ποτέ. Αν και κάποιος νόμος της γλώσσας-μας λέει, πως τα παθήματα των φθόγγων μεταξί δυο λέξεων είναι ό-τι και μέσα σε μια λέξη. Να ο πίνακας:

Μέσα στη λέξη	Στο τέλος της λέξης
β	έκοβ' ο άλλος (βεο > βο)
δ	τί είδ' ο άλλος (δεο > δο)
ζ	έπαιζ' ο άλλος (ζεο > ζο)
θ	Ματθαίος > Μαθιος (θεο > θιο) ήρθ' ο ένας (θεο > θο)
λ	παλιός > παλιος (λεο > λιο) πρόβαλ' ο άλλος (λεο > λο)
μ	Ρωμαίος > Ρωμιος (μεο > μιο) είμ' ο ίδιος (μεο > μο)
ν	νέος > νιος (νεο > νιο)
ξ	ποιος είν' ο άλλος (νεο > νο)
π	έπαιξ' ο άλλος (ξεο > ξο)
ρ	τί είπ' ο άλλος (πεο > πο)
σ	ακέριος > ακέριος (ρεο > ριο) πήρ' ο διάβολος (ρεο > ρο)
τ	μεσάιος > μεσιος (σεο > σιο) πέρασ' ο καιρός (σεο > σο)
ψ	πέτα > πια (τεα > τια) μήτ' αυτός (τεα > τια)
	έγραψ' ο άλλος (φεο > φο)
	έγραψ' ο άλλος (ψεο > ψο)

Υστερα απ' αυτή την έρευνα, για να γράφουμε ακόμα κι άλλος, χωρίς απόστροφο, πρέπει να παραδεχτούμε το ακόλουθο αξίωμα: Οπου η έκθλιψη διακρίνεται καθαρά απτη συνίζηση, ο φθόγγος ε στο τέλος της λέξης παθαίνει έκθλιψη. Στις τρεις όμως περιπτώσεις κε, γε, χε, όπου η προφορά δε μας επιτρέπει να διακρίνουμε ποιο απτα δυο φαινόμενα έγινε, εκεί γίνεται συνίζηση.

Αυθαίρετο βέβαια: Έτσι θέλουμε. Να να ποιήμε: Έχω εμπρός-μου 15 κουττα όμοια. Ανοίγω τα 12 στην τύχη, και τα 12 γραμμή έχουνε σοκολάτες. Τα 3 άλλα που δεν μπορώ να τ' ανοίξω, πρέπει να παραδεχτώ πως έχουνε κάτι άλλο από σοκολάτες.—Μα, θα πει κάποιος, το κάτω-κάτω δεν είναι βέβαια αδύνατο τα τρία κλειστά κουττα να έχουν άλλο πράμα. Όχι, αδύνατο δεν είναι, είναι ζήτημα πιθανότητας. Μα υπάρχουν και πιθανότητες τόσο μικρές, που για κάθε λογικό άνθρωπο, στην εφαρμογή, ταυτίζονται με το αδύνατο.

Να την εύρουμε. Έχουμε στον παραπάνω πίνακα 14 σύμφωνα, που μας έδωκαν όλα έκθλιψη. Έχουμε απτ' άλλο μέρος τα κ, γ, χ, που δεν ξαίρουμε τί κάνουν. Γίνονται 17. Απτα 14 σας χαρίζω το ξ και το ψ, επειδη τελειώνουν με σ, και μπορούμε να παραδεχτούμε πως κάνουνε μια περίπτωση με το σ. Έχουμε λοιπον 12 περιπτώσεις γνωστες και 3 αμφίβολες. Είναι τα κουττα με τις σοκολάτες. Αν λοιπον υποθεθεί πως τα 3 κουττα έχουνε πραγματικώς άλλο από σοκολάτες, πόση είναι η πιθανότητα να τύχει, ώστε τα 12 που ανοίξαμε να είναι ίσα-ίσια εκείνα που έχουνε τις σοκολάτες; Με την πιο κοινή μορφή το πρόβλημα παρουσιάζεται έτσι: Σε μια σακούλα έχω 12 μπάλες άσπρες και τρεις μαύρες. Αν τραβήξω 12, πόση είναι η πιθανότητα να βγουν όλες οι άσπρες; Ο υπολογισμός δίνει:

$$\frac{1.2.3}{15.14.13} = \frac{1}{455}$$

Ένα στα τετρακόσια πενήντα πέντε! Αν υπάρχει συνίζηση από λέξη σε λέξη, είναι 454 πιθανότητες ενάντια σε μια, πως μέσα στις 12 γνωστες περιπτώσεις θα απαντούσαμε ένα τουλάχιστο παράδειγμα συνίζησης.

Ανεξάρτητα απτην προηγούμενη συζήτηση, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι και αν είχε αποδειχτεί πως το κι' αυτός, είναι συνίζηση, το μόνο λογικό θα ήτανε να γράφουμε κι'αυτός, κιό' άλλος, μια λέξη, όπως γράφει ο Φιλήντας. Γιατι το κι' δεν είναι βέβαια σωστή συλλαβή, αφού κάνει μια συλλαβή μαζί με το αρχικό φωνήεντο της ακόλουθης λέξης: κι'α-αυτός, και δυο γράμματα που δε κάνουνε συλλαβή και που στέκονται μοναχά-τους, χωρίς απόστροφο, είναι περίπτωση που δεν υπάρχει στη γλώσσα-μας. Είναι απάνω-κάτω σα να γράφαμε σ'εμένα, μ'αυτον' θ'αφήσω. Έχουμε βέβαια το δικαίωμα να τη δημιουργήσουμε αυτή την περίπτωση, μα πρέπει να συλλογιστούμε και τις λογικές συνέπειες που θα φέρει η καινούρια γραφή.

Πρώτο είναι που θα γράφουμε και χάθηκι ο ήλιος, έφηνι από δω, έβρεχι από πάνω, χωρίς απόστροφο. Όταν αυτά γραφουν με απόστροφο, ο αναγνώστης είναι ειδοποιημένος πως κάτι λείπει απτις λέξεις χάθηκι' κτλ., ενώ δίχως τον απόστροφο οι λέξεις αυτές του παρουσιάζονται για λέξεις ακέριες, και κάποιος αναγνώστης θα σταθεί να συλλογιστεί τί άραγε να σημαίνει χάθηκι, έφηνι, μπήκι.

Άλλη συνέπεια. Όταν γράφουμε το κι' χωρισμένο από αυτός, δεν υπάρχει αμφιβολία πως, αν βρεθεί το κι' στο τέλος της αράδας, θα περάσουμε το αυτός στην επόμενη αράδα. Και τότε, με την ίδια λογική, θα μπορούσαμε, περνώντας από μιαν αράδα στην άλλη, να χωρίζουμε τις ακόλουθες λέξεις όπως σημειώνω εδώ: ρομι-ός, ακέρι-ός, έλι-α, γοι-ας, έπι-ασα, τ'άρι-ας κτλ. Μια συλλαβή χωρισμένη σε δυο κομμάτια.

Ξαίρω την απάντηση: Και ποιος μας αναγκάζει να τα γράφουμε αυτά;—Κανείς βέβαια. Μα δε σημαίνει αν θα τα γράφουμε ή όχι. Στο βάθος αυτών των προαμάτων πρέπει να υπάρχει μια ενιαία λογική, και η λογική αυτή δε βρίσκεται κανοποιημένη με το να μην τα γράφουμε.

Εννοείται πως κι' απτην άποψη την πρακτική, εκείνη που το κάτω-κάτω μας ενδιαφέρει περισσότερο, η γραφή κ' εγω, κι' αυτός, μ' έναν απόστροφο, δεν έχει κανένα πλεονέκτημα. Αν παραδεχτούμε πως η γραφή κ' εγω κι' αυτός, με δυο απόστροφους, παρουσιάζει κάποια δυσκολία για το παιδί, που πρέπει να μάθει πότε πρέπει να βάζει ι και πότε όχι, η άλλη γραφή, μ' έναν απόστροφο, έχει και μια δυσκολία παραπάνω, που πρέπει να μάθει πότε δεν πρέπει να βάζει απόστροφο.

Στα συμπεράσματα αυτά δεν αλλάζει τίποτε η τελευταία ανακάλυψη του κ. Φιλήντα. Ο κ. Φιλήντας μας αποδείχνει, πως δεν έγινε ούτε συνίζηση ούτε έκθλιψη. Και στις δυο περιπτώσεις έγινε κράση, συντραβηγμός, όπως το λέει: κε-εγω > κέγω, κε-αυτός > κια-αυτός > κιάυτός. Δηλαδή στη δεύτερη περίπτωση έγινε πρώτα αφομοίωση και ύστερα κράση, συναίρεση, σιχώνεψη τέλος πάντων των δυο α σ' ένα. Στην αφομοίωση κε > κια, το κ διατήρησε την υγρότητά-του, όπως στο κεφάλι κιοφάλι. Το ι λοιπον δεν αντιπροσωπεύει το φθόγγο αι, αφού το αι έγινε α. Άρα το ι το βάλουμε εμείς για να δείχνει την υγρότητα. Είναι cedille. Δηλαδή αν εί-

χαμε ιδιαίτερο γράμμα για το υγρο *κ*, ας είναι το *Κ*, θα γράφαμε *Καφτος*, χωρίς *ι*. Επομένως η γραφή *κι αφτος* δεν είναι λογική, αφού το *κι* είναι ένα γράμμα χωρίς απόστροφο (*Κ αφτος*). Είναι σα να γράφουμε *θ αφίσω*.

Όλοι οι συλλογισμοί που εκθέσαμε παραπάνω στέκονται πάλι, φτάνει ν' αντικαταστήσετε τη λέξη *έκθλιψη* με τη λέξη *κράση*.

Το συμπέρασμα του *κ*. Φιλήντα είναι πως η μόνη σωστή γραφή είναι *κέρω, κιάφτος*.

Αυτή είναι η θεωρία του ζητήματος. Άμα έρθουμε στην πράξη, θα ζητήσω την άδεια να μιλήσω *κ'* εγώ τώρα με το αίσθημα. Μα *κι'* ο ίδιος ο Φιλήντας μου γράφει, πολύ λογικά, πως η επιστημονική εξήγηση ενός γλωσσικού φαινομένου και η σχετική εφαρμογή είναι δυο πράγματα ανεξάρτητα, το ένα έχει αποκλειστικά θεωρητικό ενδιαφέρον στο άλλο προέχει το ζήτημα της ευκολίας και του γούστου. Λοιπόν παρατηρώ ότι, αν το *το*, τα ανταμώνει μόνο με ονόματα, *τόνα*, η αντωνυμία *με*, *σε*, *το*, *τα* μόνο με ρήματα (*μάφινεις*), οι πρόθεσες *με*, *σε*, με ονόματα και με αντωνυμίες (*σέμένα*), το *θα* και το *να* μόνο με ρήματα, ο *και* όμως ενώνεται δυστηγώς με όλα τα μέρη του λόγου, και μας δίνει τους πιο αφάνταστους συνδυασμούς, τα πιο τραγελαφικά συμπλέγματα: *κιό, κή, κοί, κιάν, κιούτε, κιάπο, κιάς, κιάς, κένω, κιάφοϋ, κιάπως, κιάστόσο, κέτσι, κείναι, κήπια, κήπτος, σό,τι, σόλα, κέπίσημη, κιάνωφέλεντο*...

Η ποικιλία των δυνατών συνδυασμών με τον *και* ξεπερνά κάθε φαντασία. Παίρνετε ένα όποιο κείμενο, και σε κάθε λέξη που αρχίζει από φωνήεντο κολνίτε τον *και* στην αρχή θα έχετε ένα συνδυασμό.

Υστερα, αν εφαρμόσουμε ενσυνείδητα τη θεωρία-μας, θα γράφουμε *χάθηκιό ήλιος, έτρεχή Μαρία* και τα όμοια, γιατί αν γράψουμε *χάθηκι' ό ήλιος*, τί θα διαφέρει απτή γραφή *κι' ό ήλιος*;

Τί πρέπει λοιπόν να κάμουμε; Το *κι* αυτός λογικά δε στέκεται, το *κιάτος*, θεωρητικά σωστό, μα στην πράξη μας φέρνει συνέπειες ανοικονόμητες. Το άλλο σύστημα που ακολουθούν μερικοί, *κι εγώ, κι αυτός*, δεν έχει κανένα νόημα. Είναι, λένε, για ευκολία του παιδιού, που θα μάθει να γράφει: αν του πούμε πως πριν από *ε, ι* θα γράφει μόνο *κ'* και πριν από *α, ο, ου* θα γράφει *κι'*, θα το μπερδέψουμε.—Και όμως θα μάθει το παιδί να γράφει *κακά* και *κακιά*, *γάτα* και *γιατί*, *χορός* και *χόρι*, και θα μάθει κατ' ανάγκη πως, αν δε βάλει το *ι*, οι λέξεις αυτές θα διαβαστούν *κακά, γατί, χόρι*. Κατα τί αυτά είναι ευκολότερα απτο *κ' εγώ, κι αυτός*, δεν μπορώ να καταλάβω. Άμα γράφει *κ'* αυτός, θα του πούμε: διάβασέ-τα μαζί. Και θα διαβάσει *καυτος*, όπως διαβάξει *καλος, κίσα, καράσι*. Και θα καταλάβει το λάθος-του.

Το συμπέρασμά-μου είναι πως στην πράξη, τουλάχιστο για το *και*, το φρονιμότερο είναι να γυρίσουμε στην παλιά-μας γραφή, *κ' εγώ, κι αυτός*. Το *θα, να* και *τ'* άλλα μπορούμε και χωριστά να τα γράφουμε *κ'* ενωμένα. Άλλως τε υπάρχει και η περίπτωση όταν ο τόνος είναι στην πρώτη λέξη: *σοῖ'ρθε, τῶ'φερα*, που τότε κατ' ανάγκη θα γραφούν ενωμένα, εκτός αν προτιμήσουμε την άλλη γραφή: *σοῖ'ρθε, τό'φερα*, που δε φαίνεται να συγκεντρώνει πολλές συμπάθειες.

6) Ο *μα*.

Θα σημειώσω τώρα μερικά λάθη που κάνουμε στο μεταχείρισμα της δημοτικής—έξω απτα δικά-μου λάθη, φυσικά, που αν τα ήξαιρα δε θα τα έκανα. Με

την παρατήρηση, που λάθη δεν εννοώ τις συνειδητές παραβάσεις απτην καθαρή δημοτική, που τις κάνει κανείς από ανάγκη ή από πνεύμα συντηρητικότητας: μιλώ μόνο για κείνά τα λάθη που τα κάνουμε από απροσεξία, χωρίς ανάγκη, και που θα είμαστε πρόθυμοι να τ' αποφύγουμε, όταν μας τα υποδείξουν.

Είναι πολύ φυσικό να έχουμε κάποτε στη γλώσσα-μας επίδραση απτην καθαρεύουσα. Κατηγορία δεν μπορεί να σταθεί απάνω σ' αυτό το σημείο, αφού στην καθαρεύουσα κάμαμε την εκπαίδεψή-μας. Μια τέτοια επίδραση, που ζημιώνει πολύ τη δημοτική-μας, είναι το στραβο μεταχείρισμα του συνδέσμου *μα*.

Στην απόδοση του *αλλά* η δημοτική κάνει μια λεπτή διάκριση, που όχι μόνο η καθαρεύουσα δεν την έχει, παρα και σε καμια άλλη γλώσσα δεν ξαίρω να γίνεται έξω απτη γερμανική (*sondern, aber*), και που είναι κρίμα μεγάλο να τη θυσιάσουμε από απλή απροσεξία, μια που την έχουμε όλοι στο αίσθημά-μας. Όταν λέω: *δεν είναι άρρωστος παρα είναι πολύ καλά* ή χωρίς σύνδεσμο: *δεν είναι άρρωστος, είναι πολύ καλά*, έχω στο νού-μου μόνο δυο περιπτώσεις: το να είναι άρρωστος και το να είναι καλά. Η μια αποκλείει την άλλη: *άμα* δεν είναι άρρωστος, *θα* είναι καλά. Επομένως το δεύτερο μέρος της φράσης, *το είναι καλά*, δεν είναι αναγκαίο συμπλήρωμα του πρώτου. Στην περίπτωση αυτή *μα* δε χωρεί. Θα είτανε σα να πούμε γαλλικά: *Il n'est pas malade, cependant il se porte très bien*.

Όταν όμως λέω: *δεν είναι άρρωστος, μα (ή όμως) φοβούμαι πως θ' αρρωστήσει, έχω στο νού-μου τρεις (ή περισσότερες) περιπτώσεις: το να είναι άρρωστος, το να είναι καλά, και το να διατρέχει τον κίνδυνο ν' αρρωστήσει. Τώρα το δεύτερο μέρος της φράσης είναι αναγκαίο συμπλήρωμα του πρώτου, γιατί, αν λείπει, μπορεί ο ακροατής να παραδεχτεί την τρίτη περίπτωση. Μόνο εδώ πηγαίνει ο *μα*. Αν θέλουμε και πρακτικό κανόνα, είναι ο ακόλουθος: Όταν η αντιθετική φράση δέχεται *μα*, δέχεται στη θέση-του και *όμως*.*

Το λάθος αυτό πήρε δρόμο και κοντεύει να γενικευτεί. Νά μερικά δείγματα παρμένα από διάφορα κείμενα:

**Οχι με λόγια μα με έργα.*

Δεν είταν αρχαίο μα σύγχρονο.

**Οχι τα πολιτικά-μας χάλια μα κάτι άλλο γενικότερο.*

**Οχι με κούφια λόγια μα μ' επιστήμη.*

Δε δώσαμε υπόθεση μα κάτι βέβαιο.

Δε φταίνε για τα άτομα μα η βάση.

Δε θα το διενθύνουν ραγιάδες μα ελεύθεροι πολίτες.

Δεν προηγείται μα ακολουθεί.

**Οχι μόνο ψυχολογικές μα και ουσιαστικές.*

Το παιδί δεν είναι άγνημη μάζα, μα έμψυχος οργανισμός.

Δεν είναι μονάχα το λεξιλόγιο, μα και η σύνταξη.

Δε βοηθάει τη φυσική εξέλιξη, μα τη σταματα.

Δεν το έκαμαν απότομα, υιονομίας, μα αργα, πολύ αργα

Δεν είναι σταμάτημα της ζωής, μα το φυσιολογικό αντίσπομα-της.

Είναι όχι μόνο ανέφικτος μα και βλαβερός.

**Οχι μόνο στην ποίηση μα και στο πεζό.*

Όλ' αυτά η δημοτική τα λέει με το *παρα*; όχι μόνο στην ποίηση παρα και στο πεζό, όχι με λόγια παρα με έργα, κάποτε χωρίς σύνδεσμο και με επανάληψη του ρήματος: *δεν είταν αρχαίο, είτανε σύγχρονο*. Την επανάληψη του ρήματος την

αγαπα ακόμη και μαζί με το *παρα*: είναι όχι μόνο ανέφικτος *παρα* είναι και βλαβερός. Σε τοπικά ιδιώματα μπορεί να μεταχειρίζονται το *μα*. Το είδα στον Ερωτόκριτο. Θα είναι επίδραση απτα ιταλικά. Στην κοινή όμως δημοτική, στην καθημερινή ομιλία-μας, ποτε δε θα το ακούσετε.

Όσοι ξαίρουν γερμανικά θα καταλάβουν ευκολότερα την ελεεινή εντύπωση που κάνει αυτός ο *μα*, όταν μεταφράσουν τα παραπάνω παραδείγματα με το *αδερ*.

Στα δυο τελευταία παραδείγματα, που έχουν την ιδιαίτερη μορφή όχι μόνο... *παρα* και... μπορεί για μερικούς το λάθος να μην είναι τόσο φανερό όσο στα άλλα. Όμως νομίζω πως κι' αυτά είναι λάθος. Ο λόγος που δε χτυπούν τόσο άσκημα στο γλωσσικό αίσθημα, είναι που αυτή η μορφή ανταμώνεται με μιαν άλλη μέσα στο αίσθημά-μας και γίνεται, να πω έτσι, συμφορμος. Η άλλη αυτή μορφή είναι μια φράση που έχει *μα* και όλως διόλου στην αρχή: *Θα τον τα πω. Μα και να θυμώσει, θα τον τα πω.*

Αξιοσημείωτο είναι που η Επιτροπή του 1921 προς εξέταση της γλωσσικής διδασκαλίας... αναφέρει στην Εκθεση-της αυτο το λάθος (σελ. 88), που το ήθελε κάποιος αναγνωστικό: *Οχι γιατί πεινούσε μα γιατί διηνούσε...* και τα ονομάζει αυτά *ἀηδεστάτας* εις τὸ σημερινὸν ἑλληνικὸν οὗς φράσεις. Είναι ίσως το μόνο σωστό πράγμα που υπάρχει μέσα σε κείνη τὴν έκθεση. Εννοείται πως η Επιτροπή δεν ξεχώρισε αυτή τη λαθεμένη χρήση του *μα* απτην άλλη, την ορθή, *παρα* τη συμπερίλαβε μέσα στη γενική καταδίκη του *μα*. Οπωσδήποτε το σπουδαίο είναι που οι φράσεις αυτές χτύπησαν άσκημα στο δημοτικό γλωσσικό αίσθημα τῶν κκ. Επιτρόπων. Και αυτό φέρνει την ακόλουθη σκέψη: Επειδή η γραφτή γλώσσα επίδρα στη λαλούμενη, υπάρχει φόβος, αν εξακολουθήσει αυτό το λάθος, εμεις που διαβάζουμε δημοτική να το περάσουμε και στην ομιλία, και τότε οι οπαδοί της καθαρεύουσας, που δε διαβάζουνε δημοτική, θα τη μιλούνε πιο σωστά απτους δημοτικιστές.

Προσοχή! Θα τη χαλάσουμε τη δημοτική-μας.

7) Ένα άλλο λάθος, που παραμορφώνει την ωραία-μας γλώσσα, είναι που κάποτε παραλείπουμε την επαναληπτική αντωνυμία *τον, την, το* κτλ. εκεί που η δημοτική την απαιτεί. Π. χ.

Την αφηγηριά-τους οι εκθέσεις πρέπει να (την) πάρουν από βιολογικό αυτό φαινόμενο, και την ἄλλη-τους πρέπει να (την) αντίουν από τον απέραντο πλοῦτο...

Το βιολογικό τούτο φαινόμενο... δε θα (το) αφήσει ανεκμετάλλετο η διδασκαλία των εκθέσεων...

Αυτές είναι οι καθάντο εκθέσεις, γιατί αυτές (τις) γράφει ο μαθητής μόνος-τον.

Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που θα μπορούσε κανείς να (την) ονομάσει εκπαιδευτική αναγέννηση.

Το χωρισμό αυτό (τον) φέρνει το είδος της εργασίας.

Την απειρία των δημοτικών τραγουδιών δεν πρέπει κανείς να (την) φαντάζεται...

Το διάταγμα αυτό ο κ. Σ. (το) χαρακτηρίζει για σπουδαιότατο σταθμό...

Το δημοτικισμό (τον) θαρρεί και κοινωνικό ζήτημα.

Είναι κι' αυτό καθαρεύουσα: *Τὸν ἔπορογὸν ἐπεδέχθησαν οἱ κκ....* *Τὴν ἔκθεσιν ἀνέγνωσαν ὁ γραμματεὺς...* *Τὴν ἀφηγηρίαν αὐτῶν αἱ Ἐκθέσεις δεόν να λάβωσαν...* Ἄς προσθέσουμε ακόμη και πως θυμίζει την Καραμανλίδιχη έκφραση. Ο Καραμανλῆς λέει: *το γερο ἔφερα*. Επίδραση απτα τούρκικα. Εκείνοι λοιπον που διαφηγνύουν τα ημάτιά-τους επειδή δεχόμαστε και τούρκικες λέξεις στη δημοτική, ἄς το σημειώσουν αυτο, πως η καθαρεύουσα έχει τούρκικη σύνταξη.

Πότε η γλώσσα-μας θέλει την επαναληπτική αντωνυμία και πότε όχι; Όταν λέμε *είδα τον Κώστα* ή *τον Κώστα είδα*, η έμφαση, ο τονισμός της φράσης είναι στη λέξη *Κώστα*, σ' αυτό το όνομά είναι συγκεντρωμένη η προσοχή του ομιλητή και του ακροατή: *τον Κώστα είδα, όχι άλλον*. Όταν λέμε *τον είδα τον Κώστα* ή *τον Κώστα τον είδα*, απεναντίας ο τονισμός της φράσης είναι στο ρήμα. Σα να είμαστε συνεννοημένοι απο πριν πως ο λόγος είναι για τον Κώστα, και θέλω να πληροφορησω το συνομιλητή-μου *μονάχα* πως *τον είδα*. Λοιπον: όταν ο τονισμός της φράσης είναι στο ουσιαστικό, δεν μπαίνει η επαναληπτική αντωνυμία. Απαραίτητη είναι όταν η έμφαση είναι στο ρήμα ή σε οποιαν άλλη λέξη: *τον Κώστα τον είδα στον περίπατο* (κι' όχι άλλον).

8) **Μεταχειριζόμαστε κάποτε την επαναληπτική αντωνυμία** *αυτός* με την έννοια ο ίδιος. Είναι κι' αυτό καθαρεύουσα. Το να είναι καθαρεύουσα δε θα πείραζε, μα είναι ασυμβίβαστο με το πνεύμα της δημοτικής. *Και αυτός ο πατέρας-μου* στη δημοτική σημαίνει *τούτος ο πατέρας-μου, όχι ο άλλος*. Παραδείγματα:

*Ξεχνα κι' αυτόν το κόμο της εξέλιξης
Καταποντίζεται κι' αυτή η ιδέα της τέχνης
Οχι μόνο τον ποιητή αλλά κι' αυτόν τον άνθρωπο
Αρνείται κι' αυτή την ποιητικότητα του Π.
Η δημοτική είναι αυτή η αρχαία κοινή
Σχετίζον το ζήτημα μ' αυτή τη δογματική πρόταση της ορθοδοξίας
Και αυτή η ορθόδοξη Εκκλησία
Οχι μόνο τα ψυχικά φαινόμενα αλλά και αυτο το πρόβλημα της ψυχής
Κι' αυτή η ελεύθερη κοινή έχει πάντα μια βάση.*

Η δημοτική—το ξαίρουν όλοι, μα δεν το προσέχουν—τα λέει αυτά με το *ακόμη* και ή με το *ο ίδιος*: *Ξεχνα ακόμη και το κόμο της εξέλιξης—ακόμη κ' η ελεύθερη κοινή έχει πάντα μια βάση—όχι μόνο τα ψυχικά φαινόμενα *παρα* και το ίδιο το πρόβλημα της ψυχής—η δημοτική είναι η ίδια η αρχαία κοινή...*

9) Τρομερή ακαταστασία έχουμε στο μεταχείρισμα του κόμματος. Βέβαια η στίξη είναι πράγμα ελαστικό, είναι και λιγάκι ζήτημα γούστου, γιατί σχετίζεται και με το ύφος εκείνου που γράφει και με τον τρόπο της ανάγνωσης. Γι' αυτό δεν μπορεί κανείς να θέσει κανόνες για όλες τις περιπτώσεις. Μερικά πράγματα όμως που βλέπω στα δημοτικά-μας κείμενα με πείθουν ότι στην αναφορική πρόταση έχουμε παρεξηγήσει κάποιον κανόνα.

Στο σχολείο μάθαμε έναν τυφλοσύστη κανόνα, πως η αναφορική πρόταση χωρίζεται πάντα απτην κύρια πρόταση με δυο κόμματα, και παρατηρώ που πολλοί νομίζονε χρέος να τον εφαρμόζονε κατα γράμμα και όλως διόλου αφυκολόγητα. Και καταντά να γράφουν: *Εκείνο, που σου είπα, έγινε, με κόμμα. Τὸ βιβλίο, που μου δώκατε, είναι ωραίο, με κόμμα. Είναι το σύστημα της γερμανικής. Μα εκεί έχει το λόγο-τον, προσαρμόζεται προς τη γενική μορφή της γερμανικής φράσης, που είναι τόσο διαφορετική απτη δική-μας.*

Και το χειρότερο είναι που πολυ συχνά λησιμονούμε το δεύτερο κόμμα: *Εκείνο, που σου είπα έγινε*. Προ πάντων όταν έρχεται παρακάτω και. Γιατι στο σχολείο μάθαμε κ' έναν άλλο μαρμαρωμένο κανόνα, πως δυο προτάσεις που τις συνεδένει ο και δε χωρίζονται με κόμμα: *Μου άλλαξε τις ιδέες, που είχα και μου έδειξε τον τρόπο της εργασίας...* *Έστειλα έναν άλλον, που καθότανε κοντα*

και μου έφερε... Άμα χωριστεί στην αρχή η αναφορική πρόταση, πρέπει να χωριστεί και στο τέλος. Το ζήτημα είναι πότε πρέπει να χωριστεί.

Στη γαλλική λοιπόν, που η σύνταξή-της μοιάζει πολύ με τη δική-μας, υπάρχει ένας άλλος κανόνας, που συμφέρει να τον καθιερώσουμε στη γλώσσα-μας, γιατί έχει και την αρετή να κάνει τη λεπτή διάκριση δυο περιπτώσεων, καθώς θα ιδούμε αμέσως. Δεν ξαίρω αν τον διδάσκουνε ρητά στα γαλλικά σχολεία, ή τον εφαρμόζουνε με το αίσθημα, βέβαια όμως είναι πως τον βλέπω εφαρμοσμένο στα γαλλικά κείμενα δίχως κανένα ποτέ λάθος. Θα ρρω πως το ίδιο συμβαίνει και στ' αγγλικά.

1) «Εκείνος που διοργάνωσε αυτήν τη δουλιά μου έλεγε...»

2) Ο φίλος-μου ο Κ., που ενδιαφέρεται γι' αυτήν τη δουλιά, μου έλεγε...»

Στο πρώτο παράδειγμα δε θα βάλουμε κόμμα, στο δεύτερο θα χωρίσουμε την αναφορική πρόταση με δυο κόμματα. Τί συμβαίνει; Συμβαίνει που στο πρώτο η αναφορική πρόταση είναι αναγκαίος προσδιορισμός, είναι σφιχτότερα δεμένη με την κύρια πρόταση. Αν την αφαιρέσετε, η φράση μένει λειψή, δεν έχει πλήρω νόημα: «Εκείνος μου έλεγε...» (Ποιος;). Αντίθετα, στο δεύτερο παράδειγμα η αναφορική πρόταση είναι συμπτωματικός προσδιορισμός, μπορείτε να μιλήσετε και δίχως αυτή: «Ο φίλος-μου ο Κ μου έλεγε...». Την πληροφορία που περιέχει η αναφορική πρόταση μπορείτε να τη βάλετε και ύστερα, με άλλη φράση: «Ο Κ. μου έλεγε... Γιατί πρέπει να ξέρεις που ο Κ. ενδιαφέρεται γι' αυτή τη δουλιά».

«Άνοιξε το δρόμο στην τεχνοτροπία, που ονομάστηκε *barocco*». Αν γράψετε αυτή τη φράση γαλλικά με το κόμμα, θα σημαίνει: «Άνοιξε το δρόμο στην Τεχνοτροπία (γενικά), και (συμπτωματικός προσδιορισμός) η Τεχνοτροπία ονομάστηκε *barocco*». Ενώ ο συγγραφέας βέβαια εννοεί σ' εκείνη την ιδιαίτερη τεχνοτροπία που ονομάστηκε *barocco* (αναγκαίος προσδιορισμός)».

«Την επιτυχία-του το συνέδριο τη χρωστά στις γυναίκες, που έχουν πολιτική και κοινοβουλευτική πείρα...» Ο συγγραφέας εννοεί «σ' εκείνες τις γυναίκες που έχουν π. και κ. πείρα». Ο Γάλλος ποτε δε θα βάλει κόμμα σ' αυτή την περίπτωση, και συμφέρει να τον μιμηθούμε. Άλλοις, κάποιος αναγνώστης θα καταλάβει «τη χρωστά στις γυναίκες (γενικά), επειδή οι γυναίκες (αντίθετα με τους άντρες) έχουν π. και κ. πείρα».

Βλέπουμε απ' αυτά τα παραδείγματα πως η γλώσσα-μας θα χάσει σαφήνεια, αν εξακολουθήσουμε να είμαστε προσκολλημένοι σ' ένα νεκρό κανόνα, αντι να ψυχολογούμε λίγο βαθύτερα τη φράση που γράφουμε.

Λοιπόν κανόνας: Η αναφορική πρόταση χωρίζεται με δυο κόμματα, όταν είναι συμπτωματικός προσδιορισμός, δηλαδή όταν μπορεί και να λείπει δίχως να πάθει σημαντικά η έννοια, ή και να εκφραστεί η έννοιά-της με χωριστή πρόταση. Όταν όμως είναι αναγκαίος προσδιορισμός, δε χωρίζεται.

10) Παρατηρώ που πολλοί δημοτικιστές φρονούν πως η αναφορική αντωνυμία ο οποίος μπορεί να θεωρηθεί οριστικά αχρείαστη για τη γραφή δημοτική. Ο λόγος-μου για επιστημονική γλώσσα, γιατί στη λογοτεχνία, που ζητά την ομορφιά περισσότερο απ' την ακριβολογία, βέβαια ούτε χρειάζεται ούτε και αρμόζει. Με τον κίνδυνο να φανώ αιρετικός δημοτικιστής υποβάλλω την ιδέα πως αυτό είναι αδύνατο και ασύμφορο. Περίττο βέβαια να υπενθυμίσω την κοινοτοπία πως άλλο είναι γλώσσα δημοτική και άλλο ύφος χωριάτικο. Λοιπόν, αν επιμένουμε να απο-

φρεύουμε αυτήν την αντωνυμία, θα πέσουμε πολλές φορές στο χωριάτικο ύφος.

Δημοτική βέβαια δεν είναι, και στον κοινό διάλογο δεν υπάρχει. Μα ο κοινός διάλογος δεν έχει την αξίωση της ακριβολογίας που έχει μια επιστημονική πραγματεία. Στον κοινό διάλογο μιλούμε για πράγματα που έχουν σχέσεις απλές και γνωστές μεταξύ-τους. Όταν λέω π.χ. «η πέννα που έγραψα το χθεσινό γράμμα», ο καθένας καταλαβαίνει τη σχέση της πέννας με το γράμμα. Άλλη δε χωρεί. Άλλως τε ο κοινός διάλογος, όταν θέλει, κομματιάζει τη φράση: «Έχτες έγραψα ένα γράμμα. Εκείνη η πέννα πού είναι;».

Όταν όμως διαβάω «η μορφή που φανερόνεται σήμερα η ανθρώπινη ύπαρξη», δε συλλαμβάνω αμέσως τη σχέση των εννοιών. Ούτε και χωρεί κομματίασμα εδώ. Είναι ανάγκη εδώ να θυσιάσουμε την καθαρότητα της δημοτικής και να πούμε «η μορφή με την οποία...». Η ταπεινή-μου γνώμη είναι πως δε χαλά η δημοτική απ' έξω, με την προσθήκη ξένων στοιχείων, χαλά από μέσα, όταν κατοματιάζουμε τα δικά-της στοιχεία, το μα και τα άλλα.

Είν' αλήθεια που η αναφορική αντωνυμία πολλές φορές αναλύεται όμορφα με το που και αυτός, μα αυτό δε γίνεται πάντοτε. Διακρίνω δυο περιπτώσεις: 1) Ο άνθρωπος που ήρθε, Το βιβλίο που έλαβα. Εδώ το που είναι ονομαστική και αιτιατική. Την περίπτωση αυτή την ονομάζω ίσια σύνδεση. Σ' αυτήν ούτε ανάλυση χρειάζεται ούτε ο οποίος. Το θαυμάσιο που κάνει τέλεια τη δουλιά, και μόνο εκείνοι που αγαπούν τα γλωσσικά μακαρόνια μπορούν να λένε το απαίσιο εκείνο «την στιγμήν κατά την οποίαν» και άλλα όμοια, που τ' ακούει κανείς κι' από δημοτικιστές—είναι τόσο μεγάλη η δύναμη της συνήθειας. 2) Ο άνθρωπος απ' τον οποίο το άκουσα είναι καλά πληροφορημένος. Αυτήν ας την πούμε πλάγια σύνδεση. Λοιπόν η φράση αυτή δεν αναλύεται: ο άνθρωπος που απ' αυτόν... Ίσως αναλύεται η ακόλουθη: Ο φίλος μου ο Κ., που απ' αυτόν το άκουσα... Δηλαδή χωρεί κ' εδώ η διάκριση που κάμαμε παραπάνω (εδ. 9) μεταξύ αναγκαιού και συμπτωματικού προσδιορισμού.

Γενικά μπορεί κανείς να παρατηρήσει πως δεν προσέχουμε αρκετά στη σαφήνεια της φράσης-μας. Έχουμε χρέος και ευθύνη για την κατεύθυνση που θα δώσουμε στη γραφή-μας γλώσσα, εμείς οι πρόδρομοι. Ας μην το λησμονούμε.

Κ. Δ. ΡΩΜΑΙΟΥ

Ο ΕΦΗΒΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

Ὅσον ἔχτεζ μόλις νὰ ἀφῆσε τὸ γυμνάσιο ἢ τὴν παλαιστρα, τὸ ἀρχαῖο μειράκιω συνεχίζει τώρα μαζί μας τὴν ὄραία του ζωὴ μέσα στὴν ἴδια γνώριμη του πόλι. Τί σημαίνει ἂν βρῖσκεται πάντα μέσα στὸ Μουσεῖο ἢ ἦρθε μὲ αὐτοκίνητο ἀπὸ τὴ Ραφήνα ἕως ἔδῳ; Ἀντίθετα στὶς ἀσήμαντες διαφορὰς ἢ οὐσία μένει ἡ ἴδια. Ἡ ἀνθηρότατη νεανικὴ ζωὴ, μὲ τὴν δροσιά καὶ τὴν χάρι, εἶναι ἀκέραια καὶ ἀγέμιστη, ὅπως στὸν παλαιὸ καιρὸ, ἔδῳ καὶ εἰκοσιτρεῖς αἰῶνες.

Διπλὴ εἶναι ἀλήθεια ἡ ἀξία ἐνὸς ἀρχαίου καλλιτεχνήματος τῆς πλαστικῆς. Δὲν εἶναι μόνο τὸ θεῖο γόητρο τῆς τέχνης, ποὺ τὸ στολίζει, ἀλλ' εἶναι ἡ λάμψη τῆς ἀθανασίας, τῆς βεβαιότερης ἀνθρώπινης ἀθανασίας, ποὺ ξεχύνεται φωτοβόλα καὶ θαμπωτικὴ πάνω στὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα. Βλέπομε ἔτσι τὴ Μητέρα Ἑλλάδα, μὲ τὰ ἄλκιμα καὶ σεμνὰ παιδιὰ της, ὅχι σὰν ὄνειρο ἀχνὸ καὶ δυσκολόπιαστο, ἀλλὰ σὰν πραγματικότητα θετικὴ, συντροφισσα πολίτιμη τῆς ζωῆς μας. Τόσο λοιπὸν παλιὰ εἶναι τὰ θεῖα αὐτὰ δῶρα, ἡ νεότης καὶ ἡ δημοφιλία; Γοητευμένοι τότε κάνομε τὴν εὐχάριστη βεβαίωση, ὅτι ποτὲ δὲ θὰ περάσουν, ἀλλὰ θὰ μείνουν τοῦ ἀνθρώπου χαρίσματα, ἀπέθαντα καὶ ἀμάραντα.

Ἀλησιμόνητη θὰ μείνῃ μιὰ βραδιὰ τοῦ προπέρσινου Ἰουνίου, σῶσους βρέθησαν στὸ λιμάνι τῆς Ραφήνας. Μὲ τὸ Γουπάρη, Μπέροτο καὶ Κακοῦρο, ξεκινήσαμε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μαζί μὲ τὸ σαστισμένο εὐρέτη γιὰ νὰ παραλάβοιμε τὸ ἄγαλμα. Ἀλλὰ δὲ μπορούσαμε νὰ πιστέψοιμε τὰ μάτια μας, ὅταν μὲ τὸ ἠλιοβασίλεμα οἱ ἀπλοῖκοι ναῦτες ἔβγαλαν ἀπὸ τὸ καίρι τὸ χάλκινο παιδί. Ἐνα φύσημα τρόμου πέρασε πρῶτα στὰ μάτια τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν, στὸ ἄκουσμα κάποιου ἀστείου, ὅτι βγάνουν ἓνα πεθαμένο. «Πῶπό, τρομάρα μου, ἓναν πνιγμένο βγάνουνε! Τοῦ κίχου μαζί μὲ τὸ Μπέροτο κάναμε διδασκαλία στὸν κοσμάκη γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα. Βλέποντας τὸ πρασινωπὸ παιδί σκεπασμένο μὲ φάνια καὶ στρεῖδια, δὲ μπορούσαν λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν ἰδέα, μὴν εἶναι κανένα ξωτικό πρῶμα τῆς θάλασσας, ποὺ τόσα παρὰξένα κρύβει. «Ἄν εἶναι ἄνθρωπος, πῶς δὲν ἔλειωσε τόσον καιρὸ;» Σιγὰ σιγὰ ἦρθαν σὲ λογαριασμό, μὰ ὅλοι ζητοῦσαν, ὅχι μόνο μὲ τὰ μάτια καὶ μὲ τὰ χέρια νὰ βεβαιώσουν τὴν ἐντύπωση τους. Ἡ ἀνιμιστικὴ ἰδέα, ὅτι γὰρ ζωντανὸ εἶναι καὶ ἀπάνου, κυριαρχοῦσε σὲ ὅλους μικροὺς καὶ μεγάλους. Ἀκόμα ἡ συντροφία μας λυπήθηκε, ποὺ εἶδε, ὅτι τὸ ἄγαλμα δὲ χοροῦσε στὸ ἴδιο αὐτοκίνητο. Ἐπήραμε καὶ δεῦτερο καὶ μέσα σαυτὸ πλάι στὸ θησαυρὸ του βρῆκε θέση ὁ καπετὰν Βαγγέλης. Ὅταν λίγες μέρες πρὶν στὸν κόλπο τοῦ Μαραθῶνα τὰ δίχτυα του ἔφεραν στὴν ἐπιφάνεια τὸ ἀναπάντεχο βρέσιμο, κανένας δὲ δοκίμασε τόση λαχτάρα καὶ τόσο σάστισμα, ὅσο ὁ καπετὰν Βαγγέλης μὲ τοὺς συντρόφους του, μὰ τώρα ἦταν ὁ μοναδικὸς ἴσως ἄνθρωπος μέσα στὸν ὄριζοντα

(ΕΙΚ. 1) Ο ΕΦΗΒΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

τῆς Ραφήνας, πὸν ἔμενε πέρα πέρα ἀναίσθητος σὲ κάθε αἰσθητικὸ ἐνθουσιασμό. Γιατὶ βασανίζοταν ὁ ἔρμος μὲ τὴν ἀγωνία, τάχα θὰν τοῦ δώσουν τίποτα, ἢ ἔτσι θὰ τὸν στείλουν μὲνα «μπράβο» ἄδεινε στὸ σπῆτι του.⁽¹⁾

«Καμάρι μου! βλαστάρι μου!» θὰ καλοῦσε σήμερα μιὰ Ἑλληνίδα μητέρα ἓνα τέτιο παιδί της. Ἀνάλογα καὶ μεῖς θὰ εἰποῦμε γιὰ τὸ ἄγαλμα, ὅτι ἓνα βλα-

(Εἰκ. 2). Ὁ Ἐφηβὸς τοῦ Μαραθῶνα.

στάρι ἀνθρώπινο, λυγερὸ καὶ καμαρωτὸ ἔχουμε μπροστά μας (εἰκόνα 1). Ψηλά εἶναι σχετικὰ μὲ τὸ κορμὶ τὰ πόδια—ψηλότερη εἶναι ἡ δεξιὰ κνήμη ἀπὸ τὴν ἀριστερή— καὶ ἔτσι δίνουν αἆρα στὸ ἀνάστημα τοῦ παιδιοῦ, πὸν δὲ θὰ εἶναι περσότερο ἀπὸ 15 χρονῶν. Στερεά, ὄχι βαριά, πατάει τὸ ἀριστερὸ πόδι βαστάζοντας ὅλο σχεδὸν τὸ βάρος, ἐνῶ τὸ δεξιὸ παραμερίζει ἀνάλαφρα καὶ μόνο μὲ τὰ δάχτυλα ἐμπρὸς

(1) Οἱ φόβοι του δὲ βγήκον σωστοί, γιατί τὸ Ὑπουργεῖο τοῦ πλήρωσε τὴν ἀξιόλογη ἀμοιβὴ τῶν 300 χιλιάδων δραχμῶν.

— πού λείπουν σήμερα σπασμένα — αγγίζει τη γη. "Αν ή μέση λυγάει και το κορμί γέρνει δεξιά, όμως το βάρος ξαναγυρίζει και ή ισορροπία ξαναγίνεται άκοπα και φυσικά. Είναι σωστό, ότι ο έφηβος στέκεται και κοιτάζει με ενδιαφέρο κάτι, πού κρατούσε στο άριστερό το χέρι, μα όλα μιλούν, ότι είναι έτοιμος να κάμει στη στιγμή τις τολμηρότερες κινήσεις. Γιατί βλέπει κανείς σε όλα τα μέλη και στο σύνολο μιιά έσώτερη όρημητική δύναμη, έτοιμη να ξεσπάσει και όλα τα σχετικά μέσα, νεύρα, μυώνες, κλειδώσεις, στην έντέλεια, ίκανά και πρόθυμα. Για μιιά στιγμή λές, ότι το παιδί αυτό χορεύει και μάλιστα θυμάσαι κάποια γνωστή στάση του σημερινού χοροτού.

Απάνου στο σπασταριστό από ζωή νέο κορμί γέρνει άπαλά το θείο κεφάλι. Το περίγραμμά του είναι πλούσιο και δυνατό μαζί. Με τα άτελείωτα κυματάκια των μαλλιών και τη βαθειά τομή της κόσμιας ταινίας, με το ταιριαστό εμπρός καιμπλωτό στολίδι δε μπορούμε παρά να προσέξουμε το σχήμα του κρανίου σε όλη του την έκταση. Με τη χυτή γραμμή του προφίλ, πού μονομιάζ ένώνει τόσα σπουδαία χαρακτηριστικά, ή έντύπωση από το πρόσωπο γίνεται άμεση και δυνατή. Στο στέφανο της κόμης αντιστοιχεί κάτω ή θεία καιμπύλη του σαγονιού και οι δυο όμορφιές ένώνονται με το εξαίρετο λουλούδι του μικρού αυτιού. Μέσα τώρα σ'αυτό το λαμπρό πλαίσιο φωτοβολούν τα μεγάλα μάτια τα βαθινά και βαθυσκίαστα και γελούν επάνω τα γραμμένα φρύδια. Μαζί με τα μάτια το πλούσιο αναπτυγμένο μέτωπο τονίζει τη σύνεση του παρθενικού παιδιού, μιιά σύνεση πολυφυσική στην ηλικία αυτή, την προικισμένη με δυνατή αντίληψη και θυμοσοφία, πού ούτε επιπόλαιη είναι ούτε βαθυστόχαστη και γερασμένη. Ακόμα και τη θερμή γνώη του νομίζεις, ότι αισθάνεσαι από το ανάλαφρα άνοιχτό θείο στόμα. "Η πιστεύεις, ότι θακούσης άμέσως ένα φρόνιμο λόγο, ταιριασμένο στη ζωηρότητα τη συγκρατημένη.

Τι παρασταίνει το άγαλμα, θεο ή άνθρωπο, είναι δύσκολο να ειποΐμε θετικά. Γιατί ένας νέος, πού νίκησε στους άγώνες, ήταν διαλεγμένος από τους θεούς, έσρος, δικός τους. Το άγαλμα του λοιπόν θα πλησίαζε στην όμορφη έναν Έρμη, "Ηρακλή ή Απόλλωνα. Από τ'άλλο μέρος και στον Όλυμπο άπάνου δεν υπαρχε τίποτε θεϊκώτερο από την ανθρώπινη όμορφη. Έτσι δέν είναι χωρισμένες με σύνορα φανερά οι εικόνες των θεών και των ανθρώπων, εκτός αν έχουμε σημάδια έξωτερικά και καθέννας σαντό το ζήτημα δε μπορεί να έχη παρά προσωπική μόνο γνώμη. Για μέρος μου πιστεύω, ότι εδώ έχομε εικονισμένο τον παντομήχανο υίο της Μαίας, τον Έρμη, σε μιιά ηλικία μικρότερη από τη συνηθισμένη, μα δέν παραβλέπω, ότι ή όνομασία, έφηβος του Μαραθώνα, σαν οΐδέτερη και συνθηματική είναι για τη χρήση προτιμότερη.

Πρέπει να βλέπη κάτι ο νέος, πού νάν του κίνη έντύπωση. Όμως το κάτι αυτό μ'ας είναι άγνωστο και θα μείνη άμφίβολο, όσο δέν έχομε το πράμα, πού κρατούσε το άριστερό του χέρι. Ωστόσο μπορούμε να κάμουμε διάφορες έρμηνείες, χρήσιμες όποσδήποτε.

Με την υπόθεση, ότι το άγαλμα παρασταίνει τον Έρμη θυμούμαστε, ότι ο θεός αυτός μικρός ακόμα βοήκε τη λύρα, άφου μεταχειρίστηκε για πρώτο υλικό το καΐκαλο της χελώνας. Σύμφωνα με το μΐθο ο τετραπέρατος θεός, μόλις γεννήθηκε, άφηκε τα σπάργανα του, έκαμε την καταπληχτική του έφεύρεση και ύστερα με το θανμαστό μουσικό όργανο πλάϊ στην κούνια του δέχτηκε άτάραχος την επί-

σκεψη του ώργισμένου άδερφοΐ του, του Απόλλωνα, πού την ίδια βραδυά του είχε κλεμμένα τα βόϊδια. Μπορεί λοιπόν να είχε ο Έρμης στο άριστερό του χέρι τη θαματουργή χελώνα, τοποθετημένη σ'ένα δίσκο και γοητευμένος με το παρδαλό παράξενο ζουδάκι και τη μελλούμενη σημασία του στη μουσική, πού σά θεός την επρόβλεπε, σηκώνει έκφραστικά το δεξί του χέρι και τη χαιρετάει, όπως στον όραίο όμηρικό ύμνο: **Χαίρε φυήν έρδέσσα.**

Άλλη έρμηνεία. Σάν πολυμήχανος θεός, πού ήταν ο Έρμης, είχε μερτικό και από το δεύτερο χάρισμα του Απόλλωνα, τη μαντική και ιδιαίτερα τη μαντική με τους κλήρους, και ξέρομε καλά, ότι με τους λαχνούς ώριζαν οι παλαιοί, πού ζευγάρι από τους παλαιστές θα πρωτοπαλαίψη και ποιός θα μείνη τελευταίος, έφεδος, όπως τον έλεγαν. Ο έφεδος θα είχε να παλαίψη με κουρασμένον αντίπαλο και έτσι εύκολώτερα κέρδιζε τη νίκη. Μπορεί λοιπόν ο νικητής από εύγνωμοσύνη να έστησε ένα τέτιο άγαλμα του ευνοϊκού θεοΐ, πού λίγο πριν έριξε τους κύβους και με ενδιαφέρο κοιτάζει το άποτέλεσμα.

Η δεύτερη αυτή έρμηνεία δέν είναι και ή τελευταία είναι εύκολο να υποστηριχτή, ότι ο Έρμης κρατούσε αντί χελώνα πετεινό ή κεφαλή κριαριού, πού ήσαν επίσης σχετικά με το θεο. Άλλά ή δυνατότητα τόσων έρμηνειών μ'ας δείχνει καθαρά, ότι το θέμα του αγάλματος, όποιο κι αν ήταν, έχει σχεδόν μηδαμινή σημασία. Γιατί αποκλειστικά στο θέμα άνήκει μόνο το αντικείμενο, πού λείπει. Είναι σπάνια γενικά τα άγάλματα της κλασικής εποχής, όπου το θέμα, ή «υπόθεση του έργου» χρειάζεται ιδιαίτερη εμφάνιση του σώματος και απομάκρυνση από τον τύπο (παράδειγμα ο Δισκοβόλος). Το κανονικό είναι, ή ιστορία να περιορίζεται στο ελάχιστο και να υποτάζεται στη κυρίαρχη, την τυπική εικόνα. Το ίδιο συμβαίνει και στον έφηβο του Μαραθώνα. Γιαντό είναι άρκετά άσκοπο να ξοδευτούμε σε πολυψάξιμο, για να βρούμε, τί βάσταγε το άριστερό του χέρι, ενώ ή προσπάθεια μας να εξετάσουμε τη θαυμάσια εικόνα του νεανικού σώματος, πού την έχομε θετικό σπουδαιότατο χτήμα μας, είναι άσύγκριτα πιό σκόπιμη και άποτελεσματική.

Για πρώτη φορά δέν παρουσιάζεται στην ιστορία της Έλληνικής πλαστικής ο τύπος αυτός. Αν χρονολογήσουμε τον έφηβο στα 330 π. Χ., έχομε έναν αϊώνα μπροστά αναπτυγμένο τον τύπο του γυμνού νέου, πού στέκεται με τόνα πόδι, στη μεγάλη σχολή του Άργους. Όχι την έφεύρεση του, αλλά το σπουδαιότερο, τη διαμόρφωση και τελειοποίηση του, όφείλομε σ'έναν από τους 4—5 γίγαντες της αρχαίας πλαστικής, τον άσύγκριτο Πολύκλειτο τον Άργείο. Το πρόβλημα ήταν δύσκολο. Έπρεπε το ήρεμο επάνω στο βάθρο του άθλητικό σώμα να πάρη πολλή κίνηση και ζωή, αλλά με την παρατήρηση, ή κίνηση αυτή να είναι ήσυχη και άβιαστη. Πώς λοιπόν έλυσε το πρόβλημα ο καλλιτέχνης; Με το να ρίξη το βάρος στο ένα πόδι, ενώ το άλλο έλαφρό, σύρεται λίγο πίσω με σηκωμένη τη φτέρνα, χωρίστηκαν τα δύο μέρη του σώματος, σε ιδιαίτερη κίνηση και μορφολογία. Το μέρος με το βάρος είναι λίγο ταπεινότερο, με μορφές σφιχτές και πιεσμένες, ενώ το άλλο έχει πιό χάρη και φυσικά λεπτομέρειες πιό λεύτερες. Άλλ' αν έτσι χωρίζονται τα δύο μέρη, το στάσιμο και το άνετο, όπως τα όνομάζει ο καθηγητής κ. Γσουντας, όμως και ένώνονται με την έλαφριά, μα σπουδαιότατη κυματοειδή κίνηση, πού κάνει ή σπονδυλική στήλη με το κεφάλι. Το κΐμα αυτό αρχίζει από τη βάση κάτω, διευθύνεται προς το άνετο μέρος και, ή τελειώνει έτσι εδώ, ή

ὅπως εἶναι τὸ κανονικώτερο καὶ συνηθέστερο, ξαναγυρίζει μὲ τὸ κεφάλι κατὰ τὸ στάσιμο σκέλος. Σύγχρονα, μιὰν ἄλλη κίνηση, ὄχι τόσο φανερή, μὰ πραγματικὴ καὶ σπουδαία διατρέχει τὸ σῶμα. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ὁ ἀθλητὴς ἢ θεὸς στέκει μόνον ἀπάνου στὸ βᾶθος του καὶ οὔτε ἐτοιμάζεται νὰ βαδίσει. Ἄλλ' ἂν προσέξουμε, ὅτι τὸ νὰ πέσει τὸ βᾶρος στὸ ἓνα μόνον σκέλος καὶ νὰ σιρῆ τὸ ἄλλο πίσω, εἶναι ἀπὸ τίς πρώτες κινήσεις τοῦ βαδίσματος, δὲ θάπορῆσουμε ἂν ἴδουμε, ὅτι ἀκολουθοῦν καὶ στὴ στάση ἀνάλογες ρυθμικὲς κινήσεις στὰ ἄνω ἄκρα, τὰ χέρια. Ἄν δηλαδὴ τὸ στάσιμο πόδι εἶναι τὸ ἀριστερό, θὰ βγῆ ὁ δεξιὸς ὤμος λίγο ἔμπρός, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς θὰ μείνῃ πίσω, σύμφωνα μὲ τὸ δεξιὸ ἄνετο πόδι. Οἱ σταυρωτὲς ἢ χιαστὲς αὐτὲς κινήσεις, γνωστὲς ἀπὸ τὸ βᾶδισμα καὶ τρέξιμο, εἶναι οἱ ἴδιες καὶ ἐδῶ, μὲ τὴ σημαντικὴ διαφορὰ, ὅτι οὔτε ζωηρὲς εἶναι οὔτε συνέχεια ἔχουν, γιατί δὲν ἔχουν τὸν ἴδιο σκοπὸ. Πολὺ πιὸ συνηθισμένη καὶ ἀναπνευστικώτερη εἶναι στὴ ζωὴ ἢ στάση, πού τὸ ἄνετο πόδι πατάει ἐλαφρὰ ὀλόκληρο, ἀλλὰ δὲ φέρνει ποτὲ τὸν πλοῦτο τῶν κινήσεων, πού διακρίνει τὴ σπανιώτερη στάση. Ἦταν γιαντὸ ἀθάνατη ἢ ἐπιτυχία τοῦ Ἀργείου καλλιτέχνη νὰ κοινοποιῆ σπουδάζοντας τὸν πολυπλοκὸν ἀνθρώπινο μηχανισμό, νὰ δώσῃ στὴν ἀκίνητη μορφή τόσο πλούσια καὶ συγκροτημένη εὐκινησία. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ μεγάλη διάδοση καὶ γοητεία, πού ἔχει ὁ πολυκλείτειος τύπος σὲ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐννοοῦμε ἀκόμα, γιατί κίνησε τὴν προσοχὴ ἐνὸς Rodin, σὰν ὁ χαρακτηριστικώτερος Ἑλληνικὸς τύπος (').

Ἡ παρέκβαση στὸν 100 χρόνια παλαιότερο τύπο τοῦ Ἀργεῖου θὰ δικαιολογηθῆ ἀμέσως, γιατί εἴκολλα θὰ ἐννοήσουμε τώρα τὸ ἄγαλμα. Ὁ τύπος του δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ὁ ἴδιος ὁ πολυκλείτειος τύπος, ἐξελιγμένος σὲ παραστατικὴ καὶ τόνο μιᾶς νεώτερης ἐποχῆς. Τὰ δυὸ μισὰ μέρη τοῦ σώματος φανερόνουν μὴ τὴν ἔνταση τῆς διαφορᾶς τῶν στὴ λειτουργία καὶ τῆς μορφολογικῆς ἀνάπτυξη. Τὸ περιγράμμα κατὰ τὸ στάσιμο μέρος δείχνει κόλπους βαθεῖς καὶ στενοὺς, σύμφωνα μὲ τὴ σύγκλιση τῶν μορφῶν, στὴν ἄλλη πλευρὰ ξανοίγεται σὲ μιὰν ἀπέραντη καμπύλη, πού μὲ ἄνεση ἀνεβαίνει καὶ μὲ ἔξαρση μιλεῖ γιὰ κάθε μορφή καὶ τὸ σύνολο. Ἐντονη εἶναι καὶ ἡ ἀπόκλιση τῶν δυὸ μερῶν. Τὰ πόδια κάτω ἀνοίγουν πρὸς τὰ ἔξω τόσο, ὥστε νὰ πλησιάζουν στὴν ὀρθὴ γωνία. Τὸ ἀριστερὸ χεῖρ ἀνοίγει πολὺ δεξιὰ, ἐνῶ τὸ δεξιὸ φεύγει ὅσο μπορεῖ ἀριστερά. Ἔτσι ἡ ὅλη εἰκόνα κερδίζει σὲ πλάτος, ὅσο ἦταν δυνατό. Ἀνάλογα, τολμηρὴ καὶ ἀφογη εἶναι ἡ καμπὴ τῆς σπονδυλικῆς στήλης. Τὰ περιγράμματα, ἡ θαυμάσια κλίση τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ τοξωτὸ ἀλάκι, πού ὑψώνεται ἀπὸ τὸν ἀφαλὸ στὸ στήθος δείχνουν παραστατικά, ὅτι καθόλου δὲν εἶναι κοπιαστικὴ ἢ καμπὴ αὐτὴ σῆνα τέτιο νεανικὸ εὐστροφὸ κορμί. Τέλος ἡ ρυθμικὴ διάθεση τῶν ἄκρων εἶναι φανερό, ὅτι γίνεται ὅπως στὸ βᾶδισμα. Στὸ ἀριστερὸ σκέλος, πού εἶναι σχετικὰ ἔμπρός, ἀντιστοιχεῖ ὁ δεξιὸς ὤμος, ἐνῶ τᾶλλο ζευγάρι δείχνει τὴν ἀντίθετη πρὸς τὰ πίσω κίνηση.

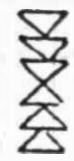
Μολαταῦτα ἓνας ἀπλὸς παρατηρητὴς, λίγο ἀνεξάρτητος, πού δὲ συμεριζέται εἴκολλα κάθε συνθηματικὸν ἐνθουσιασμό, μπορεῖ νὰ βρῆ στὸ ἔργο ἐλαττώματα, πού τὸ κάνουν ἀνυπόφορο. Ἄν σταθῆ π.χ. λίγο δεξιότερα ἀπὸ τὴ θέση τῆς φωτογραφίας μας θὰ ἴδῃ μὲ ἐκπληξὴ καὶ λύπη, ὅτι τὸ κορμί γέρνει παραπολὸν ἀριστερά. Μάλιστα ἓνας γνωστὸς καλλιτέχνης, ὕστερα ἀπὸ προσεχτικὴ μελέτη, ἔδωκε τὴ συμβουλή, ὅτι πρέπει νὰ σηκώσουμε λίγο τὸ ἄγαλμα, γιατί ἔτσι, ὅπως τὸ ἔχου-

με, φαίνεται, πὸς θὰ πέσι. Ἄλλ' ὅμως τὴν καλὴ αὐτὴ συμβουλή εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ μὴν ἀκούσουμε, γιατί εὐτυχῶς διατηρεῖται κάτω στὸ ἀριστερὸ πόδι κομμένη στὸ χαλκὸ ἢ ἀρχαία ὀριζόντια ἐπιφάνεια. Ἄλλωστε αὐτὸ δὲ θὰ ὠφελούσε καὶ πολὺ, γιατί ἀπὸ τὴν ἴδια θέσῃ ξεφανερόνονται καὶ ἄλλα πολλὰ ἐλαττώματα. Τὸ ἀριστερὸ π.χ. μερὶ φαίνεται ἀποδῶ πολὺ φτενὸ καὶ ἀσχημο, τὸ χεῖρ ἔρχεται ἴσια ἔμπρός, τὸ δεξιὸ σκέλος χάνει τὴν ὠραία καμπὴ στὸ γόνατο καὶ τὸ δεξιὸ χεῖρ ἀφανίζεται στὸ κενό. Ὅλα αὐτὰ εἶναι πραγματικὲς ἀσχημιές, ἀλλὰ γιατί χάνονται διαμιάς, ἂν μόνον στρίψουμε 10—20 μοῖρες ἀριστερότερα; Καὶ γιατί, τὸ σπουδαιότερο, τὰ ἴδια τὰ ἐλαττώματα γίνονται ἔξαφνα προτερήματα; Ἡ ὑπερβολικὴ κλίση τοῦ κορμοῦ ἀριστερά, σημαίνει τώρα μόνον ἔντονη εὐκινησία καὶ ἐλαστικότητα. Τὸ δεξιὸ χεῖρ τὸ ἴσιο καὶ χαϊμένο στὸ κενό, λιγᾶει ὁμορφα ἔμπρός, τὰ ἄλλα μέλη δείχνονται καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ συνόλου εἶναι τόσο φανερὴ, συγκεντρωμένη καὶ μεγάλη, ὅσο παίρνει. Εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβήτητο, ὅτι τὰ δῆθεν ἐλαττώματα εἶναι ἀνύπαρхта, ἐπειδὴ ἀπλούστατα δὲ φαίνονταν. Ξέρομε καλά, ὅτι τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα ποτὲ δὲν εἶχαν τὸν προορισμὸ νὰ ἐκτεθοῦν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως στὸ νεώτερο Μουσεῖο, ὅπου καθέννας ἀπ' ὅποια θέλει θέσῃ νὰ τὰ περιεργάζεται μὲ ἄνεση καὶ αὐθαιρεσία. Ὑψώνονταν μπροστὰ σῆναν τοῖχο ἢ στέκονταν ἀνάμεσα σὲ κολόνες μιᾶς στοᾶς ἢ ἦταν σὲ κάποια σχέση μὲνα ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο. Γιαντὸ οἱ καλλιτέχνες ὑπολόγιζαν γιὰ μιὰ κυρία ὄψη τοῦ ἀγάλματος καὶ γιὰ 2—3 ἄλλες δευτερότερες. Πολλὲς φορὲς μάλιστα δυνάμωναν τὴν κύρια εἰκόνα μὲ ἔξοδα τῶν ἄλλων, ἀρκεῖ οἱ ἐλαττωματικὲς ὄψεις νὰ ἦσαν ὅπωςδήποτε κρυμμένες. Καὶ αὐτὴ τὴν ἐργασία, τὸ βάλσιμο τῶν μορφῶν, ὥστε νὰ κάμουν τὴν πιὸ δυνατὴ ἐντύπωση, ὁ καλλιτέχνης μας φαίνεται ὑπέροχος.

Τὸν πολυκλείτειο τύπο βρίσκομε καὶ σὲ πραξικὲς ἐργα, ὅπως εἶναι ὁ Σάτυρος οἰνοχόος, προσάρμοσμένο βέβαια στὸ ἰδανικὸ τῆς ἐποχῆς, πού προτιμᾶει βαθύτερα μελετημένο νεανικὸ σῶμα καὶ τονισμένο στὴν ἔκφραση. Μὰ ἡ προσπάθεια τοῦ τονισμοῦ προχωρεῖ καὶ φτάνει τὸ κατακόρυφο σημεῖο στὸ νέο ἄγαλμα, ὅσο σὲ κανένα ἄλλο γνωστὸ ἀρχαῖο ἔργο τῆς πλαστικῆς. Μὲ τίς νέες προσθήκες ἢ ἀκριβέστερα μὲ τὸν τονισμὸ τῶν παραδομένων μέσων δὲ δημιουργήθηκε βέβαια νέος τύπος. Ἐμεινε ὁ ἴδιος καὶ πῆρε μόνον νέα ἔκφραση. Κέρδισε σὲ ἐλαφρότητα καὶ εὐκινησία, ἐνῶ ἔχασε σὲ ἀπλότητα καὶ στερεότητα. Ἀπὸ τᾶλλο μέρος πούθενά δὲν ἔχουμε ἴχνος ἀπὸ τὸ λίγο ἢ πολὺ χυδαῖο ρεαλισμὸ ἢ ἀπὸ τὴν ἐμφαση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὁ ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνα διατηρεῖ ἀρχετὴ εὐγένεια, ὥστε νὰ μᾶς συστήσῃ τὸ δημιουργό του, σὰν ἓνα δυνατό καλλιτέχνη τοῦ Δ' αἰῶνα.

Πολλὰ θὰ γραφτοῦν καὶ θὰ εἰπωθοῦν γιὰ τὸ νέο περίλαμπρο στόλισμα τοῦ ἑθνικοῦ Μουσείου μας. Μὰ ἴσως ἓνα εἶναι τὸ σημαντικώτερο. Εἶναι τεράστια νίκη τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ἡ τέχνη του μὲ τὰ μέσα τῆς τὰ ἰδιαίτερα καὶ τὸ δικό της τρόπο κατορθώνει νὰ προκαλῆ τὰ ἴδια συναισθήματα, πού εἴκολλα πετυχαίνει ἢ παντοδύναμη ἀσύλληπτη φύση. Ἀλήθεια δὲ γνωρίζω καλύτερη κρίση καὶ μεγαλύτερον ἔπαινο γιὰ τίς θαυμάσιες Μοῖρες τοῦ Παρθενῶνα, παρὰ ὅτι μᾶς ξαναφέρνουν ζωηρὰ τὴν τρυφερὴ ἀνάμνηση, ὅταν καθέννας μας μικρούλης ἐγύριζε στὰ γόνατα καὶ κυλιόταν στὴν ποδιά τῆς στοργικῆς τῆς μητέρας του. Μήπως τὸ ἄγαλμα αὐτό, πού μᾶς δώρησε ἡ θάλασσα τοῦ Μαραθῶνα, μᾶς μὲ τὴν εὐγενέστατη ψυχικὴ δόνηση δὲν μᾶς φέρνει στὰ χεῖλη τῆς θείας πανανθρώπινης φράσης τῆς αἰώνιας μητέρας: *παιδί μου!*

(') Δὲς τὸ ὠραῖο βιβλίον τοῦ P. Gsell. *Auguste Rodin, L'art*, σὴ σελ. 258.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ

Κ. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ¹

Είπαμε⁽²⁾, πώς ο καθαυτό σκοπός του Freud ήταν θεραπευτικός. Ήθελε να χαρίσει τη χαρά της ζωής στους δυστυχισμένους υστερικούς. Μά για να τους γιατρέψει, έπρεπε πρώτα να βγάλει από τη μέση τη νοσογόνα αιτία, έπρεπε δηλαδή τα παραμερισμένα και απολησμονημένα στο υποσυνείδητο «συμπλέγματα», να τάνεβάση στην περιοχή της συνείδησης, για ναποτελειώσουν εκεί τη σταματημένη τους ζωή και να πάψουν να βασανίζουν τον άρρωστο. Για το σκοπό αυτό στην αρχή του σταδίου του ο Freud δέχτηκε τη μέθοδο του Breuer, την ύπνωτιστική ψυχοκάθαρση⁽³⁾. Μά γρήγορα αναγκάστηκε, όπως είπαμε, να την παρατήσει. Το κεντρικό λοιπόν πρόβλημα, που είχε να λύσει, ήταν: Με ποιόν τρόπο, με ποιά καινούργια μέθοδο θα έκανε τον άρρωστο να ξαναθυμηθί πράγματα, που ολότελα είχαν απολησμονήσει, που δεν είχε καν ιδέα, πώς ήταν παραμερισμένα και παραχωμένα στο υποσυνείδητο;

Μάντεψε πολύ σωστά, πώς λίγο ή πολύ άπρεπες επιθυμίες θα ήταν παραμερισμένες στο υποσυνείδητο κάθε ανθρώπου, και πώς στην καθημερινή ζωή θα βρίσκονταν ευκαιρίες, όπου οι επιθυμίες αυτές, τα «συμπλέγματα» αυτά θα κατόρθωναν να ξεσπάσουν και θα παρουσιάζονταν στην περιοχή της συνείδησης, είτε φανερά είτε μυστικά. Και τέτοιες ευκαιρίες είδαμε, πώς υπάρχουν πολύ περισσότερες απ' ό,τι μπορούσαμε την πρώτη στιγμή να φανταστούμε, κι εξετάσαμε παραπάνω τις ξαφνικές ιδέες και τα διάφορα παρασρατήματα⁽⁴⁾, και θα ιδούμε σε λίγο, τι πλούσιο και πολυσύγναστο ξέσπασμα του υποσυνείδητου και στο γερό και στον άρρωστο ψυχικά άνθρωπο δίνουν τα όνειρα.

Με όλη όμως την ως τώρα έρευνα, που κάναμε παραπάνω και προπάντων στα παρασρατήματα, δέ δόθηκε ακόμη καμιά απάντηση στο κεντρικό πρόβλημα του Freud. Απεναντίας το βλέπομε να ξαναπροβάλλεται εμπρός μας. Αφού ή αιτία μιας ξαφνικής ιδέας, που κατεβαίνει στο κεφάλι μας ή στο κεφάλι ενός άλλου, ή αφού ή αιτία του παρασρατήματος, που παθαίνομε ή εμείς ή ένας άλλος, βρίσκεται κρυμμένη στο υποσυνείδητο, με ποιόν τρόπο θα μπορούσαμε να την ξεσκεπάσωμε και να την φέρωμε επάνω στη συνείδηση, ενώ ούτε εμείς την ξέρομε, ούτε εκείνος ο άλλος πολύ λιγότερο;

Είναι αλήθεια, πώς στη μελέτη μας επάνω στα παρασρατήματα, προσπάθησα να ξεφύγω να δώσω απάντηση. Γιαντό τα παραδείγματα, που παράθεσα, τα

⁽¹⁾ Συνέχεια. Κοίταξε «Αναγέννηση» Τόμ Α' σελ. 27-31, 96-103, 150-157, 226-236 και 294-301.

⁽²⁾ «Αναγέννηση» σελ. 96. ⁽³⁾ «Αναγέννηση» σελ. 29

⁽⁴⁾ «Αναγέννηση» σελ. 100-102, 103, 150. κτλ.

διάλεξα έπιτήδες έτσι, που να ήταν σχεδόν ολοφάνερη ή υποσυνείδητη αιτία τους. Έχομε όμως κι άλλα πάμπολλα παρασρατήματα, έχομε προπάντων τις ξαφνικές ιδέες, που ή αιτία τους δεν είναι και τόσο εύκολομαντέψιμη. Πώς τó έλυσε λοιπόν τó πρόβλημα αυτό ο Freud; Ποιά είναι ή τεχνική της ψυχανάλυσης;

Στο πρόβλημα αυτό έδωσε ο Freud⁽¹⁾, την πιο άπλη λύση, που θα μπορούσαμε να φανταστούμε. Αφού εμείς, που κάνομε την ψυχανάλυση, αφού λοιπόν ο ψυχαναλυτής δέ μπορεί να ξέρη τι κρύβεται μέσα στο υποσυνείδητο, δεν τού μένει τίποτε άλλο, παρά να ζητήσει πληροφορίες, να ανακρίνη, να ρωτήσει τó άτομο, που ψυχαναλύει, για να τού ειπή, για να τού ξεσκεπάση αυτό τó ίδιο τó άτομο την υποσυνείδητη αιτία. Αυτή είναι ή βάση της ψυχαναλυτικής μεθόδου. Όλη ή τεχνική της ψυχανάλυσης, όπως λέει ο Freud, προσπαθεί, όσο μπορεί, να κάμη τόν ψυχαναλύομενο, να μάς λύση αυτός ο ίδιος όλες τις απορίες κι όλα τά αινίγματα, που παρουσιάζει ή ψυχανάλυση του. Είτε πρόκειται για μια ξαφνική ιδέα ή για ένα παρασρατήμα, είτε για όνειρα και υστερικά συμπτώματα, τη σημασία τους, καθώς και την αιτία, που τά γέννησε, θα μάς την ειπή μόνο εκείνος, που έπαθε ένα από αυτά τά φαινόμενα και κανένας άλλος, γιατί μέσα στο δικό του υποσυνείδητο βροίσκεται και μόνον αυτός μπορεί να την ξέρη. Κι αν διαμαρτύρεται και μόλη την ειλικρίνεια πιστεύει, πώς δεν ξέρει τίποτε, πώς άγνοεί την αιτία, που τού γέννησε τó ψυχικό φαινόμενο, που εμείς θέλομε να ψυχαναλύσωμε, αυτό συμβαίνει μόνο και μόνο, επειδή δεν ξέρει, πώς την ξέρει την αιτία αυτή. Γιαντό πρέπει να τόν ρωτήσωμε, να τόν ανακρίνωμε, κι έτσι να τόν βοηθήσωμε να νεβάση στην περιοχή της συνείδησης του την υποσυνείδητη αιτία.

Μά, πολύ καλά, αφού ο ψυχαναλύομενος πιστεύει, πώς δεν ξέρει τίποτε, και διαμαρτύρεται, πώς δέ θυμάται τίποτε, πώς θάπαντήση στα ερωτήματα μας, πώς θα μάς ξεσκεπάση τις υποσυνείδητες αιτίες;

Και όμως μπορεί, μάς λέει ο Freud. Την πρώτη άφορη, για να μορφώσει ο Freud την πεποίθηση αυτή, την πήρε από μερικά χαρακτηριστικά πειράματα ύπνωτισμού. Στα 1889 παραβρέθηκα σε μερικά καταπληκτικά πειράματα του Bernheim στο Nancy της Γαλλίας. Είδα λοιπόν εκεί και τó ακόλουθο πείραμα. Ο Bernheim ύπνωτισε κάποιον αρκετά βαθιά και κατά τη διάρκεια του ύπνωτισμού τού υπόβαλε χίλια δυό παράξενα ψευδαισθήματα. Αμα ξύπνησε δεν είχε την παραμικρότερη ιδέα για ό,τι τού συνέβηκε την ώρα, που ήταν ύπνωτισμένος. Και όταν τόν ρώτησε ο Bernheim να τού ειπή τι έκανε και τι είδε, αποκρίθηκε, πώς δεν ήξερε τίποτε, πώς δέ θυμόταν τίποτε. Μά ο Bernheim επέμενε τόν βεβαίωνε, πώς τά ξέρει και τόν παρακινούσε να πιέση τη μνήμη του και θα θυμηθί. Τó περίεργο λοιπόν είναι, πώς ο ύπνωτισμένος, ύστερα από την επίμονη βεβαίωση τού Bernheim, σά να κλονίστηκε και σιγά σιγά άρχισε, έτσι σά να όνειρευόταν, να θυμάται τó πρώτο ψευδαισθήμα, που τού υπόβαλε ο Bernheim, έπειτα ένα άλλο, ένα τρίτο, ώσπου ή θύμηση του ολόένα και πιο καθαρά τού έφερε στη συνείδηση του τά διάφορα ψευδαισθήματα, που έπαθε, χωρίς χάσματα και λάθη. Ωστε ήξερε και καλοήξερε, όσα τού συνέβηκαν την ώρα, που ήταν ύπνωτισμένος. Μόνο, που δεν ήξερε, πώς τά ήξερε, και Γιαντό πίστευε, πώς δεν τά ξέρει⁽²⁾.

⁽¹⁾ «Introduction à la Psychanalyse» σελ. 114.

⁽²⁾ «Introduction à la Psychanalyse» σελ. 116-117.

Τὰ πειράματα αὐτὰ μᾶς δείχνουν, πὼς κι ἔμεῖς σὰν ἐπιμείνουμε, θὰ κατορθώσουμε νὰ κάνουμε τὸν ψυχαναλυόμενο νὰ αναθυμηθῆ, νὰ φέρῃ στὴ συνείδηση του τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, πὸν βρίσκονται στὸ ὑποσυνείδητο του.

Μὰ γιατί τάχα τὰ ἔχει ἀπολησιμονήσει καὶ πιστεύει, πὼς δὲ ξέρει τίποτε; Γιατί, ὅπως εἶπαμε⁽¹⁾ ἐπειδὴ ἔχουν ἔρθει σὲ σύγκρουση μὲ τὶς ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς του ἀρχές, παραμερίστηκαν στὸ ὑποσυνείδητο του, καὶ τὸ συνειδητὸ «ἐγὼ» του, γιὰ νὰ προφυλαχτῆ ἴσα ἴσα ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴ ἀνάμνηση, δὲ χαλαρώνει διόλου τὴν πίεση καὶ δείχνει μεγάλη ἀντίσταση. Ὅστε ὅλο τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ βοηθήσουμε ἔμεῖς τὸν ψυχαναλυόμενο νὰ λυγίσῃ τὴν ἀντίσταση αὐτῆ. Γιὰ νὰ τὸ πετύχουμε, χρησιμοποιοῦμε τὰ ἀκόλουθα μέσα. Πρῶτα πρῶτα προετοιμαζόμε τὸν ψυχαναλυόμενο: προσπαθοῦμε νὰ ποχτήσουμε τὴν ἐμπιστοσύνη του, γιὰ νὰ μὴ φοβηθῆ διόλου νὰ μᾶς ἐμπιστευτῆ τὰ μυστικὰ του, τοῦ δίνουμε νὰ καταλάβῃ, πὼς ἡ αἰτία τῆς ἀμνησίας του εἶναι ἡ λογοκρισία, σὰν νὰ εἰποῦμε, τοῦ «ἐγὼ» του, ἡ ἀντίσταση, πὸν δείχνει, καὶ τὸν βεβαιώνουμε, πὼς, ἂν μᾶς ὑπακούσῃ, θὰ μπορέσῃ μὲ κάποια μικρὴ ἢ μεγάλη δυσκολία νὰ τὴν ὑπερνικήσῃ τὴν ἀντίσταση αὐτῆ. Γιαντὸ λοιπὸν ἐπιμένομεν ἀπέναντι του, ὅπως ἔκανε στὰ πειράματα του ὁ Bernheim, πὼς δὲ μπορεῖ, παρὰ κάτι νὰ θυμηθῆ, κάτι θὰ ξεσπάσῃ ἀπὸ μέσα του καὶ θὰ ἔρθῃ στὸ στόμα του νὰ μᾶς εἰπῆ. Ἐπειτα, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερο, τοῦ συσταίνομε νὰ ποφύγῃ κάθε κριτικὴ, νὰ μᾶς εἰπῆ δηλαδὴ ἐλεύθερα ὅτι τοῦ κατέβῃ στὸ στόμα του, χωρὶς διόλου νὰ νοιαστῆ, ἂν εἶναι ἠθικὸ ἢ ἀνήθικο, λογικὸ ἢ παραλόγο, σπουδαῖο ἢ ἀσήμαντο κι ἀσυνάρτητο. Μάλιστα τοῦ τονίζουμε, πὼς ὅσα τοῦ φαίνονται παράλογα καὶ ἀσυνάρτητα καὶ νομίζει περιττὸ νὰ μᾶς τὰ ανακοινώσῃ, ἢ ὅσα τοῦ φαίνονται ἀνήθικα καὶ θέλει νὰ τὰ παρασιωπήσῃ, πὼς ἴσα ἴσα αὐτὰ εἶναι τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ πιὸ ἐνδιαφερόμενα, γιατί αὐτὰ προπάντων ἀνοίγουν τὸ δρόμο στὸ ὑποσυνείδητο του.

Ἔτσι λοιπὸν μποροῦμε τώρα νὰ διατυπώσουμε τὸν πρῶτο κανόνα στὴ τεχνικὴ τῆς ψυχανάλυσης. Τὴν κατάλληλη στιγμή, πὸν θέλομε νὰ ἰσχυρῶσῃ ἡ ψυχανάλυση, λέμε στὸν ψυχαναλυόμενο: — Θὰ συγκεντρώσῃς τὴν προσοχὴ σου στὴ λέξη ἢ στὴ φράση, πὸν θὰ σοῦ εἰποῦμε τώρα ἀμέσως. (καὶ τοῦ λέμε, βέβαια, τὴ γλωσσικὴ παραδρομὴ, πὸν ἔκαμε, ἢ τὴν ξαφνικὴν ἰδέαν, πὸν τοῦ κατέβηκε, ἢ ἓνα κομμάτι ἢ ἓνα πρόσωπο, πὸν εἶδε στὸ ὄνειρο του, μ' ἄλλα λόγια τοῦ λέμε τὸ φαινόμενο, πὸν θέλομε νὰ ψυχαναλύσωμε) καὶ σὺ θὰ μᾶς εἰπῆς ὅτι σοῦ ἔρθῃ στὸ στόμα σου ὀλωσδιόλου λεύτερα καὶ ἀφοβα, χωρὶς διόλου νὰ σκεφτῆς καὶ χωρὶς διόλου νὰ ἐξετάσῃς, ἂν ἐκεῖνο, πὸν σοῦ ἔρχεται ἀβίαστα στὸ στόμα σου, εἶναι ἠθικὸ ἢ ἀνήθικο, σπουδαῖο ἢ ἀσήμαντο.

Δίνουμε λοιπὸν στὸν ψυχαναλυόμενο μιὰ ἀρχικὴ λέξη, τὸν προκαλοῦμε καὶ τὸν βάζουμε ἔτσι, ξεκινώντας ἀπ' ἐκεῖ, νὰ κἀνῃ ὀλωσδιόλου λεύτερη ἀνάπλαση παραστάσεων. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ πρῶτο τοῦτο τμήμα τῆς ψυχαναλυτικῆς μεθόδου ὀνομάζεται τὸ στάδιο τῆς ἀνάπλασης.

Ὁ ψυχαναλυόμενος τότε μπορεῖ νὰ κομπιάσῃ λίγο στὴν ἀρχή, μὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ μᾶς, χωρὶς ἄλλο κάτι θὰ ἀναπλάσῃ, κάποια πληροφορία, κάποια του ἀνάμνηση, π.χ. «αὐτὸ μοῦ θυμίζει κάτι, πὸν μοῦ συνέβηκε...» ἢ κάποια ἄλλη ἀπάντηση θὰ μᾶς δώσῃ, μιὰ ὅποια λέξη, μιὰ κρίση του, ἓναν χαρακτηρισμὸ κτλ.

(1) «*Αναγέννηση*» σελ. 99.

Τὴν ἀπάντηση του αὐτῆ, ὅποια καὶ ἂν εἶναι, θὰ τὴν θεωρήσωμε ἔμεῖς γιὰ πρῶτη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου, πὸν ἀναλύνομε. Καὶ γιατί αὐτό; Ἄς ἀναθυμηθοῦμε μιὰ στιγμή, ὅσα εἶπαμε παραπάνω⁽¹⁾ γιὰ τὸν ψυχικὸ ντετερμινισμό. Ἡ ψυχανάλυση δηλαδὴ πιστεύει, καὶ πολὺ σωστά, πὼς ἡ ἀπάντηση, πὸν μᾶς ἔδωσε ὁ ψυχαναλυόμενος, δὲν εἶναι τυχαία, οὔτε ἀποτέλεσμα ἰδιοτροπίας καὶ ψυχικῆς ἀσυναρτησίας, παρὰ συνδέεται εἴτε ἀμεσα εἴτε ἔμμεσα μὲ τὴν ἀρχικὴ λέξη, πὸν δώσαμε ἔμεῖς στὸν ψυχαναλυόμενο καὶ τὸν προκαλέσαμε νὰ μᾶς ἀπαντήσῃ. Πιστεύει δηλαδὴ, πὼς ἡ προκλητικὴ λέξη πὸν δώσαμε ἔμεῖς καὶ ἡ ἀπάντηση, πὸν πήραμε, πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ. Καὶ τὴν πεποιθήσῃ τῆς αὐτῆν ὄχι μόνο τὴ στηρίζει στὰ ἀποτελέσματα τῆς ψυχαναλυτικῆς ἔρευνας, παρὰ ἤρθε νὰ τὴν ἐνισχύσῃ καὶ ἡ πειραματικὴ ψυχολογία. Εἶναι γνωστὰ τὰ πειράματα ἐπάνω στὴν ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων, πὸν γιὰ πρῶτη φορὰ ἐφάρμοσε ἡ ψυχολογικὴ σχολὴ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ ψυχολόγου Wundt. Ἀπ' ἐκεῖ ξεκινώντας ὁ ψυχολόγος καὶ ψυχίατρος τῆς Ζυρίχης Jung, κατόρθωσε νὰ ποδείξῃ, πὼς, ἅμα δώσωμε ἓναν μιὰ ὅποια λέξη, ἂς ποῦμε τὴ λέξη νερό, ἢ βαπόρι κτλ., καὶ τοῦ προκαλέσωμε ἔτσι νὰ μᾶς εἰπῆ, ὅσο μπορεῖ γληγορότερα καὶ χωρὶς διόλου νὰ σκεφτῆ, τὴν πρῶτη ἀπάντησιν, πὸν θὰ τοῦ κατέβῃ στὸ στόμα του, πὼς ἡ ἀπάντηση αὐτῆ εἶναι στενὰ συνδεμένη μὲ τὴν προκλητικὴ λέξη, πὸν τοῦ δώσαμε γιατί κι οἱ δυὸ ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύμπλεγμα.

Τὸ ἴδιο λοιπὸν πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε καὶ στὴν ψυχανάλυση. Κι ἔδῳ ἡ ἀπάντηση, πὸν μᾶς δίνει ὁ ψυχαναλυόμενος θάνηκε, εἴτε ἀμεσα εἴτε ἔμμεσα στὸ ἴδιο σύμπλεγμα. Καὶ πραγματικὰ, ἡ ψυχαναλυτικὴ ἔρευνα μᾶς ἀποδείχνει, πὼς ἡ ἀπάντηση του αὐτῆ α) ἢ θὰ εἶναι ἀπευθείας κάποιο ξέσπασμα τῆς ὑποσυνείδητης αἰτίας, πὸν γέννησε τὸ φαινόμενο, πὸν ἀναλύνομε, — κι αὐτὸ θὰ συμβῆ, ἅμα ἡ ἀντίσταση τοῦ «ἐγὼ» τοῦ ψυχαναλυόμενου εἶναι ἐλάχιστη, β) ἢ θὰ εἶναι κάποιο ὑπαινιγμὸς, κάποιο κοντινὸ μήνυμα καὶ μᾶς βάζει ἔτσι στὰ ἴχνη τῆς ὑποσυνείδητης αἰτίας—κι αὐτὸ θὰ συμβῆ, ἅμα ἡ ἀντίσταση τοῦ «ἐγὼ» δὲν εἶναι καὶ παραπολὺ μεγάλη, γ) ἢ θὰ μᾶς φανῆ τὴν πρῶτη στιγμή ἡ ἀπάντηση του σὰν ἀσυνάρτητη καὶ ἀρκετὰ δυσκολοδιάκριτη, ἐπειδὴ καὶ ἡ ἀντίσταση τοῦ «ἐγὼ» θὰ εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ ἀλύγιστη. Στὴν πρῶτη περίπτωσιν ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου, πὸν ψυχαναλύνομε, μᾶς δόθηκε κίβλας καὶ βλέπομε τὴν αἰτία, πὸν τὸ προκαλέσῃ. Στὴ δευτέρη καὶ τρίτη περίπτωσιν, πὸν ἡ ἀπάντηση, πὸν πήραμε, δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ, ἢ θὰ τοῦ δώσωμε τοῦ ψυχαναλυόμενου ξανά τὴν ἀρχικὴ λέξη καὶ θὰ ἐπιμείνουμε νὰ μᾶς εἰπῆ τί ἄλλο τοῦ θυμίζει, ἢ θὰ τοῦ εἰποῦμε νὰ συγκεντρώσῃ τὴν προσοχὴ του στὴν πρῶτη ἀπάντησιν, πὸν μᾶς ἔδωσε, καὶ χωρὶς καμιά κριτικὴ νὰ μᾶς ἀναπλάσῃ λεύτερα καὶ ἀβίαστα ὅτι τοῦ ἔρθῃ στὸ στόμα. Μὲ τὴν δευτέρη τώρα ἀπάντησιν θὰ συμβῆ ὅτι καὶ μὲ τὴν πρῶτη καὶ θὰ ξεακολουθήσωμε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅσπου νὰ πετύχουμε νὰ μαζέψωμε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ψυχαναλυόμενου ἀρκετὸ ὕλικό. Τὸ ὕλικό αὐτὸ θὰ τὸ συγκρίνωμε, θὰ τὸ συνδέσωμε, θὰ ζητήσωμε συμπληρωματικὴ ἀνάπλαση παραστάσεων, ὅπου μᾶς φαίνεται ἀκόμη σκοτεινὸ, ὅσπου νὰ βγάλωμε κάποιο νόημα. Μ' ἄλλα λόγια θὰ προσπαθήσωμε νὰ τὸ ἐρμηνεύσωμε. Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο στάδιο τῆς ψυχαναλυτικῆς τεχνικῆς, τὸ στάδιο τῆς ἐρμηνείας.

Καθένας καταλαβαίνει πόσο ἀπλὴ φαίνεται ἡ ψυχαναλυτικὴ μέθοδος. Καὶ

(1) «*Αναγέννηση*» σελ. 296.

όμως χρειάζεται μεγάλη άσκησι και λεπτότατη συμπεριφορά, αυτοκυριαρχία και ψύχραιμη αντικειμενικότητα καθώς και μεγάλη πρόσοχή στην έρμηνεία, μη τυχόν από τον υπερβολικό μας ζήλο πλαστογραφήσωμε και νοθέψωμε το ύλικό, που μαζέψαμε.

Για να γίνει καλύτερα αντιληπτή ή τεχνική της ψυχανάλυσης, νομίζω χρέος μου να παραθέσω ένα παράδειγμα.

Μια ύστερική κυρία 25 χρονών δε μπορούσε από κάμποσα χρόνια να φάη ξείδι, μάλιστα ούτε τη μυρωδιά του μπορούσε να υποφέρει, ενώ πριν τρελλαινόταν για το ξείδι στη σαλάτα. Ο Pfister αρχίζει την ψυχανάλυση του φαινομένου αυτού, της αντιπάθειας της αυτής, δίνοντας στην κυρία για προκλητική λέξη, τη λέξη ξείδι, και συσταίνοντας της να αναπλάση λεύτερα, ότι της έρθει στο στόμα. Αντιγράφω από το έργο(*) του Pfister ολόκληρη την ανάλυση.

[Ξείδι] — Μου κάνει κακό. Μου το είχαν απαγορεύει για λίγο καιρό, όταν έπαιρνα σιδηρούχα χάπια.

[Ξείδι] — Δε μπορώ να καταλάβω, πώς το βρίσκουν καλό. Καίει. Με κάνει ξεωφρενών, που έδωκαν στον Ήσοϋ να πιη ξείδι, όταν τον σταύρωσαν. Πριν το αγαπούσα το ξείδι, σαν γλύκισμα.

[Ξείδι] — Κάποτε κάναμε μιá εκδρομή και πήγαμε στο Π. Στο τραπέζι μας έφεραν και σαλάτα... Από τότε τη σαλάτα μόλις μπορούσα να τη φάω, με λεμόνι.

[Έκδρομή] — Στην εκδρομή εκείνη ένιωθα τόσο απομονωμένο τον εαυτό μου. Οι δυο αδελφές μου (και οι δυο πολύ μεγαλύτερες στην ήλικία) είχαν κάθε μιá τον καθαλιέρο της. Ήσαν τόσο ευτυχισμένες, ενώ εγώ ήμουνα ολομόναχη. Δεν ήξερα τι να κάνω, πώς να βαδίζω, γιατί το κάθε ζευγαράκι απόφειγε τη συντροφιá των άλλων. Γι αυτό και εγώ βάδιζα μπρός και έκοβα μόνη μου λουλούδια στο δρόμο. Όταν φτάσαμε στο Π. και έκασαμε στο τραπέζι, όπου ήμαστε καλεσμένοι, πήρα κάμποση σαλάτα στο πιάτο. Ήθελα να τη φάω, να μη την αφήσω στο πιάτο. Ποιός ξέρει, ίσως και εγώ λαχταρούσα για αγάπη... Κάποιος στο τραπέζι ήθελε να ζητήσει ξείδι. Δεν ήταν άρετο στη σαλάτα. Μα οι άλλοι τον εμπόδισαν, δεν ήταν ευγενικό από μέρος του. Εκεί επάνω στη κουβέντα αυτή, κάποιος ειπε στα χωρατά: Στο λάδι ταιριάζει το ξείδι, όπως στη γυναίκα ο άντρας. Και εγώ ειπα: Τότε λοιπόν δεν έχω διόλου ανάγκη το ξείδι, γιατί δε με νοιάζει για κανέναν άντρα. Τέλος ζήτησαν ξείδι, με εγώ ούτε που τάγγιξα.

Ας ρίξωμε μιá ματιá στο απλό και εύκολοεξηγήμενο αυτό παράδειγμα. Βλέπομε καθαρά το πρώτο στάδιο της τεχνικής της ψυχανάλυσης, το στάδιο της ανάλυσης. Βλέπομε ακόμη, πόσο ο ψυχαναλυτής επιμένει. Τρεις φορές δίνει τη λέξη ξείδι, όπως μπαίνει στα ίχνη της υποσυνείδητης αιτίας. Το δεύτερο στάδιο της έρμηνείας του ύλικου, που μαζέψαμε, δεν παρουσιάζει καμιá δυσκολία. Η ύστερική αυτή κυρία, ένιωσε τότε και αυτή λαχτάρα για αγάπη. Την έρωτική αυτή επιθυμία την παραμέρισε στο υποσυνείδητο. Μα ή επιθυμία της συνδέθηκε στενά με το ξείδι. Στο λάδι ταιριάζει το ξείδι, όπως στη γυναίκα ο άντρας. Γι αυτό παραμέρισε ταυτόχρονα και την επιθυμία της για το ξείδι. Έτσι αντιπάθησε το ξείδι και δε μπορούσε πια να το φάη. Βλέπομε ακόμη πόσο το υποσυνείδητο επηρεάζει τη ροή των συνειδητών ψυχικών φαινομένων και πώς ή ψυχανάλυση κατορθώνει να ξεδιαλύνει, να αναλύσει τα υποσυνείδητα έλατήρια του ψυχικού βίου.

(άκολουθεί συνέχεια).

(*) Dr. Oskar Pfister «Was bietet die Psychoanalyse dem Erzieher?» σελ. 32.

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑ

H. G. WELLS

Η ΖΩΗ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ

3

Όχι ανταγωνισμός, με συνεργασία των παιδιών.

Όταν ο Sanderson πρωτοήρθε στην Ούντλα, οι παιδαγωγικές του ιδέες ήταν σένα προπάντων σημείο πολύ διαφορετικές από τις τρεχούμενες ιδέες των άλλων παιδαγωγών. Είχε την πεποίθηση, ότι μιá σοβαρή επιστημονική δουλειά ενδιαφέρει και τραβάει πολλά παιδιά, που ή καθαρά ειδολογική κλασική και μαθηματική μόρφωση τάφηνει ολότελα αδιάφορα. Έδωκε λοιπόν μεγάλη ανάπτυξη στο νέο αυτό είδος της σχολικής εργασίας και είδε άμέσως τα καλά της αποτελέσματα. Το σύστημα του κινούσε το ενδιαφέρο και την ενεργητικότητα σένα πλήθος παιδιά. Η φήμη του νέου συστήματος άπλωνόταν στον κόσμο των γονιών, που ταυτόχρονα άκουαν τόσα επαινετικά για τη γερή και παρορμητική προσωπικότητα του νέου διευθυντή.

Ο Sanderson όμως παρατήρησεν άμέσως, ότι το νέο αυτό είδος της σχολικής εργασίας απαιτούσε και μιá νέα μέθοδο, έντελώς αντίθετη με τη στερεότυπη μέθοδο της διδασκαλίας των αρχαίων γλωσσών και των μαθηματικών.

Η ιστορία της άγωγής στους πέντε τελευταίους αιώνες παρουσιάζει τρεις κύριες φάσεις. Το καταναγκασμοϋ, το ανταγωνισμοϋ, το ειδικού ενδιαφέροντος.

Οι τρεις αυτές φάσεις κάποτε συνυπάρχουν και είναι ανάμιχτες. Στο μεσαίωνα, ή διδασκαλία γινότανε σχεδόν πάντα από ανθρώπους άγαμους, που δε μπορούσαν να νιώσουν καθόλου το παιδί. Το βλέπαν σαν ένα δν άπελπιστικά δυσάρεστο ή τάντιθετο, υπερβολικά γοητευτικό. Η μέθοδο τους ήταν όσο μπορεί να γίνει πιο άνοητη. Οι δασκάλοι, ήταν [σχεδόν τόσο δυστυχισμένοι όσο και τα παιδιά, που τάσπρωγαν μπροστά σαν ένα τυφλό κοπάδι σένα δρόμο στενό, ξερό, σκονισμένο και μονότονο. Και ο δρόμος έφεινε σε μιá φυλακή μουχλιασμένη.

Το μεσαιωνικό μάθημα γινόταν μέσα στην αποκομιστική μελωδία των παιδιών, που αποστηθίζανε. Είχε για άκομπανιαμένο χτυπήματα, βρισιές, τιμωρίες ταπεινωτικές, όπως λ.χ. ή σκούφια του γαιδάρου, το φτύσιμο, ο φάλαγγας και τα τέτια.

Τα κολλέγια των Ήσουϊσών, που απ' αυτά πήραν πολλούς νεωτερισμούς και τα έγγλέζικα παιδαγωγεία, βοήξαν ένα ανθρωπινότερο κίνητρο της θέλησης από τη βέργα και τη βρισιά. Το φιλότιμο των παιδιών και την άμιλλα. Έτσι δημιουργήσαν τις τιμητικές διάκρισεις, τα βραβεία, τους βαθμούς, τους διαγωνισμούς, τον τιμητικό πίνακα, που οι μαθητές καταγράφονται με τη σειρά της ικανότητας τους, την τοποθέτηση των μαθητών μέσα στην τάξη κατά σειρά ικανότητας και τα τέτια.

Ο φιλόσοφος Francis Bacon με το δικιο του τα θεωρεί τον καιρό εκείνο

για πρότυπα σχολεία. Ο τιμητικός πίνακας και η βαθμολογία έγινε το σύμβολο της δεύτερης παιδαγωγικής φάσης. Μά η διαφορά από την πρώτη μέθοδο ήταν πολύ λίγη. Τα δυο τρίτα από τα παιδιά κάθε τάξης χαρακτηρισμένα για μέτρια και αντίκιστα έπαιρναν συνείδηση μιας κατωτερότητας, που τους σκότωνε κάθε όρμη. Λίγα έξυπνα παιδιά, ένα είδος αριστοκρατίας πνευματικής, αποτελούσαν την τάξη. Οι άλλοι ήταν το κατακάθι. Αυτοί ζητούσαν να βρουν στα παιχνίδια και στις άταξιες ένα αντίσπασμα για την άποτυχία τους. Όσο όμως ήταν κύρια και μόνα μαθήματα οι νεκρές γλώσσες και τα αφαιρεμένα μαθηματικά, μαθήματα, που τα σιχαίνονται όλα τα κανονικά παιδιά, δεν υπήρχε καμιά έλπιδα να βρεθεί μια καλύτερη μέθοδο για τη διδασκαλία.

Στα σχολεία του 18ου αιώνα οι παιδαγωγοί άρχισαν να καταλαβαίνουν κάτι, που οι περισσότερες μητέρες το ξέρουν από το ένστιχτο τους. "Ότι δηλαδή όλα τα παιδιά έχουν μια φυσική περιέργεια, μιαν ανάγκη να μάθουν, μιαν επιθυμία να γνωρίσουν τα πράγματα. Αυτή την άπλη, φυσική κλίση των παιδιών ως τώρα δεν την είχε καθόλου χρησιμοποιήσει το σχολείο, δεν την είχε προσέξει. Ο καταναγκασμός και το φιλότιμο είναι ψυχολογικά ξένα από το έργο της άγωγής και άλλως διόλου έξωτερα. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος τόπος να συζητήσουμε τις ιδέες του Rousseau, του Pestalozzi, του Froebel και των άλλων μεγάλων πρωτεργατών της τρίτης αυτής παιδαγωγικής εποχής.

Ας σημειώσω μόνο, ότι σχεδόν όλα τα παιδιά είναι ικανά να ενδιαφεροθούν πολύ ζωηρά για όρισμένα θέματα και ότι μερικά θέματα σκλαβώνουν κυριολεκτικά όλα τα παιδιά. Από τη στιγμή, που το σχολείο πάψει να ζητάει από το παιδί όρισμένο μόνο είδος επίδοσης πνευματικής σένα αποκλειστικό κύκλο εργασίας, από τη στιγμή, που αφήνει το χλιοπατημένο μονοπάτι για νάνοιξη στην ενεργητικότητα των παιδιών τα πλατιά λειβάδια της πολυτοίκιλης ανθρώπινης δράσης, όπου μπορούν να κινηθούν λεύτερα, τότε με μιαν αλλαγή όψη. Οι ποιές, οι βρσιές, οι βαθμοί και τα βραβεία, βούκεντρα απαραίτητα για να βαδίζει το σπρωγμένο κοπάδι των παιδιών στο στενόχωρο και σκονισμένο δρόμο, δεν έχουν πια λόγο να υπάρχουν.

Ο Sanderson είναι ένας από τους πρώτους, που πραγματοποίησαν αληθινά αυτή τη μεταρρύθμιση.

Στην αρχή για κάμποσο καιρό άφησε τις κλασικές σπουδές να ακολουθούν τον παλιό δρόμο του καταναγκασμού, του ανταγωνισμού, των βαθμολογιών. Πέρασαν μερικά χρόνια, καθώς φαίνεται, ως που να πειστή ο Sanderson, ότι και αυτοί οι κλάδοι μπορούν να ξαναγιώσουν με μιαν νέα μέθοδο διδασκαλίας. Στη διδασκαλία όμως της φυσικής και ύστερα από λίγο και των μαθηματικών, η τάξη αντί να παρουσιάζει την εικόνα μαθητών, που παραταγμένοι σε μιαν γραμμή συναγωνίζονται για να πάρουν όλοι τις ίδιες γνώσεις, που τους προσφέρει το βιβλίο ή ο δάσκαλος, ολοένα και περισσότερο μάς δίνει την εικόνα από ομάδες παιδιών, που η κάθε μια τους καταγίνεται να λύση από ένα διαφορετικό πρόβλημα, που ενδιαφέρει σε μεγάλο βαθμό τα παιδιά της ομάδας. Αυτό του είδους η επιστημονική διδασκαλία έγινε άφορη να δημιουργηθούν και ένα είδος ετήσιες επιδείξεις, που τις ονόμασαν *Επιστημονικές συναναστροφές*. Τα μεγάλα παιδιά προετοιμάζαν εκθέσεις από επιστημονικές συλλογές, μηχανήματα κατασκευασμένα από τους ίδιους, έργα κάθε λογής, ή πειράματα, που έχτελοῦσαν μπροστά στους επισκέπτες, όλα έργα ομαδικά.

Οι μικρότεροι, μοιρασμένοι και αυτοί σε ομάδες δημιούργησαν τις επιστημονικές συναναστροφές των νέων. (1)

Οι επιστημονικές αυτές γιορτές των παιδιών έγιναν για το κολλέγιο της Ουίντλας ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μέσα για να φανερώσει τον τρόπο της δουλειάς του. Ο Sanderson κατανόησε όλη τη σημασία, που είχε ο ζήλος και η θέρη των παιδιών για την ομαδική αυτή συνεργασία.

Κατανόησε, ότι τα κοινά ενδιαφέροντα είναι ένα ψυχολογικό πολύ γονιμότερο και ευγενικότερο από την άορετά χιδαία επιθυμία να είναι κανείς μέσα στους πρώτους της τάξης του.

Όταν σένα ίδρυμα κυριαρχή το σύστημα των τιμητικών πινάκων, τα έξυπνα παιδιά αίστάνονται ζωηρότατη επιθυμία να έχουν συμμαθητές κοιτούς ή άμελείς, για να είναι η νίκη τους εύκολότερη και ο ανταγωνισμός όχι σκληρός. Μέσα όμως σε μιαν ολότητα, που όλα τα μέλη της κωνηγούν έναν κοινό σκοπό, κανείς δεν θέλει νάχη άμελείς συντρόφους.

Η ψυχολογική δύναμη της ομάδας είναι πολύ βαθειά για όλους και ολοένα γίνεται μεγαλύτερη.

Τα μέλη μιας ομάδας έχουν συμφέρον ο καθένας να δίνει το ανώτατο ποσό της ενεργητικότητας του για να προχωρή το κοινό έργο. Και όπως γίνεται την ώρα του παιχνιδιού, αλληλοπαρακινούνται σε μιαν υπέροχη προσπάθεια.

(ακολουθεί συνέχεια)

Μετάφραση Δ. Γ.

(1) Στην επίσημη βιογραφία του Sanderson, που έχει εκδοθή με τον τίτλο *Sanderson of Oundle* (έκδ. Chatto and Windus, London, 1923), βρίσκονται τα προγράμματα τέτοιων γιορτών και λεπτομερειακές περιγραφές των (σελ. 146—165). Δίνομε ένα απόσπασμα για τις «Επιστημονικές Συναναστροφές των Νέων», για νάχη ο αναγνώστης μιαν ιδέα.

«Οι επιδείξεις των νέων παρουσίαζαν φυσικά απλούστερες έρευνες από τα πειράματα και τα έργα των μεγάλων. Είχαν σχέση με την εργασία της περασμένης τριμηνίας. Τις διάλεγαν όμως με τη μεγαλύτερη προσοχή, ώστε να είναι ολοσδιόλου έξω από τη σχολική ρουτίνα και νάναγκάζονται τα παιδιά να κάμουν δική τους δουλειά. Πολλές φορές καταπίστη- τινά και νάναγκάζονται τα παιδιά να κάμουν εργασίες ενός μεγάλου σοφού. Όλη η τάξη μοικαν λ.χ. να διαφωτίσουν με πειράματα τις εργασίες ενός μεγάλου σοφού. Όλη η τάξη μοι- ραζόταν σε ομάδες και κάθε μια σπούδαζε από ένα πείραμα. από τα γνωστά μεγάλα ιστορικά πειράματα. Με τις νέες μεθόδους για τη σπουδή της Ιστορίας και Γεωγραφίας, που είχαν εφαρμοσει στην Ουίντλα, όπου τα παιδιά χρησιμοποιούσαν πλούσια τις βιβλιοθήκες και με κάποιες άλλες μεταρρύθμισεις ακόμα, οι επιδείξεις αυτές των νέων έγιναν σιγά σιγά ένα είδος φιλολογικές και επιστημονικές γιορτές.

X. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΟΙ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΔΕΣ ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ

(1) μελετητής της νεότερης ιστορίας μας πρέπει να προσέξει φυσικά σαν μια από τις πιο αξιοσπουδάστες εκδηλώσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και την επιστήμη της και μέσα σ' αυτή πάλι αρκετά θα τραβήξει το ενδιαφέρον του και η φιλολογική μας επιστήμη. Βέβαια η σεβάσμια για την ηλικία της philologia classica σπανιότατα συμβαίνει να κινάει τα βήματα της μαζί με την εποχή της: το πιο συχνό είναι να μένει πίσω καθυστερημένη λίγα ή πολλά χρόνια και να ζει με νοστροπία και φόρμες παλιωμένες πιά κι επιζήμιες: ίσως μόνο η νομική επιστήμη να μπορεί να της παραβγεί στη συντηρητικότητα. Μά' όπως είναι φυσικό, ούτε η philologia classica κατορθώνει να ξεφύγει από το γενικό νόμο, παρ' όλη τη λυσασμένη συχνά αντίδραση. Και βλέπουμε έτσι άργα ή γρήγορα τις ζωντανές ιδέες, αποτέλεσμα καινούργιων αναγκών της εποχής να σπάζουν τα εμπόδια και να δίνουν καινούργιο αίμα σ' έναν οργανισμό πολύ γέρικον αλήθεια. Η νίκη των νέων αυτών ιδεών είναι πάντα σίγουρη, γιατί η πραγματικότητα, που εκπροσωπούν, είναι άτσαλένια: μπορεί όμως να μην είναι άμεσα σταθερή ή ολοκληρωτική: αυτό μάλιστα είναι συχνότατο σ' εποχές και σε τόπους, όπου η κοινωνική ζωή σχηματίζεται ακόμη και παλεύει ολοένα να βρει την κοίτη της. Και σε τέια εποχή και τέιο τόπο παρουσιάστηκαν οι Βερναρδάκηδες, ο μεγαλύτερος πρώτα αδερφός Δημήτρης και άργότερα κι ο Γρηγόρης — Έχομε όλοι μας μιάν άόριστη έστω ιδέα για την κατάσταση, που βρήκε έρχόμενος έδω από τη Μυτιλήνη ο Δημ. Βερναρδάκης πριν από 75 έπάνω κάτω χρόνια [το 1849]. Πρέπει μονάχα να τονιστή, ότι, ενώ στην πολιτική μας ζωή τα χρόνια εκείνα, γύρω από τα μέσα του περασμένου αιώνα, είναι γεμάτα σφοδρούς αγώνες κι επαναστάσεις ακόμα, που μόνο μια επιπόλαιη παρατήρηση θα τ' απόδινε σε προσωπικές φιλοδοξίες ή σε άναμιμένα και παραστρατημένα μυαλά ιδεολόγων, βλέπομε από τ' άλλο μέρος την επιστήμη και ιδιαίτερα τη φιλολογική να είναι ήσυχα προσκολλημένη στο ιδανικό εκείνο, που για μια στιγμή κι έδω στην Ελλάδα, όπως και στην Ευρώπη λίγο πριν, υπήρξε επαναστατικό κι αναδημιουργικό, μά γρήγορα όμως σε μās για είδικούς λόγους ξέπεσε σε στείρο ιστορικό όνειροπόλημο φεουδαλικό και συντηρητικό στη βαθύτερη κοινωνική ουσία του: έννοώ το αρχαϊστικό ιδανικό, τόσο στη γλώσσα όσο και σε άλλα φανερόματα. Βέβαια ένδιαφερόθηκαν και οι τοινοί φιλόλογοι για τη ζωντανή μας γλώσσα, όπως και για τα δημοτικά τραγούδια. Μά κι έδω παρατηρούμε ένα φαινόμενο τυπικό, που το βλέπομε σε διαφορώτατες εκδηλώσεις της ζωής μās κοινωνίας: να υποστηρίζεται το ίδιο ιδανικό σε διάφορες εποχές με διαφορετικό κάθε φορά περιεχόμενο και σκοπούς: για ν' αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ως θυμηθούμε ότι: επιστροφή στη φύση κήρυξαν οι κλασικιστές του τέλους του 18ου αιώνα, επιστροφή στη φύση οι ρομαντικοί του 19ου, επιστροφή στη φύση και οι ρεαλιστές του τέλους του 19ου αιώνα, το ίδιο δηλ. κήρυγμα, άλλες όμως οι άφετηρίες και οι σκοποί. Υπάρχει ίσως κοινωνιολογική διαφορά ακόμη και μεταξύ του προεπαναστατικού δημοτικισμού και του μεταψυχαραϊκού δημοτικισμού και μόλο, που από την άποψη της ιδεολογικής μορφής συνδέονται βέβαια μεταξύ των, διαφέρουν όμως τα γενετικά τους αίτια και προπάντων οι ιστορικές στιγμές, όπου γεννήθηκαν. Το ίδιο ακριβώς πρᾶμα βλέπομε, αν παρακολουθήσωμε την εξέλιξη του επιστημονικού ένδιαφέροντος των φιλόλογων μας για τη δημοτική γλώσσα και τα δημοτικά λογοτεχνικά μνημεία. Οι φιλόλογοι της εποχής, που βρισκόμαστε, ένδιαφερόθηκαν κι αυτοί για τη ζωντανή μας γλώσσα και τα μνημεία της και τα μελετήσανε: από την εποχή εκείνη μάλιστα χρονολογούνται και αρκετές εργασίες συλλογής γλωσσικού και λαογραφικού ύλικού. Μά τα μελετούσανε για ν' αποδείξουν, πως ή άμεση καταγωγή μας από τους αρχαίους "Ελ-

ληνες ήταν άναμφισβήτητη: στη γλώσσα ζητούσανε λείψανα των αρχαίων διαλέκτων (την έλεγαν μάλιστα αιολοδορική), στα λαογραφικά μνημεία έβρισκαν τις ίδιες τις αρχαίες ελληνικές συνήθειες και προλήψεις: όλα αυτά δείχνουν μια γνήσια φεουδαλική νοστροπία. Άκόμα και οι πιο ζωντανοί απ' αυτούς, όπως ο Άσώπιος, που συχνά φανέρωσε την αγάπη του για τα δημοτικά τραγούδια, τον Έρωτόκριτο, το Σολωμό, δεν ξεκινούσαν στο βάθος από πολύ διαφορετική άφετηρία. Η διαφορά είναι κολοσσιαία απ' αυτού ως τον τρόπο της εργασίας, που έγκαινίασε για τη λαογραφία, έξαφνα, ο Πολίτης. Των τελευταίων ή εργασία πέφτει περίπου στην εποχή της ρεαλιστικής ένθικης πολιτικής, στην εποχή του ψυχαραϊκού δημοτικισμού: και ακόμα και το μετατόπισμα του κέντρου του επιστημονικού τους ένδιαφέροντος από την αρχαία Ελλάδα στο Βυζάντιο, είναι απ' αυτή την άποψη χαρακτηριστικό. Είναι άδύνατο να κατανοήσωμε καλά την εξέλιξη αυτή της επιστημονικής εργασίας γύρω στη δημοτική και τα μνημεία της καθώς και του δημοτικιστικού κινήματος, αν την εξέτάσωμε σαν μια σκέτη ιδεολογική εξέλιξη. Το λόγο της μεταβολής δε θα μπορούσαμε ποτέ να τον βρούμε μέσα στις ιδέες, αλλά μέσα στην όλη ιστορική εξέλιξη, μέσα στην κοινωνιολογική διαφορά των δυο αυτών εποχών. — Το έργο του Δημ. Βερναρδάκη είναι ως ένα σημείο ή μετάβαση από τη μια στην άλλη. Ήταν φαίνεται φυσικά άνήσυχη ιδιοσυγκρασία κι ο νους του είχε πλατύτερους ορίζοντες. Την αρχαία Ελλάδα την αγαπούσε και τη θαύμαζε, όχι όμως σαν τους άλλους συναδέλφους του με το ιδανικό να ξαναζωντανέψει τους τύπους της, αλλά το πνεύμα της δημιουργικά. Τον τραβάει στη Γερμανία άκαταμάχητα ο Σαίξπηρ, που τον πιστεύει πιο κοντά στη νεότερη ψυχοσύνθεσή μας κι απ' αυτόν είναι επηρεασμένος στα πρώτα του δραματικά δοκίμια, που είναι όμως άποτυχημένα. Τη δημοτική δεν την περιφρονεί ούτε τη θεωρεί άκατάλληλη για όργανο έκφραστικό του έθνους: υποστηρίζει ένθερμα την τάση του Κοραή, που τότε είχε ξεχαστή και δείχνεται μάλιστα και πιο ριζοσπαστικός κηρύχοντας, πως το τυπικό και οι λέξεις της αρχαίας είναι για μās τα πιο άχρηστα πράματα. Εκείνο, που τον συνδέει ακόμα με την καθυστερημένη συντηρητική αντίληψη των σύγχρονων του φιλόλογων είναι ίσως ή άποστροφή του για τους Βυζαντινούς.

Κι ερχόμαστε πιά γύρω στα 1880, χρονολογία από κάθε άποψη αξιοσημείωτη. Παρουσιάζεται το 1881 με τον «Έλεγγο του Ψευδατικισμού». Η αντίθεση του με το συνεπέστερο και γι' αυτό και πιο άποχρυστικό αντιπρόσωπο της παλιής φεουδαλικής αντίληψης των φιλόλογων, τον Κόντο, που τότε φτάνει στο οξύτερο της σημείο, καθρεφτίζει και μια δική του εξέλιξη πιο άποφασιστική και πιο συγχρονισμένη. Καυτηριάζει θανάσιμα την Κοντική μανία για τους αρχαίους άττικούς τύπους, μανία, που έφτανε στο σημείο να θέλει να διορθώνη και τους αρχαίους συγγραφείς ακόμα, κι έχει συνείδηση, πως αυτός άνήκει σε μιάν άλλη γενιά φιλόλογων ζωντανότερη για τότε στους χρόνους περίπου, που έβγαλαν στη Γερμανία το Wilamowitz Διακρίνει καθαρά, χωρίς φυσικά να μπορεί να προχωρήσει βαθύτερα, πόσο ο Κοντισμός συνδεότανε στενά με το τοιινό γενικό κατάντημα του έθνους, που γι' αυτό βαθιά πονεί (αυτό είναι χαρακτηριστικό κι είναι ένα σημείο ακόμα, που τον συνδέει με τη κίνηση, που εκπροσωπούν οι Πολίτης — Ψυχάρης). Πολύ αξιοπρόσεχτα είναι έξαφνα τα μέρη εκείνα του «Έλέγχου του Ψευδατικισμού», όπου παραλληλίζει την κατάσταση του Πανεπιστημίου με της πολιτείας και διαπιστώνει μιάν αιτιώδη σχέση ανάμεσα τους, αν και δεν λείπουν βέβαια ιδέες του συζητήσιμες κι άμφισβητήσιμες: τέια είναι π. χ. ή ουτοπική κατά τη γνώμη μου ιδέα του, πως καταστρεπτική ήταν ή επίδραση της ξένης επιστήμης στην ελληνική, που έκαμε ώστε νάρχιση ή δική μας από κεί, που τελείωσε στις ήμέρες του ή ξένη, από τις μονογραφίες δηλ., ενώ θάπρεπε, υποστηρίζει, να έκανε πρώτα κι ή ελληνική επιστήμη όλη την εξέλιξη της ξένης, δηλαδή νάρχιση κι αυτή από τα μεγάλα γενικά έργα. — «Που δε τρέχει, έρωτάει, ή γλώσσα; κατά κρημνών ή προς μονάς σωτηρίους; όπου τρέχει, άποκρινόμεθα, έν γένει ή ελληνική πολιτεία... Οι μὲν αγάλλονται και σκιρτῶσιν, ότι προέβημεν τόσον πολὺ εἰς τὸ έργον της γλωσσικής παλιγγενεσίας, ώστε δεν μās χωρίζουσι πλέον από της γλώσσης του Ξενοφώντος παρά δύο τρία έλευεινά μόρια και λέξειδια: οι δε ότι κινδυνεύουμε να μεταβάλωμε όσονούπω την ήμετέραν γλώσσαν εἰς κυκεῶνα πρωτοφανή και μοναδικόν έν τη ιστορίᾳ των γλωσσῶν του πολιτισμένου κόσμου. Εἰς τους δευτέρους τούτους τους άπαισιόδους έχει το δυστύχημα να συγκαταλέγη έαυτὸν και ο γράφων. Κατά την ταπεινήν ήμῶν γνώμην κρηπίς και βάσις της ήμετέρας γλώσσης, στερεά και άμετακίνητος, έπρεπε να είναι πάντοτε αυτή ή ζωσα γλώσσα του χάριτι θεῖῳ ζῶντος ελληνικού έθνους... ότι έπρεπε να

μετεγγυθῆ οὕτως εἶπειν εἰς τὴν σημερινὴν τοῦ ἔθνους γλῶσσαν ἐκ τῆς ἀρχαίας, ἦτο κυρίως μὲν καὶ κατὰ πρῶτον λόγον τὸ πνεῦμα αὐτῆς. ἡ ὑφῆ τοῦ λόγου... εἶτα δὲ αἱ λέξεις ὅσων ἔχομεν ἀπαραίτητον χρεῖαν, διότι δὲν ὑπῆρχον ἐν τῇ δημώδη εἴτε αὐταὶ αὐται, εἴτε ἄλλαι συνώνυμοι. Τὸ τυπικὸν τῆς ἀρχαίας, ὡς τὸ νεκρότατον τοῦ μεγάλου νεκροῦ μέρους, ἔπρεπε νὰ μὲν βαθυτάτα καὶ εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα θαμμένον εἰς τὰ σπλάγγνα τῆς γῆς... [σελ. 2—3—4]. Καὶ ἄλλου ἐκφράζεται μ' ἐκπληκτικὸν ριζοσπαστισμὸν: «πρὸ πολλοῦ θὰ ἦτο συντεταλεσμένη καὶ ἡ ἀνείλωσις καὶ ἡ ὑφαντούργησις αὕτη καὶ τὴν σήμερον ἤθελεν ἔχει ἡ πατρὶς ἡμῶν πλήρη καὶ τελείαν γλῶσσαν, ἐὰν δὲν διεσώζετο ἀπὸ τοῦ βαρβαρικοῦ κατακλυσμοῦ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλολογία, ἐξ ἧς ἡ μὲν Δύσις ἀνεξωγογήθη. ἡμεῖς δὲ ἀπενεκρώθημεν καὶ ἀπονεκρούμεθα ὅλον ἐξ αὐτῆς. Τὸ μέγα καὶ ἐτώσιον ἄχθος, ὅπερ κατὰ δυσμοιρίαν ἀνεπανόρθωτον εἰμεθα καταδικασμένοι, νὰ φέρωμεν οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τῶν ἀσθενῶν ἡμῶν ὤμων, εἶναι τὸ μέγα καὶ ἀνηλεές, ἀλλὰ βαρὺ καὶ δυσβάστακτον ὄνομα τῶν μεγάλων ἡμῶν προπατόρων. Αἱ ὑποχρεώσεις αὐταὶ εἶναι ἰδανικαί, κατὰ φαντασίαν, ἀλλὰ ὑπάρχουσι» [σελ. 441]. Καὶ σημειώστε, ὅτι αὐτὰ δὲν τὰ λέει κανένας σημερινὸς μαλλιαρὸς, ἀλλὰ ὁ ἐθνικιστὴς, ὑπέρμαχος τῆς παραδόσης φιλόλογος Βερναρδάκης. Λυπᾶται, πού δὲ ἐπιγράτῃ καὶ στὸν περὶ λόγον τὸ παράδειγμα τῶν Κρητικῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων (τοῦ Ἀγαπίου, τοῦ Σκούφου, τοῦ Μηνιάτη), λυπᾶται ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὸν Κοραῆ, ὅσο κι ἂν τοῦ ἀρέσει τὸ προσωπικὸ τοῦ ὕψος, πού θέλησε νὰ διορθώσῃ, ἔστω καὶ μὲ μετριοπάθεια τὴ δημοτικὴ, γιὰ τὴν αὐτὸς τὴ θεωροῦσε βάρβαρη, κι ἔδωσε ἔτσι τὴν ἀφορμὴν γιὰ νὰ ὀργιάσουν οἱ ὑστερότεροι κι ἐμπόδιε νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ μόνη σωστὴ λύση, ὅπως λέει, τοῦ Βηλαρά, τοῦ Κανταρτζῆ καὶ τῆς σχολῆς τους [σελ. 449]. Τί πρέπει λοιπὸν νὰ γίνῃ; «ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται... ὁ ἀττικισμὸς ὀρθῶς κατανουούμενος θέλει ὀδηγήσῃ τοὺς λογίους εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ κακοῦ... ἂς διορθώσωμεν τὴν γλῶσσαν ὄχι ψιττακίζοντες τὸ νεκρὸν γράμμα τῆς νεκρᾶς Ἀττικῆς διαλέκτου, ἀλλὰ μιμούμενοι τοὺς Ἀττικοὺς ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς... ἐκείνοι δὲν ἐπιττάκιαν ὡς ὄνεα τοὺς παλαιότερους τύπους... ἀλλ' ἔσπευσαν νὰ φομοιωθῶσιν ἔγκαιρος καὶ καθολοκληρίαν ἐν τῇ πεζογραφίᾳ πρὸς τὴν ζῶσαν γλῶσσαν τοῦ Ἀττικοῦ λαοῦ. Ἄς ἀποσκορακίσωμεν λοιπὸν καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τῆς καθαρευούσης ὅλον τὸν φορητὸν τῶν λέξεων καὶ τῶν τύπων, ὅσους ὡς τόσα καρφίω ἐνεπήξαμεν εἰς τὸ σῶμα τῆς ζώσης γλώσσης τοῦ ἔθνους. Ἐὰν ἡ γλῶσσα ἔχῃ διαλέκτους, εὐκόλον νὰ εὐρωμεν τί τὸ κοινὸν ἐν ἁπάσαις... ἐὰν ἡ λεξικὴ ὕλη τῆς δημοτικῆς δὲν ἐπαρκῆ, εἶναι εὐκόλον νὰ δανεισθῇ τις ἐκ τῆς ἀρχαίας, ἀλλὰ τότε μόνον... Ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ ὀφείλει νὰ χωρῆ βαθμῆδὸν ὅλον ἐν πρὸς τὴν ζῶσαν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, μέχρις οὔ ἐπὶ τέλους ἡ γραπτὴ γλῶσσα τοῦ ἔθνους συναφομοιωθῇ κατ' οὐσίαν καὶ ἐπαρκῶς πρὸς τὴν καθομιλουμένην, τὴν μόνην ἀληθῆ, τὴν μόνην πραγματικὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους γλῶσσαν. Ἡ ἀνακαίνισις αὕτη, ἐὰν κανὲν ἄλλο καλὸν δὲν μῶς προμηθεύσῃ, θὰ μᾶς ἀπαλλάξῃ τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ ξενισμοῦ, διότι τότε θὰ βαδίζωμεν εἰς τὸ καθαρότατον φῶς τῆς ἡμέρας, τῆς μητρικῆς ἡμῶν γλώσσης, ἣτις εἶναι ἄριστος μὲν κριτῆς καὶ διδάσκαλος παντὸς ὅ,τι ἑλληνικόν, ἡ λυθία δὲ λίθος παντὸς ὅ,τι ὀθνεῖον καὶ ξενικόν» [σελ. 461—5]. Ὑπογραμμίζω τὰ τελευταῖα τοῦ λόγου, καθὼς καὶ τὸν περιφρονητικὸν τοῦ χαρακτηρισμὸν τῆς καθαρευούσης, πού τὴν ἔλεγε «φραγκάττικον», γιὰ τὴν εἶναι χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸν ἀναγεννώμενον τότε ἑλληνικὸν ἐθνικισμὸν. Κατὰ τὰλλα, ἡ λύση πού δείχνει εἶναι αὕτη, πού ζήτησε κι ὁ Ροῦδης ἀργότερα. Τὸ μόνον ἴσως ἀπομεινᾶρι παλιῶν προλήψεων καὶ στὸ βιβλίον αὐτὸ εἶναι ἡ ἀποστροφή του πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς, πού γι' αὐτὸν εἶναι ταυτόσημοι μὲ κάθε βυζαντινισμό· ἴσως δὲν εἶχε ἄδικον, βλέποντας νὰ ξαναζοῦν μὲ τὸν Κοντισμὸν, ὅλες οἱ σκιερὲς ὄψεις τοῦ μεσαιωνικοῦ Βυζαντίου.

Ὅλες αὐτὲς οἱ τάσες τοῦ Δ. Βερναρδάκη φαίνονται ἀκόμα, πὶὸ κατασταλαγμένες λίγα χρόνια ἀργότερα, στὴν ἐκδοσὴν τοῦ τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ πρῶτος τόμος μὲ τὴν μεγάλην του εἰσαγωγὴν, πού βγήκε τὸ 1888, τὸν ἴδιο δηλ. χρόνον μὲ τὸ «Ταξίδι» τοῦ Ψυχάρη, εἶναι ντοκουμέντο πρῶτης τάξεως γιὰ τὴν κοινωνικὴν μας ἱστορίαν. Δὲν εἶναι ἀφιερωμένος στὸν τότε διάδοχον Κωσταντῖνον μὲ λόγια, τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὰ, γιὰ τὸν ἀναγεννώμενον ἑλληνικὸν ἐθνικισμὸν; Κηρύχεται πὶὸ ἀποκλειστικὰ (γινόμενος ἔτσι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀπόστολους τοῦ «Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ» καὶ πρόδρομος τοῦ Ἰδα), ἐναντίον σὲ κάθε ξενικὸν ἐπηρεασμὸν μας, ἀκόμα καὶ στὴν ἐπιστήμην καὶ ὑποστηρίζει, πὼς οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες μὲ τὴν ζωντανὴν τους γλῶσσαν καὶ τὶς συνήθειας τους, μποροῦν πολὺ καλύτερα ἀπὸ τοὺς ξένους νὰ καταλάβουν τοὺς ἀρχαίους καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ κείμενα τους, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη ἀπὸ

τις χιλιάδες διορθώσεις τῶν Εὐρωπαϊκῶν φιλολόγων· ὑπερασπίζεται φανατικὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς βιβλιογράφους, πού τόσο τοὺς κακομεταχειρίζοντουσαν οἱ Εὐρωπαῖοι σοφοί, λέγοντας τοὺς βάρβαρους, ἀμαθεῖς κ.τ.τ. Ἦδη λίγα χρόνια πρωύτερα ἄρχισε νὰ γράφῃ κλασικιστικὰ δράματα κι ἀπαρνιέται φανερὰ πὰ τις πρῶτες λογοτεχνικὲς του προτίμησες, τὸ Σαίξπηρ δηλ., βάζοντας ἀπέναντι του τοὺς ἀρχαίους τραγικούς, τὸν Εὐριπίδην κυρίως, καὶ ἀκόμα καὶ τὸ Racine καὶ κατηγορεῖ τοὺς Γερμανοὺς, πὼς ἀπὸ πολιτικούς λόγους στὴν ἐποχὴ τοῦ Λέσσινγκ, ἀνακάλυψαν τὸ Σαίξπηρ καὶ τὸν ὕψωσαν, ἀπὸ ἀντίδραση κατὰ τῶν Γάλλων, στὸν ἔβδομον οὐρανὸν καὶ πὼς γιὰ ὁμοίους λόγους ὁ Schlegel σὲ διαλέξεις, πού ἔκαμε στὴν ἀντιδραστικὴ αὐλὴ τῆς Βιέννης, ἔχαντάκωσε μὲ τὴν κριτικὴν του τὸν Εὐριπίδην — καὶ δίνει ἔτσι, ἂς τὸ σημειώσωμεν πρακτικὰ, σὲνα φαινόμενο τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας, μὴ πιθανώτατη ἐξήγησις ματεριαλιστικὴ (κατὰ τὸ ἡμισυ βέβαια, γιὰ τὴν βαθυτέρα δὲ μποροῦσε ὁ Βερναρδάκης νὰ πᾶν) πρᾶμα πολὺ τιμητικὸν γι' αὐτὸν στὴν ἐποχὴν του. Γίνεται μὲνα λόγο ἀπολογητῆς τῆς παραδόσης ἐκείνης, πού αὐτὸς καὶ οἱ πὶὸ ζωντανοὶ σύγχρονοι του ἐπίστευαν ὡς τὴ μόνην ἀκμαίαν καὶ ἰκανὴν νὰποτελέσῃ τὴν βᾶσιν δικοῦ μας πολιτισμοῦ, τῆς λαϊκῆς δηλαδή παραδόσης. Ὅσο γιὰ τὴν σχέση του μὲ τοὺς ἀρχαίους ἢ ἔργασίαν του στὸν Εὐριπίδην δείχνει, πὼς ζωντανὰ τοὺς αἰσθανότανε οἱ σημειώσεις του εἶναι γεμάτες ἀπὸ παρατήρησες λεπτότατες, πού μόνον στὸ Wilamowitz ξαναβρίσχομεν) ἀκόμα καὶ τὴ μίμησιν τους ἔτσι, πού τὸ βίετομε στὰ κλασικιστικὰ του δράματα, κι αὐτὰ ὅμως ἀποτυχημένα, τὴν ἐνοῦσε πολὺ διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι οἱ παλιότεροι ἐκείνοι συνταγολόγοι τῶν Βουτσηναίων καὶ Λασσανείων ποιητικῶν διαγωνισμῶν· μὰ τὸ σημείον αὐτὸ εἶναι τὸ πὶὸ ἀσθενικὸν του. Ὅπως δὴποτε ὅλα τὰ παραπάνω δείχνουν, πὼς ἔχομε μπροστὰ μας ἕνα ἐξαιρετικὰ ζωντανὸν ἄνθρωπον (ζωντανότερον ἴσως ἀπὸ πολλοὺς, πού ἀναφέρομε συχνότερα) ἐποχῆς μεγάλων ζυμώσεων.

Σταμάτησα, ἴσως μάλιστα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι θὰ περιέμενε κανένας, στὴν δράσιν τοῦ Δημήτρη Βερναρδάκη, γιὰ τὴν αὐτὴ μᾶς δίνει τὰ κύρια σημεία, γύρω στὰ ὅποια στρέφεται κι ὁ νεώτερος ἀδερφός του Γρηγόρης. Παρουσιάζεται ὁ τελευταῖος καμὴ δεκαπενταετῶν ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἀδερφὸν του· μὲ ψυχροσύνθεσιν ὅμως κάπως διαφορετικώτερη: ἀντίθετα μὲ τὸ Δημήτρη, πού τὸ ἐνδιαφέρον του τὸ τράβηξε τὸ ἴδιο ζωντανὸ καὶ ἡ κλασικὴ φιλολογία καὶ ἡ ἱστορία καὶ τὸ γλωσσικὸν μας ζήτημα κι ἡ δημιουργικὴ λογοτεχνία, ὁ Γρηγόρης Βερναρδάκης, περιορίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν κι ἔμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του στὴν κλασικὴν φιλολογίαν· δὲ φαίνεται νὰ ἔχῃ συνείδησιν τῆς πλατύτητος σημασίας τῶν προβλημάτων, πού χωρίζουν τὸν ἀδερφὸν του κι αὐτὸν ἀπὸ τοὺς ἄλλους φιλολόγους, πρᾶμα, πού τὸ εἶχε ὁ ἀδερφός του· γενικὰ φαίνεται, πὼς ἦτανε μυαλὸ μικρότερης ἐνεργείας, παρὰ ὁ Δημ. Βερναρδάκης κι ἐπειδὴ καὶ τὰ χρόνια εἶχαν πὰ περάσει, οἱ ἀγῶνες ὅπου, συνεχίζοντας καὶ τὴν παράδοσιν τοῦ ἀδερφοῦ του, ἔλαβε μέρος, εἶναι κάπως ὀχρότεροι καὶ ἄχρωμοι καὶ ἔχουν περισσότερο στενὸ προσωπικὸν χαρακτῆρα, ἐνῶ στοὺς ἀγῶνες τοῦ ἀδερφοῦ του διακρίνῃ κανεὶς καθαρότερα τὸν Kulturkampf. Ἦδη στὰ 1867, πού φοιτητῆς ἀκόμα, δημοσίεψε σχόλια ἰστὶς δημογορίες τοῦ Θουκυδίδη, χτυπάει κι αὐτὸς τὴν μανίαν τῶν ξένων σοφῶν γιὰ τις διορθώσεις καὶ ὅσο γιὰ τὴν γλῶσσαν, σημειώνει κάπου δειλὰ: «χάριν εὐφωνίας καὶ δι' ἄλλους ἔτι λόγους τὰ μόρια «θὰ» καὶ «νὰ» συντάσσω μὲ ὀριστικὴν καὶ τοῦτο εἰρήσθω, ἵνα μὴ σκανδαλισθῶσι τινες», γιὰ τὴν οἱ Ἕλληνες γραμματικοὶ ἦταν ἔτοιμοι νὰ τὸν κηρύξουν μὴ καὶ καλὴ ἀγράφμα. Στὴ Γερμανίαν ὅπου σπούδαζε, ἀσχολήθηκε ἀποκλειστικὰ σὲ μελέτες σχετικὰς μὲ τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων καὶ παλαιογραφικῆς· κι ἀνάλαβε σὲ λιγάκι νὰ ἐκδώσῃ στὴν σειρά τοῦ Teubner τὰ «Ἠθικά» τοῦ Πλουτάρχου. Ἡ ἐκδοσὴν του αὐτῆ χτυπήθη ἀπὸ πολλὰς μεριῶν στὴ Γερμανίαν, πολλῶν πληγώθηκα φαίνεται ἡ ἐθνικὴ τους φιλοτιμία κι ἀπὸ τότε, ἂν δὲ γελιέμαι, χρονολογίεται κάποια ἔχτρα του μὲ τὸ μεγάλο Wilamowitz, πού ὡς τὰ σήμερα ἀκόμα, μιλάει σαρκαστικώτατα γι' αὐτὴν, ἄμα τοῦ δοθῆ εὐκαιρία· ἀντίθετα, τὸ μέρος του πῆρε ἕνας ἄλλος λιγώτερος σημαντικὸς φιλόλογος, ἀντίπαλος τοῦ Wilamowitz, ὁ Blass, πού ἔβρισκε στὸ Βερναρδάκη «σπάνια κριτικὴ ὀξύτητα» (rarum acumen) καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι, πὼς μὲ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ τὴν νοοτροπία συγγένευε περισσότερο ὁ Βερναρδάκης. Ἐδῶ πάλι οἱ δικοὶ μας φιλόλογοι, πού δὲν ξεχνοῦσαν τί εἶχαν τραβήξει τόσα χρόνια ἀπὸ τὸν ἀδερφόν του, δὲν ἄφησαν τὴν εὐκαιρίαν ἀνεκμετάλλευστῃ· κάποιος μάλιστα ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Κόντου τοῦ χτύπησε καὶ τὰ λατινικὰ τοῦ προλόγου του. Γεγονὸς εἶναι, ὅτι ἡ ἐκδοσὴν αὐτῆ τοῦ Βερναρδάκη εἶναι ἀπόλυτα στὸ ἐνεργητικὸν του· γιὰ τὸν ὅσο κι ἂν ὁ τύπος τοῦ φιλόλογου, πού ἀντιπροσωπεύει ὁ

Γρηγόρης Βερναρδάκης, δὲ θὰ μᾶς ικανοποιῶσε σήμερα, ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς μετροημένους Ἑλληνας φιλόλογους, πού βρισκόντουσαν ἐντελῶς ἄνετα μέσα σ' ὀλόκληρη τὴν ἀρχαία λογοτεχνία. Ἡ μέθοδος του γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων κειμένων εἶναι ἡ ἴδια μὲ τοῦ ἀδερφοῦ του, δὲν τὴν ἀκολουθεῖ ὁμως μὲ τόση αὐστηρὴ συνέπεια· τὴ βλέπομε καλύτερα. γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρομε πολλές ἄλλες μικρότερες φιλολογικὲς διατριβές του, στὸ μεγάλο του ἐρμηνευτικὸ λεξικὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Σ' αὐτὸ ἔχει κατατάξει ἀλφαβητικά κι ἐρμηνεύει τὰ δύσκολα χωρία ὅλων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἐργασία, πού τὴν ἐβγαλε πέρα μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἐπιτυχία. Πιστεύει κι αὐτός, ὅτι μὲ τὴ βοήθεια τῆς σημερινῆς ζωντανῆς μας γλώσσας, πού ἔχει φυλάξει πολλὰ ἀπὸ τὸ πνεῦμα, τοὺς τρόπους καὶ τὰ ἰδιώματα ἀκόμα τῆς ἀρχαίας, μπορεῖ, σὰν Ἑλληνας, νὰ καταλάβῃ πολλὰ πράγματα καλύτερα ἀπὸ τοὺς ξένους φιλόλογους καὶ νὰποφύγῃ ἔτσι διορθώσεις τῶν κειμένων ἄσκοπες κι ἀνόητες πολλές φορές. Μὰ δὲν ἀνάγει σὲ σύστημα ἀλύγιστο τὸ δόγμα τοῦ ἀδερφοῦ του: ὄχι διορθώσεις, ἀλλὰ ἐρμηνεῖο χρειάζονται τ' ἀρχαία κείμενα» δόγμα, πού ἐκείνον τὸν ἔφερε πολλές φορές σὲ ὁμορφες ἔστω λεπτεπίλεπτες σοφιστεῖες· οὔτε τυφλώνεται ἀπὸ θαυμασμό στὸ μεγάλο του ἀδερφὸ σὲ σημεῖο, πού νὰ παραδέχεται ἀδίσταχτα κάθε του γνώμη. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα, τὴν ἐρμηνεία τοῦ Δημήτρη Βερναρδάκη, στὸν περίφημο ἀριστοτελικὸ ὄρισμὸ τῆς τραγωδίας, πού τῆς ἀφιερώνει πύρινες λαμπρές σελίδες στὸν Εὐριπίδη του, τὴν ἀναφέρει στὸ λεξικὸ του, σὰν μιὰ μονάχα ἀπὸ τίς δυνατὲς ἐρμηνεῖες κι οὔτε κὰν σὰν τὴν πιὸ πιθανή. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ τὸ Λεξικὸ του αὐτὸ χτυπήθηκε ἄγρια ἀπὸ τοὺς Κοντικούς μὰ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν τέλεια ἀνικανότητα τῶν ἀνθρώπων οὐτῶν νὰ συλλάβουν τὴ βαθύτερη καὶ γενικώτερη σημασία ὁποιοῦδήποτε ἔργου, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, ἄξιοι συνεχιστὲς τῆς παράδοσης τοῦ δασκάλου τους, τὸν κατακεραυνώσανε γιὰ σφάλματα. σὰν καὶ τοῦτο: ὅτι τὸ «καλύτερος», ἐπέμενε νὰ τὸ γράφῃ μὲ δυὸ λ καὶ ι κι ὄχι μ' ἓνα λ καὶ υ, κι ἄλλα τέτια. Κι ὁμως τὸ λεξικὸ τοῦ Βερναρδάκη εἶναι, ὄχι μόνο ἐπιστημονικὴ δημιουργία ἀπὸ τίς ἐλάχιστες, πού ἔχει νὰ δείξῃ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ προσφορά πολὺτιμη στοὺς κύκλους, πού ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων τοὺς τραβᾶ ἀκόμη τὴν τελευταία αὐτὴ σημασία του τὴν ὑπογραμμίζει χαρακτηριστικὰ τὸ γεγονός, ὅτι κανένας σχεδὸν ἀπὸ τοὺς φιλόλογους μας, ἂν ἐξαιρέσωμε δυὸ τρεῖς συνεργάτες τῆς Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης, δὲν αἰστάνθηκε τὴν ὑποχρέωση νὰ δώσῃ στὸν κόσμον μιὰν ἐπιστημονικὴ ἐρμηνευτικὴ ἔκδοση κι ἐνὸς ἔστω ἀρχαίου κειμένου· μιὰ μονάχα ἐξαιρεση ὑπάρχει, κι αὐτὴ ὁμως δὲν εἶναι καθόλου τιμητικὴ γιὰ τὸ περιβάλλον ἀπ' ὅπου βγῆκε καὶ καλύτερα νὰ ἔλειπε κι αὐτὴ: Εἶναι οἱ ἔκδοσες τοῦ μακαρίτη Μιστριώτη.

Καὶ στὸ γλωσσικὸ ζήτημα ἡ στάση του ἦταν ἡ ἴδια μὲ τοῦ ἀδερφοῦ του. ἂν καὶ ἐκδηλώθηκε πολὺ λιγώτερο πολεμικὸς παρὰ ἐκεῖνος· καὶ καθὼς εἶχε μείνει σ' ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ τυπικὸς κλασικὸς φιλόλογος ἐνδιαφέρθηκε περισσότερο γιὰ τὴν ὄψη πού ἔπαιρνε τὸ ζήτημα στὸν κύκλο τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐργασίας, δηλ. στὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων. Τὴν ἔγραφε κι αὐτός τὴν καθαρεύουσα, μὰ τὴν περιφρονοῦσε σὲ σημεῖο μάλιστα πού νὰ φτάσῃ νὰ πῇ πὼς δὲν τὸν ἐνδιέφερε καθόλου γιὰ τὸ τι δρόμο θάπαιρνε ἡ ἐξέλιξη τῆς. Γιὰ τὴ δημοτικὴ ὁμως δὲν παράλειπε εὐκαιρία νὰ δείξῃ τὴν ἀγάπη του καὶ τὴν προτίμησή του: ὄχι μόνο στὰ τυπωμένα ἔργα του βάζει πάντοτε σχεδὸν κοντὰ στὴν καθιερωμένη καθαρευουσιάνικη ἐρμηνεία καὶ τὴ ζωντανή, πού φανερὰ προτιμᾶει, ἀλλὰ καὶ στὸ Πανεπιστήμιον ἔδειχνε ζωηρὴ εὐχαρίστηση, ὅταν κανένας φοιτητὴς τοῦ ἐρμηνεύε τὸν Αἰσχύλον ἔξαφνα σὲ δημοτικὴ κι ἀποστόμωνα μὲ ἡσυχία ἀλλὰ σταθερὸ κι αὐστηρὸ τρόπο τοὺς ἀντίθετους, πού τυχὸν θορυβοῦσαν· ἄλλοτε πάλι δήλωσε, πὼς ἀφιέρωνε κάθε μέρα ὄρες ὀλόκληρες στὴ μελέτη τῆς. Πρέπει νὰ σημειώσωμε μὲ εἰλικρίνεια, πὼς πολὺ στενὰ βέβαια ἀντιλαμβάνονταν τὸ ζήτημα· λέγοντας δημοτικὴ ἐννοοῦσε μονάχα τὴ γλώσσα τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ τῆς στοματικῆς λαϊκῆς παράδοσης τῆς ἀνεπηρέαστης ἀπὸ τὴ νεώτερη ζωὴ· δὲν ἀπασχολήθηκε καθόλου μὲ τὰ προβλήματα, πού ἀντιμετώπισαν οἱ δημοτικιστὲς στὴν πράξη, ὅταν ἀποφασιστικὰ χρησιμοποίησαν τὴ ζωντανὴ γλώσσα γιὰ νὰ ἐκφράσουν ὅλον τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον ἐνὸς σύγχρονου ἀνθρώπου, γιατί, ὅπως εἶπαμε, ἀμέσως ἀπ' τὴν ἀρχὴ τοποθετήθηκε σ' ἓνα ἐπίπεδο πολὺ στενώτερο κι ἔτσι δὲν παραδεχότανε καμιά ἐξέλιξη τῆς δημοτικῆς. Μὰ ὅλα αὐτὰ, σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ, δὲν εἶχαν τόση σημασία ὅση ἡ γενικώτερη διάθεση κι αὐτὴ ἦταν ἡ ἴδια μὲ τοῦ ἀδερφοῦ του, ἡ ἴδια μὲ τοῦ Νικόλαου Πολίτη κι ἄλλων τοτινῶν φιλόλογων. Στους διαφοροὺς ἀγῶνες μας ἡ καρδιά του ἦταν μαζί μας.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται, πὼς οἱ ἀγῶνες τῶν Βερναρδάκηδων κατὰ τοῦ Κοντισμοῦ εἶχαν κάθε ἄλλο παρὰ σκέτα προσωπικὰ κίνητρα οὔτε ἦταν ἀγῶνας τῆς ἀλήθειας κατὰ τῆς ψευτιᾶς· ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ ἐξήγησι δὲν λείπει σὲ βάθος τίποτε· τέτιοι ἀγῶνες, ἔτσι ἀπόλυτα παρμένοι, εἶναι ἀπλούστατα ἀνύπαρχοι. Ὁ ἀγῶνας τῶν Βερναρδάκηδων εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ μονάχα ἐκφραση μιᾶς πολὺ βαθύτερης πάλης ἱστορικῶν στοιχείων, πού εἶναι φυσικὰ ἀσυμβίβαστα, τῆς πάλης δυὸ ἱστορικῶν περιόδων. Ὁ ἴδιος ἀγῶνας δόθηκε καὶ σ' ἄλλα ἐπίπεδα, καὶ στὸ πολιτικὸ ἔξαφνα, χωρὶς οὔτε ἐκεῖ νὰ εἶναι πρωταρχικός. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς γελᾶ τὸ γεγονός, ὅτι ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πάλης αὐτῆς δὲν εἶχαν καθαρὴ συνείδηση τοῦ τι ἀντιπροσώπευαν (γιὰ μερικοὺς εἶναι μού φαίνεται ἀναμφισβήτητο πὼς τὴν εἶχαν), οὔτε πολὺ λιγώτερο, ὅτι τὰ ὅπλα τὰ ἔπαιρναν πολλές φορές ἀπὸ τὸ ἴδιο ὄπλοστάσι (ἀπὸ τὴν παράδοση ἔξαφνα)· βλέπομε καθαρὰ πόσο ἦταν στὴν πραγματικότητα διαφορετικὰ τὰ τέρατα τῶν δυὸ κατευθύνσεων: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὄνειροπόλο ἀποτράβηγμα σ' ἓνα ψεύτικο παρελθόν (πού μόνο στὴ φαντασία ὑπῆρχε). ἀποστροφή βαθύτατη πρὸς τὸ «τρισβάραρον καὶ βοσκοματῶδες» παρόν, καὶ στὴν πραγματικότητα ἓνα τέλειο ξεχαρβάλωμα τοῦ τόπου ὕλικὸ καὶ διανοητικὸ, πού ἔφερεν αἰῶνες πίσω ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος, ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη σὲ ὅπως λείπει ὁ Βερναρδάκης, «χάρητι θεῖα ἑὼν ἑλληνικὸν ἔθνος», ζωντανὴ σύλληψη τῶν γόνιμων, γιὰ μιὰ δυσμενῆ ἱστορικὴ στιγμή, κι ἐξελίξιμων στοιχείων τοῦ παρελθόντος, καὶ στὴν πραγματικότητα μιὰ πολιτικὴ ρεαλιστικὴ, ἡ μόνη πού ἔφερεν τὸν τόπο μπροστά.

Ἄλλὰ ὁ ἀγῶνας, ὅπως καὶ σ' ἄλλα ἐπίπεδα, ἔτσι οὔτε καὶ στὸ ἰδεολογικὸ δὲν ἐκρίθηκε τότε τελειωτικά· ἂς μὴ γελιόμαστε ὁ Κοντισμὸς, ἔτσι πλατιά παρμένος, δὲν ἀφανίστηκε καὶ τὸν βλέπομε μὲ διαφορὲς μορφές νὰ ἐπιζῇ ὡς τὰ σήμερα. Ἀπὸ τότε πολλὰ πράγματα ἄλλαξαν, νέοι ἱστορικοὶ παράγοντες προστέθηκαν, οἱ ἱστορικὲς στιγμὲς εἶναι πολὺ διάφορες, μὰ ἡ πάλη ἐξακολουθεῖ, γιατί ὑπάρχουν πάντα τὰ αἷτια πού τὴν τρέφουν. Ἐνα ἐρώτημα γεννιέται φυσικά: ὁ ἀγῶνας τῶν Βερναρδάκηδων ικανοποιεῖ σήμερα; θέλω νὰ πῶ ὄχι πὼς ἔπρεπε νὰ πολεμήσουν διαφορετικὰ (θὰ ἦταν σκέπη καθαρὰ οὐτοπικὴ), ἀλλὰ ἂν σήμερα ὁ ἀγῶνας εἶναι ὁ ἴδιος· στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἡ ἀπάντησι δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι καταφατικὴ: γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ μορφολογικὰ ζητήματα, γιὰ μᾶς σήμερα τὸ βᾶρος δὲν βρίσκεται στὴν εἰδικὴ περίπτωση τῆς κατανόησης κι ἀπόδοσης τῶν ἀρχαίων, δὲν εἶναι ἐκεῖνοι ἡ ἀφορμὴ, ὅπως γιὰ τὸ Γρηγόρη Βερναρδάκη ἔξαφνα, οὔτε τὸν νιώθουμε σήμερα τὸν ἀγῶνα θεωρητικὸ μονάχα καὶ χωρισμένον ἀπὸ τὴν πράξη, πού τὴν πιστεύουμε ἀντίθετα σὰν μιὰν ἄμεση κι ἐπιταχτικὴ ἀνάγκη· οὔτε τέλος μπορεῖ κανένας νὰ δεχτῇ τὴ λύση τοῦ βαθμιαίου καθαρισμοῦ τῆς καθαρεύουσας, πού πρότεινε ὁ Δημήτρης Βερναρδάκης, πιστεύομε ὁμως, ὅπως κι ἐκεῖνος, πὼς ἡ τύχη τοῦ ἀγῶνα μας εἶναι στενὰ δεμένη μὲ τὸ γενικώτερο νεοελληνικὸ πρόβλημα, πού δὲν εἶναι δὰ καὶ εἰδικὰ νεοελληνικὸ· μὰ γιὰ τὴν ἐκβαση του, γιὰ τὴν τελικὴ μας νίκη δηλαδή, δὲν ἀμφιβάλλομε οὔτε στιγμή.

Ἡ δράσι τῶν ἀδερφῶν Βερναρδάκηδων ἔδωκε ἀφορμὴν σὲ νὰ θυμηθοῦμε πόσο γενικώτερα προβλήματα ἀντιμετωπίζομε ἀκόμα καὶ σὲ εἰδικὰ ζητήματα τῆς κλασικῆς φιλολογίας, πού ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πὼς βρίσκεται τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ, καὶ μέσα σὲ ποῖο πλαίσιο πρέπει νὰ ἐξετάζονται γιὰ νὰ κατανοηθοῦν σωστά. Εἰδικώτερα γιὰ τὸ Γρηγόρη Βερναρδάκη, ἔχομε ὅλο τὸ δικαίωμα, ἂν καὶ δὲν ξεσπάθωσε πολεμικὰ κατὰ τοῦ καθαρευουσιανισμοῦ καὶ δὲν ἔγραψε ποτὲ τὴ δημοτικὴ, ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ ποῦμε πὼς «ἦταν δικός μας»· θὰ τὸ ἔχομε καμιάρι μας αὐτὸ καὶ θὰ τιμοῦμε πάντα εὐλαβητικὰ τὴ μνήμη του.

ΑΥΡΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΠΕΤΟΒΕΝ ΣΑΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ*

Μιά πανηγυρική εκδήλωση σάν τή σημερινή δέ θά είχε κανένα βαθύτερο νόημα, αν σκοπός της ήταν μονάχα νά τοποθετήσωμε κι έμεις τόν έαυτό μας στήν τιμητική παρέλαση όλων τών πολιτισμένων λαών μπροστά στό πνευματικό μνημείο, πού στήνεται στό μεγάλο Διδάσκαλο από τήν ανθρωπότητα όλόκληρη. Έπειτα από τή θέση, πού έδωκαν στό Μπετόβεν στήν ιστορία της μουσικής, ο Βάγνερ από τή μιá μεριά, με τó περίφημο βιβλίο του, γραμμένο σέ μιάν ανάλογη περίσταση με τή σημερινή, στήν εκατοστή επέτειον από τή γέννηση του, ο Ρομαίν Ρολλάν από τήν άλλη με τήν πασίγνωστη βιογραφία του, για νάναφέρω μονάχα τις δυό αυτές μεγάλες προσωπικότητες, κάθε είδους διθυραμβικά έγκώμια ή πομπώδικα λιβανίσματα για τó έργο του Μπετόβεν, θά ήτανε από μέρους μας μιá φτωχαλαξονία άταίριαστη με τήν επιβλητικότητα του σημερινού παγκόσμιου γιορτασμού. Ο μόνος αξιοπρεπής τρόπος για νά δείξωμε τήν εύλάβεια μας μπροστά στήν υπέροχη μουσική κι ανθρώπινη φυσιογνωμία, πού πανηγυρίζομε σήμερα τή μνήμη της, θά ήταν ένα σοβαρό αντίκρισμα του έργου του Μπετόβεν, μιá έρευνα αντικειμενική, ήρεμη, άπροκατάληπτη, της ουσίας της μεγαλοφυΐας του. Για τήν Ελλάδα, πού ή μουσική της εξέλιξη, βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα, μιá τέτια έρευνα θά ήταν εξαιρετικά γόνιμη και διδαχτική.

Και τώρα, έπειτα απ' όσα είπα, ξυπνούν μέσα μας, μερικά έρωτήματα, πού άπαιτούν επιταχτικά μιάν άπάντηση: Γιατί είναι μεγάλος ο Μπετόβεν; και είναι άπόλυτα μεγάλος, για κάθε έποχή ή μονάχα για τή δική του; Και, ποιό είναι τó καλλιτεχνικό του κήρυγμα, οι νόμοι, πού επιβάλλει σέ όσους θέλουν νάκολουθήσουν τή σχολή του;

Νομίζω, πώς αν δοκιμάζε κανένας νάπαντήση στα τρία αυτά έρωτήματα, εξετάζοντας τó έργο του Μπετόβεν μονάχα ως μουσικό φαινόμενο, αναλύοντας ένα ένα ξεχωριστά τα έργα του, θά έφτανε σέ συμπεράσματα πολύ σφαλικά: Όχι, πώς τó έργο του Μπετόβεν δέν άντέχει στήν αυστηρότερη, στή λεπτομερέστερη άνάλυση. Κάθε άλλο. Ο Μπετόβεν όμως δέν είναι μονάχα μουσικό φαινόμενο. Τó έργο του είναι προ πάντων κοινωνικό φαινόμενο και, τολμώ νά τó κηρύξω, τó σημαντικότερο κοινωνικό φαινόμενο μιás μεγάλης έποχής. Η Γαλλική Έπανάσταση, πού με τó μεγαλόστομο κήρυγμα της για τα δικαιώματα του ανθρώπου, ξύπνησε τήν κοιμισμένην έθνική συνείδηση τόσων σκλαβωμένων λαών, βρήκε τήν τελειότερη έκφραση της στό έργο του Μπετόβεν. Από τή στιγμή, πού είκοσιδυό χροών νέος, ταξιδεύοντας στα 1792 από τή πατρίδα του τή Μπόννα, για τή Βιέννη, ήρθε ο Μπετόβεν σέ έπαφή με τó γαλλικό στρατό, πού είχε καταλάβει, όχι σαν κατακτητής αλλά σαν λυτρωτής, όλες τις παραρρήνιες χώρες, κηρύττοντας τó ευαγγέλιο της λευτεριάς, της ισότητας,

* Στις 26 του Μάρτη συμπληρώθηκαν ακριβώς εκατό χρόνια από τότε, πού πέθανε στή Βιέννη ο Λουδοβίκος φάν Μπετόβεν. Με τήν ευκαιρία αυτή γίνηκαν σόδες τις πολιτισμένες χώρες πανηγυρικές εκδηλώσεις, εκτελέσεις τών έργων του, όμιλίες, κτλ. Στή Βιέννη προ πάντων έγιναν μεγαλοπρεπέστατες γιορτές, όπου έλαβαν μέρος αντιπρόσωποι από πολλά κράτη.

Στόν τόπο μας, όπου ή μουσική τώρα και κάμποσα χρόνια πήρε μιάν εξέλιξη αρκετά σημαντική και προ πάντων με τις συμφωνικές συναυλίες του «Συλλόγου Συναυλιών», ή περίσταση αυτή γιορτάστηκε πανηγυρικά απ' όλα τα μουσικά μας ιδρύματα. Έξαιρετική σημασία δόθηκε στό γιορτασμόν αυτόν από τó Σύλλογο Συναυλιών, πού όργάνωσε μιάν όλόκληρη σειρά από συναυλίες, άλλες αποκλειστικά με έργα του Μπετόβεν, άλλες ανάμιχτες. Στή σειρά αυτή τών συναυλιών, πού άρχισεν από τις 20 του Μάρτη για νά τελειώση στις 3 του Μάη, θά έχτελεστούν όλες οι συμφωνίες του Μπετόβεν εκτός από τήν έννάτη. Στις γιορτές αυτές του Συλλόγου Συναυλιών, έλαβε μέρος και τó Έλληνικό Όδείο με μιá συναυλία, όπου έλαβαν μέρος καθηγητές του Έλλ. Όδείου με έργα του Μπετόβεν. Στήν άρχή ή κ. Αύρα Θεοδωροπούλου έκαμε μιá σύντομη εισηγητική όμιλία για τó έργο του Μπετόβεν, πού τó εξέτασε σαν κοινωνικό φαινόμενο. Τήν όμιλία αυτή δημοσιεύομε σήμερα.

της αδελφωσύνης ή λευτεριά έγινε για αυτόν ή πίστη του, ο σκοπός του στή ζωή, όσο και στήν τέχνη. Όλόκληρο τó έργο του Μπετόβεν, είναι ή συμβολική έκφραση της λευτεριάς του άτομου, σέ όλες τις έξωτερικές και έσωτερικές του ενέργειες. Τήν προή αυτή, πού όρμα από τή γαλλική επανάσταση, για νά σπάση τά δεσμά τών ψυχών είτε στο πολιτικό είτε στο καλλιτεχνικό επίπεδο, τήν άιστανόμαστε ακόμα και μέσα στα πρώτα του έργα, σαν ένα παλιό ανθρώπινο, πού ζωντανεύει τις αποκρυσταλλωμένες μουσικές μορφές. Ο άνθρωπος, ζητεί από τήν τέχνη τα δικαιώματα του, άπαιτεί νά καθυποτάξη τή μορφή στήν έσωτερη ψυχική του ανάγκη, νά τήν κάμη φορέα όλου του ψυχικού του κόσμου. Κάτω λοιπόν κάθε νεκρός τύπος, κάθε τι, πού δέν προβάλλεται άμεσα από τα μέσα προς τα έξω, πού δέν άντιστοιχεί σέ μιάν άπαιτηση έσωτερική! Ο Βάγνερ, στή μελέτη του για τόν Μπετόβεν, πού άνάφερα και πού είναι όλη μονάχα ένας ύμνος στήν υπέροχη μεγαλοφυΐα του, αλλά και μιá βαθιά φιλοσοφική και αισθητική άνάλυση της ουσίας του έργου του, τού δίνει τόν ακόλουθο χαρακτηρισμό:

«Στή μουσική φυσιογνωμία του Μπετόβεν, και αυτό είναι σπουδαιότατο σημείο στήν ιστορία της τέχνης, κάθε τεχνικό μέσο, πού χρησιμεύει στόν καλλιτέχνη για νά έρχεται σέ συμβατική σχέση με τόν έξωτερικό κόσμο και νά έκφράξη έτσι τόν έαυτό του, έχει ύψιστη σημασία, γιατί εκδηλώνει άμεσα τήν έσωτερική του συγκίνηση. Στόν Μπετόβεν δέν υπάρχει κανένα περιττό στολίδι, όλα γίνονται σαυτόν μελωδία, κάθε φωνή της συνοδείας, κάθε ρυθμική νότα, ακόμα και οι παύσεις».

Όστε στόν Μπετόβεν τίποτε ψεύτικο, τίποτε συμβατικό, όλα για αυτόν γίνονται μέσα για ένα σκοπό: νά έκφράξη όλόκληρο τόν ψυχικό του κόσμο. Χρειαζόταν όμως για αυτό μιá επανάσταση; και ποιá δεσμά ήρθε νά σπάση; Τάχα τί άλλο έκαμε πάντα ή μουσική παρά νά έκφράξη τó ανθρώπινο συναίσθημα;

Η άπάντηση σαυτό τó έρώτημα θά μās έφερε πάρα πολύ μακριά, σέ κύκλους ιδεών, πού δέν έχουν μελετηθί ακόμα αρκετά βαθιά, για τή σχέση της μουσικής με τήν κοινωνική εξέλιξη, για τήν άμεση ανταπόκριση κάθε κοινωνικής μορφής με ώρισμένη μορφή της τέχνης. Ός τόσο μπορούμε νά πούμε θετικά, χωρίς κανένα δισταγμό, πώς ή μουσική στή λεγομένη κλασική περίοδο, πού είναι ακριβώς ή σύγχρονη με τόν Μπετόβεν ήταν ένα ώραίο μουσικό οικοδόμημα, με εύρυθμία και ώραιες αναλογίες, χάσμα για τó αυτί και ξεκούρασμα για τήν ψυχή τών πλούσιων ευγενών, πού συντηρούσαν στις άλλες τους, μαζί με τó άλλο ύπηρετικό τους προσωπικό, και μουσικούς, πού γράφουν για αυτούς κατά παραγγελία τους έργα τερπνά για νά διασκεδάζουν τις ώρες της άνιας των. Τι γύρευε τó ανθρώπινο πάθος, τί γύρευαν οι ψυχικές άνησυχίες μέσα στα παλάτια αυτά τα κλεισμένα για τήν ανθρώπινη άθλιότητα, πού παραμόνευε απ' έξω άπειλητική; Έτσι, ακούοντας σήμερα τις φαιδρές, καλογραμμικές μα και όλως διόλου έπιφανειακές συμφωνίες του Χάυδν ή τα χαριτωμένα μενουέτα του Μότσαρτ, αντικρίζομε με τή φαντασία μας όλο αυτό τó φεουδαρχικό κόσμο, με τις πουδραρισμένες περούκες και τις κομμής κυρίες της Αύλης, πού ήρθε ξαφνικά σά σεισμός ή Γαλλική επανάσταση νά τόν γκρεμίση. Και τότε παρουσιάζεται ή μεγάλη μορφή του Μπετόβεν, πού ύψώνει τόν άνθρωπο αντίκρου στους βασιλιάδες και τους άρχοντες και τους επιβάλλει νάκούνε και νά σέβονται τόν νόνο και τή χαρά του. Γιατί οι άρχές της ισότητας, πού είχε ξαπλώσει ή Έπανάσταση στόν κόσμον όλο, είχαν άπολυτρώσει στό Μπετόβεν τόν έσωτερικόν άνθρωπο, πού ένιωθε τώρα, πώς είχε δικαίωμα νάπαιτήση από τόν καθένα, σόποιο σκαλοπάτι κοινωνικό κι αν βρισκόταν νά σεβαστή τήν ανθρώπινη του αξιοπρέπεια. Για νά συντελεστή όμως ή ψυχική αυτή άπολυτρωση χρειάστηκε νά πέση ή Βασιίλη, νά τρέξη ποτάμι τó αίμα, νά γκρεμιστούν θρόνοι. Σαυτή τήν ψυχική άπολυτρωση χρωστάμε ό,τι χαρακτηρίζει τήν ουσία του έργου του Μπετόβεν. Σαυτή χρωστάμε τήν Ηρωική Συμφωνία, σαυτή και τήν Έννάτη με τόν ύμνο της Χαράς, σαυτή και όλη τήν εξέλιξη, πού παρατηρούμε στο έργο του και πού δέ σταματά ποτέ από τήν άρχή ως τó τέλος. Με άπόλυτη συνέπεια στόν έαυτό του, με ακλόνητη πίστη στα δικαιώματα του καλλιτέχνη νά ρυθμίξη ο ίδιος τή μορφή του έργου του, κάθε νέα του δημιουργία είναι και μιá νέα κατάκτηση, μιá νέα προσαρμογή της μορφής άπάνω στή μουσική ιδέα. Πουθενά δέν άντιγράφει τόν έαυτό του. Γι αυτό μόλο, πού κάθε έργο μπετοβενικό ξεχωρίζει άνάμεσα σέ χίλια άλλα και άναγνωρίζεται άμέσως, θά ήταν άδύνατο νά βγάλη κανένας απ' αυτό γενικούς μουσικούς κανόνες. Δέν υπάρχει για τó Μπετόβεν παρά ένας νόμος στή ζωή και στήν τέχνη, ο νόμος ο ήθικός,

ή «κατηγορική προσταγή» του Κάντ, που ο ίδιος τον συνοψίζει επιγραμματικά: «Νά κάνης όσο μπορείς το καλό, νάγαλᾶς ἀπάνω ἀπ' ὅλα τὴν Λευτεριά καὶ οὔτε γιὰ χάρη ἑνὸς θρόνου νά μὴν προδίνης τὴν ἀλήθεια». Ἡ Καλωσύνη, ἡ Λευτεριά, ἡ Ἀλήθεια, νά ἡ τριάδα τῆς θρησκείας του, νά ἡ πίστη του, που δὲν τὴν πρόδωσε ποτέ, οὔτε σὺν ἄνθρωπος, οὔτε σὺν καλλιτέχνῃς.

Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτια ἀπεριόριστη ἀντίληψη τῆς Λευτεριάς τρομάζει κανεὶς. Ὡστε κανένα χαλινάρι στὴν ἔμπνευση; Τέλεια ἀναρχία; Ποῦ θὰ σταματήσωμε; Τὴν ἀπάντησι μᾶς τὴ δίνει ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Μπετόβεν. Καὶ εἶναι ἡ ἴδια, που μᾶς δίνει μιὰ δική μας ποιητικὴ δόξα, ὁ Σολωμός, μὲ τὸν περίφημο στοχασμὸ του.

«Ἡ δυσκολία, τὴν ὁποῖαν αἰσθάνεται ὁ συγγραφέας (ὁμιλῶ γιὰ τὸ μεγάλο συγγραφέα) δὲ στέκει εἰς τὸ νά δείξη φαντασία καὶ πάθος, ἀλλὰ εἰς τὸ νά υποτάξῃ αὐτὰ τὰ δύο πράγματα, μὲ καιρὸ καὶ μὲ κόπο, εἰς τὸ νόημα τῆς Τέχνης». Μὲ καιρὸ καὶ μὲ κόπο βρίσκει καὶ ὁ Μπετόβεν τὴ μουσικὴ ἔκφραση, ποὺ θ' ἀποδώσῃ ἄρτια τὴ μουσικὴν τῆς ἰδέας. Αὐτὸς, ὁ κατ' ἔξοχον αὐτοσχεδιαστής, που παίζει τὸ α'. του κονσόρτο σὲ ντὸ μείζον, χωρὶς νά ἔχη καν γράφει τὸ μέρος τοῦ πιάνου, ὅσο προχωρεῖ στὸ ὄρισμα του. ὅσο ἡ τέχνη του γίνεται πὺρ συνειδητῆ, τόσο περισσότερο βασανίζει τὴ μουσικὴν τῆς ἰδέας. Γιὰ χρόνια τριγυρίζουν μέσα στὰ τετράδια του μουσικὲς φράσεις, που τὶς μελετᾷ καὶ τὶς ξαναπλάθει, ὅπως ὁ γλύπτης τὸ μαλακὸ πηλὸ, πρὶν τὶς παρουσιάσῃ στὸν κόσμον τελειωτικά. Τὰ μοτίβα τῆς 9ης Συμφωνίας τὸν παρακολουθοῦν σχεδὸν ὅλη τὴ ζωὴ. Τὸ Fidelio, τὴ μοναδικὴ του ὄπερα, τὴ δουλεύει καὶ τὴν ξαναδουλεύει καὶ τὴν ἀλλάζει τέσσερις φορές. Ἡ ἔννοια τῆς Λευτεριάς εἶναι γι' αὐτὸν ἀναπόσπαστα ἐνωμένη μὲ τὴν ἔννοια τῆς εὐθύνης. Στὸ ἔργο του ὅλο δὲν ὑπάρχει τίποτε τυχαῖο. Κάθε τι εἶναι βαλμένο στὴ θέση του, σὺν ἀπὸ μιὰν ἀναπόφευχτὴ ἀνάγκη, ρυθμισμένο στοχαστικά, μὲ εὐλικρίνεια, μὲ ἀγάπη.

Ἀντικρίζοντας ἔτσι συνθετικὰ τὸ ἔργο τοῦ Μπετόβεν δὲ μπορούμε παρά νάναγνωρίσωμε, ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι μεγάλο, γιατί εἶναι ἡ τελειότερη ἔκφραση ἑνὸς μεγάλου ἰδανικοῦ, που συγκλόνισε ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα.

Ἀλλὰ ἀραγε ὁ Μπετόβεν εἶναι ἀπόλυτα μεγάλος; Εἶναι δηλ. μεγάλος γιὰ κάθε ἐποχὴ, ἢ μονάχα γιὰ τὴ δική του; Κάθε ἀπάντησι σ' ἐνα τέτιο ἐρώτημα θὰ ἦταν τολμηρὴ καὶ ρηιοκίντη. Γιατί ποῖος μπορεί νά προσεφορήσῃ τὴν αἰσθητικὴν ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου ἕστερα ἀπὸ 100 χρόνια; Ποῖος ξέρεῖ ἂν τὸ αἰσθητικὸ κριτήριον δὲ θὰ ἔχη ἀμβλυθῆ, δὲ θὰ ἔχη ξεπέσει, ἢ δὲ θὰ ἔχη ἀλλάξῃ ὅπως διόλου; Ἐκεῖνο ὅμως, που εἶναι βέβαιον, που θὰ μπορούσε κανεὶς νά τὸ κηρύξῃ μὲ ἀπόλυτη πεποίθησι, εἶναι ὅτι, εἴτε εὐχαριστεῖ εἴτε ὄχι τὸ νέο ἀνθρώπινο ὄργανισμὸ, θὰ εἶναι ἀδύνατον νά μὴν ἀναγνωρίζονται εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα οἱ ἀσάλευτες ἀρετὲς τοῦ ἔργου τοῦ Μπετόβεν, ἢ ἀπόλυτη εὐλικρίνεια του στὴν ἔκφραση τοῦ ἀνθρώπινου πάθους, ἢ τέλεια ἔλλειψη στόμφου καὶ ρητορικῆς, ἢ καλωσύνη καὶ ἢ ἀλότητι, που διαπνέει κάθε φράσι του, ἢ ἀπαράμιλλη τέχνη, ὅπου κατορθώνει ἀπάνω σ' ἐνα μοτίβο συντομώτατο, ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς νότες πολλὰς φορές, νά στηρίξῃ ἐνα μεγαλόπρεπον μουσικὸ οἰκοδόμημα. Κι ἀκόμα ἢ ἀνώτερη ἢ ἀξία τῆς μουσικῆς του, ὁ βαθύτατος σεβασμὸς του στὴν τέχνη του, καὶ ἢ συναίσθησι τῆς καλλιτεχνικῆς του ἀξιοπρέπειας, που τὸν κάνει νά μὴν ἐπιζητῆ ποτέ, σὲ καμιά περίστασι, ἕλικές ὀφέλειες ἢ εὐζολες ἐπιτυχίες σὲ βάρος τῆς Τέχνης. Τὰ ἀριστουργήματα τῆς Τέχνης, που στέκονται σ' ἐνα τέτιο ὕψος, που ἀντιπροσωπεύουν ὅλα τὰ ἀνώτερα ἰδανικά τῆς ἐποχῆς τους, ὅπως ὁ Παρθενώνας, ἢ Ἁγία Σοφία, οἱ γοτθικὲς ἐκκλησίαι, ἢ Missa Solemnis τοῦ Μπετόβεν ἢ ἢ Ἐνάτη Συμφωνία του, θὰ προκαλοῦν πάντα τὸ θαυμασμὸ, ἀκόμα κι ὅταν θ' ἀντικρίζονται σὺν ἔργα περασμένων ἐποχῶν.

Γιὰ τὴν ὥρα ὅμως, καὶ ἴσως γιὰ αἰῶνες ἀκόμα, ὁ Μπετόβεν εἶναι κοντὰ μᾶς. Πιὸ κοντὰ σὲ μᾶς ἀπ' ὅ,τι ἦταν στοὺς συγχρόνους του. Ἐνα τέτιο ἔργο χρειάζεται καὶ κάποια ἀπόστασι καὶ κάποια προοπτικὴ γιὰ νά ἐκτιμηθῆ, ὅπως τοῦ ἀξίζει. Οἱ σύγχρονοι εἶναι φυσικὸ νά ξαφνιαζόνται καὶ νά εἶναι δισταχτικοὶ μπροστὰ σὲ κάθε τι ἀσυνήθιστον καὶ τολμηρὸ. Γι' αὐτὸ ἂς μὴν κρίνωμε καὶ πολὺ αὐστηρὰ τοὺς κριτικοὺς γιὰ τὸν τρόπο, που κρίνουν κάθε πρωτότυπη δημιουργία. Ἀρκεῖ μονάχα νά μὴν τοὺς πολυπροσέχωμε. Τὸ κοινὸ, ὁ πολὺς λαὸς, που εἶναι ἀγνὸς καὶ ἀπροκατάληπτος, ἔχει πολλὰς φορές πολὺ ἀσφαλέστερον αἰσθητικὸν στὴν τέχνη ἀπὸ τὸν κριτικὸν, που ζυγίζει τὶς μουσικὲς ἀξίες μὲ ὀρισμένα μέτρα καὶ σταθμὰ. Οὔτε ὁ Μπετόβεν δὲ γλύτωσε ἀπὸ τὴν πληγὴ αὐτὴ, που μαστίζει κάθε μεγαλοφυΐα

στὴν ἐποχὴ τῆς. Στὰ 1831 ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ γνωστοὺς μουσικολόγους ἔγραφε τὰ ἑξῆς γιὰ τὴν 9η Συμφωνία «Μερικὲς ἀναλαμπὲς ἑνὸς σπάνιου καὶ ὀφθαίου ταλέντου ξεχωρίζουν μέσα σὸλο αὐτὸ τὸ σκοτάδι, γενικὰ ὅμως ἢ ἐντύπωσι, που μᾶς ἀφίνει εἶναι ἢ κούρασι, καὶ τολμῶ νά τὸ πῶ, ἢ ἀνία». Καὶ γιὰ τὴν ἀπαράμιλλη διονυσιακὴ 7η Συμφωνία ἔγραψαν, ὅτι ὁ Μπετόβεν δὲν παρουσίαζε καμιά λογικὴ σειρὰ στὶς ἰδέες του, ὅτι τὸ α' μέρος εἶναι γεμάτον κοινοτοπίαι, ὅτι τὸ σχέδιον τοῦ συνόλου εἶναι ἀκαθόριστον καὶ χωρὶς τίποτε τὸ ἐνδιαφέρον.* Ἄλοῖμονο ἂν περιμένουν οἱ μεγαλοφυΐαι τὴν καθιέρωσι τους ἀπὸ τοὺς ἑξ' ἐπαγγέλματος κριτικοὺς!

Κάποιο ἄλλο ἐρώτημα, που εἶχα θέσει στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας μου περιμένει μιὰν ἀπάντησι. Ὁ Μπετόβεν εἶναι ἀρχηγὸς σχολῆς; καὶ ποῖοι εἶναι οἱ νόμοι καὶ οἱ κανόνες που ἐπιβάλλει; Πρέπει νά τὸ ἐπαναλάβω: Γιὰ τὸ Μπετόβεν ἕνας νόμος ὑπάρχει: ἢ ἀλήθεια καὶ ἢ λευτεριά, που δὲν ξεχωρίζει ποτέ τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Πρέπει ὁ καλλιτέχνης νά ἔχη τὴ λευτεριά νά λέγῃ τὴν ἀλήθεια. Πρέπει νά ἀρνιέται κάθε ψευτιά, που κρύβεται κάτω ἀπὸ νεκρωμένους τύπους. Γιὰ τὸ Μπετόβεν, μαθητῆς του δὲν εἶναι ἐκεῖνος που θὰ δοκιμάσῃ νά μιμηθῆ τὸ ὕψος του, τὴν τεχνικὴν του, ἀκόμα καὶ τὶς καλλιτεχνικὲς του ἐλευθερίες. Ἐνας τέτιος μουσικὸς δὲ θὰ ἦταν παρὰ ἕνας ἐπίγονος, ὅπως ἄλλως τε ὀνομάστηκαν ὅλοι ὅσοι θέλησαν νά μιμηθοῦν πιστὰ τὶς μουσικὲς του μορφές. Τὴ λευτεριά, που κέρδισε γιὰ τὸν ἑαυτὸν ὁ Μπετόβεν μὲ τὴν ἀτολμία του θέλησι, τὴ χάρισε καὶ ὅσες τὶς γενιὲς τῶν δημιουργῶν, που ἀκολούθησαν. Ἀπ' αὐτὸν πηγάζουν τὰ μουσικὰ ρεύματα, που πλημμυρίζουν τὸ 19ον αἰῶνα καὶ, που φανερόνται στὰ τρία μεγάλα μουσικὰ ποτάμια, τῆς λυρικῆς, τῆς συμφωνικῆς, καὶ τῆς δραματικῆς μουσικῆς. Καὶ τὰ τρία, ξεκινώντας ἀπ' αὐτὸν, ἀκολουθοῦν τὴν κατεύθυνσι, που τοὺς δίνει, ἀφίνοντας τὴν ἀτομικότητα λεύτερη νά φανερωθῆ. Καὶ ὁ ρομαντισμὸς, που τοῦ ἀνοίγει διάπλατον τὸ δρόμον μὲ τὰ ἔργα τῆς β' καὶ τῆς γ' ἐποχῆς του, ἀλλοῦ ἀχαλίνωτος, ὀρηκτικὸς, ὑπερβολικὸς, ὅπως στὴ Γαλλία, μὲ τὸν Μπερλιόζ, ἀλλοῦ συγκεντρωμένος, στοχαστικὸς, ἐσωτερικὸς ὅπως στὴ Γερμανία μὲ τὸ Σούμπερτ, τὸ Σούμαν, τὸ Μπραμς, τὸ Βάγνερ, παρουσιάζει τὴν πλουσιότερη, τὴν ποιικιότερη, τὴν πρὸ πολὺχρωμῆ μουσικὴν βλάστησι, που εἶδαν ποτέ οἱ αἰῶνες. Καὶ τὸ μουσικὸ ποτάμι τραβᾷ τὸ δρόμον του καὶ φτάνει ἴσαμε μᾶς καὶ τρομάζομε βλέποντας τὴν ἀπόστασι, που τὸ χωρίζει σήμερον ἀπὸ τὴν πρώτην τῆς πηγῆς. Τὸ «Après midi d'un faune» τοῦ Debussy, καὶ ἢ «Ποιμενικὴ Συμφωνία» τοῦ Μπετόβεν. Τὶ χάος ἀνάμεσα στὰ δυὸ! Κι ὅμως καὶ τὰ δυὸ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ. Καὶ τὸ ἕνα εἶναι προσέχτασι τοῦ ἄλλου.

Νά τὸ μεγάλο δίδαγμα, που βγαίνει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μπετόβεν. Καθένας εἶναι μύστις τῆς Μπετοβενικῆς θρησκείας, καθένας εἶναι μαθητῆς τοῦ Μεγάλου Λιδασκάλου, ὅταν ἀκολουθῆ τὶς ἀποιτήσεις τῆς δικῆς του αἰσθητικῆς, ὅταν μὲ αὐστηρὴ αὐτοκριτικὴ ζητῆ νά δώσῃ στὴν ἔμπνευσι του τὴ σωστὴ ἔκφρασι, που ἀπαιτεῖ χωρὶς νά τὴ δεσμεύῃ μέσα σὲ τύπους, που δὲν τῆς ταιριάζουν.

Αὐτὴ εἶναι ἢ μεγάλη καὶ ἢ μόνη ἐντολή τοῦ Μπετόβεν, «Ἀλήθεια — Λευτεριά».

ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΙΣ Κ. ΔΕΙΞΕΙΣ

Λυποῦμαι, γιατί ὁ κ. συνάδελφος στὰ λίγα λόγια, που ἔγραψε γιὰ τὴ μελέτη μου «Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη στὸ σχολεῖο» διαφωνεῖ. Ἐκεῖνο ὅμως, που θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον γιὰ ὅλους μᾶς θὰ ἦταν ἢ αἰτιολόγησι τῆς διαφωνίας του μὲ ἐπιχειρήματα ἔτσι ὅστε νά πειστοῦμε, πὺς εἶναι σωστὴ ἢ δική του ἢ ἄποψι. Ἡ συζήτησι ἄλλωστε γίνεται μὲ τοῦτον τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ, ἀνταλλάσσοντας τὶς σκέψεις μᾶς στηριγμένες πάντα γερὰ στὴν ἐπιστήμη, νά καταλήξομε στὸ σωστὸ. Τοῦτον δὲν τὸ ἔκαμν ὁ κ. Δεδούσης.

* Andrée, Castil - Blaze, Fétis, ὅλοι τοὺς κριτικοὶ σημαντικοὶ στὴν ἐποχὴ τους.

Έτσι λ. χ. φαίνεται, κι ἄς μὴν τὸ λέει καθαρά, πὼς δὲ δέχεται τὴν ἱστορία ὡς ἐπισημὴ στοὺς σχολεῖο, παρὰ πὼς ἀποβλέπει σὲ μιὰ ἠθικο-καλλιτεχνικὴ ἔκθεση, ποὺ θὰ κινήσει συναισθηματικὰ τὸ παιδί. Ἐγὼ τὸ πολέμησα αὐτὸ ἐξηγώντας καὶ τοὺς λόγους, μὰ ἀπέναντι στὰ δικὰ μου ἐπιχειρήματα δὲν ἀντίταξε κανένα ὁ κ. Δεδούσης.

Τὸ ἴδιο διαφωνεῖ καὶ μάλιστα ξεφεύγει μέσα ἀπὸ τὴν γραμμὴν τοῦ κάποια ἀγανάκτηση, γιατί ἐξαίρω ὠρισμένους παράγοντες καὶ μάλιστα τὸν οἰκονομικὸ στὴν ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν φαινομένων. Ἡ διαφωνία πραγματικὰ εἶναι πολὺ σοβαρὴ κι ὅμως ὁ κ. Δ. τὴν ἀφήνει ἄθετη. Ἀντὶ νὰ δείξῃ τὸ λαθεμένο ὁ ἴδιος, καλεῖ σὲ βοήθεια τρίτους, ξένους στὴ συζήτηση, γιὰ νὰ «μὲ ἀντικρούσουν ἀποτελεσματικὰ».

Ἐπιβάλλει ὅμως καὶ μίαν ἀπορία, ὅπου καὶ ἐχτείνεται περισσότερο. Ἐκεῖ ἀκριβῶς φαίνεται, πὼς ὁ κ. συνάδελφος δὲν ἔχει ξεκαθαρίσει ἀρκετὰ μέσα του τὸ ζήτημα κι ἀκόμα χειρότερο, πὼς ἔχει ἐπιδράσει ἀπάνω του ὁ θόρυβος, ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ ἄλλοτε γύρω ἀπὸ τὴν διδασκαλία μου τῆς ἱστορίας.

Μοῦ κάνει δηλαδὴ τούτη τὴν ἐρώτηση: «πὼς ἐννοῶ τὴν ἐρμηνεία καὶ ἔρευνα τῶν ἀρχαίων καὶ παλαιότερων ἱστορικῶν συγγραφέων... γιατί, λέει, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι μόνο στὴν ἱστορία. εἶναι σοβαρότερο στὰ Ἑλληνικά!... Ἀπὸ ποιὰν ἀποψη, ἐρωτᾷ, καὶ μὲ ποιὸν τρόπο ἐννοῶ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἡρόδοτου, Θουκυδίδη κτλ.» Καὶ εἰρωνικὰ προσθέτει: «αὐτοὶ οἱ εὐλογημένοι συγγραφεῖς δὲν ἀναφέρουν οἰκονομικὰ ἐλατήρια...» καὶ ἐκφράζει καὶ τὸ φόβο «δὲ θὰ παρουσιαστοῦν στὰ παιδιὰ ἀτελεῖς οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς... καὶ λιγάκι ψεῦτες!...»

Ὁ κ. συνάδελφος ἐδῶ ἀπορεῖ γιὰ δυὸ πράγματα: 1) πὼς θὰ διδάξω τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά, ζήτημα ποὺ δὲν θὰ τὸ ἀγγίξω, γιατί δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ θέμα μου καὶ 2) θέτει τὸ ζήτημα «πὼς θὰ χειριστῶ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικοὺς καὶ γενικὰ συγγραφεῖς ὡς πηγές».

Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσω αὐτὸ τὸ στοιχειώδη στὸν κ. συνάδελφο; Ἐμένα τὸν ἱστορικὸ δὲ μ' ἐνδιαφέρει τόσο ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέα, εἴτε μικρὸς εἶναι εἴτε μεγαλοφυῆς, ἐκεῖνο ποὺ γυρεύω εἶναι μέσα ἀπὸ τὴν ἀφήγησή του νὰ βγάλω τὸ ὑλικό, ποὺ μοῦ χρειάζεται, νὰ μαζέψω στοιχεῖα, τὴ σύνδεση καὶ τὴν ἐρμηνεία θὰ τὴν κάμω ἐγὼ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Βέβαια ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέα θὰ συζητηθῆ. Κεῖ τότε πολλὲς φορές ὁ δάσκαλος θὰ βρεθῆ στὴν ἀνάγκη νὰ δείξῃ πλάνες καὶ σὲ μεγάλους συγγραφεῖς, μὰ καὶ τοῦτο θὰ εἶναι διδαχτικὸ γιὰ τὰ παιδιὰ, γιατί θὰ νιώσουν, πὼς κανένας, οὔτε κι οἱ μεγαλοφυῆς, δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐποχῆς τους.

Στὴν περίπτωση ὅμως τούτη, ποὺ φοβᾶται δηθῆν ὁ κ. συνάδελφος, θὰ ἤθελα νὰ τὸν διαβεβαιώσω, πὼς οἱ ἀρχαῖοι ὄχι μόνο οἱ ἱστορικοὶ μὰ κι οἱ ποιητές, δὲν ἦταν τόσο ἀτελεῖς ἢ καλύτερα ἀφελεῖς, ὅσο οἱ σημερινοὶ νεοἑλληνεῖς ἱστορικοὶ. Ἰσα-ἴσα μιλοῦν ἀνεπιφύλακτα καὶ φαίνεται ὀλοκάθαρα πόσο σιηρίζουν τὴν πολιτικὴν κίνηση πάνω στὴν οἰκονομική. Μάλιστα ἡ πάλῃ τῶν τάξεων ζωγραφίζεται μὴ τὴν δξύτητα στὸν 7^ο αἰῶνα καὶ 6^ο προπύτων σὸλόκληρη τὴν Ἑλλάδα μέσα στοὺς συγγραφεῖς. Ἐτσι ὁ Θουκυδίδης I, 13, γράφει: «Ἀναπτωτέρας δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἐτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο, τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων, ναυτικὰ τε ἐξηρτύετο ἡ Ἑλλάς καὶ τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἀντεῖχοντο». Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Α. Π. Β. 1—3. «Μετά δὲ ταῦτα συνέβη στασιάζει τούς τε γνωρίμους καὶ τὸ πλῆθος πολὺν χρόνον [τὸν δῆμον]. Ἦν γὰρ αὐτῶν ἡ πολιτεία τοῖς τε ἄλλοις ὀλιγαρχικὴ πᾶσι, καὶ δὴ καὶ ἐδούλευον οἱ πένητες τοῖς πλουσίοις καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες... Ἡ δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν καί, εἰ μὴ τὸς μισθώσεις ἀποδοῖεν, ἀγῶγμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐγίγοντο... Χαλεπώτατον μὲν οὖν καὶ πικρότατον ἦν τοῖς πολλοῖς τῶν κατὰ τὴν πολιτείαν τὸ δουλεύειν οὐ μὴν ἄλλὰ καὶ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις ἐδυσχέραινον· οὐδενὸς γάρ, ὡς εἶπεν, ἐτύγχανον μετέχοντες». Ὁ ἴδιος προσθέτει ἄλλου.

V, 1 «Τοιαύτης δὲ τῆς τάξεως οὔσης ἐν τῇ πολιτείᾳ, καὶ τῶν πολλῶν δουλευόντων τοῖς ὀλίγοις, ἀντέστη τοῖς γνωρίμοις ὁ δῆμος... εἶλοντο κοινῇ διαλλακτὴν καὶ ἀρχοντα Σόλωνα καὶ τὴν πολιτείαν ἐπέτρεψαν αὐτῷ...». Ὁ Ἡρόδοτος, παραπονεῖται, πὼς ἀλλάζει ὁ κόσμος κι ἡ κοινωνία καὶ στὰ Ἔργα. 313 «πλούτῳ δ' ἀρετὴ καὶ κῆδος ὀλιθεῖ», ὁ Σόλων, ἀναφερόμενος στὴ πλεονεξία τῆς ἀρχουσας τάξης, «Ἵμεῖς δ' ἠσυχάσαντες ἐπὶ φρεσὶ καρτερὸν ἦτορ οἱ πολλῶν ἀγαθῶν εἰς κόρον εἰλάσατε, ἐν μετρίοισι τίθεσθε μέγαν νόον· οὔτε γὰρ ἡμεῖς πεισόμεθ', οὐδ' ὑμῖν ἄρτια ταῦτ' ἔσεται».

Στεγνόγραφο: Ὁ κ. Δ. γράφει, πὼς γυρεύω «φιλοσοφικὴ κριτικὴ τῆς ἱστορίας», στὸ σχολεῖο τῆς Μ. Παιδείας. Ἰσα-ἴσα, ποὺ τὸ ξεκαθάρισα καλά αὐτὸ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι κατάλληλη ἡ ἡλικία τῶν παιδιῶν, βλ. στ. 5, σελ. 237.

Κι ἂν δὲν ἤθελα νὰ μὴν ξεφύγω τὰ στενά ὅρια αὐτοῦ τοῦ σημειώματος, θανάφερα κι ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο κι ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους. Αὐτὸ θὰ τὸ κάνω ὅμως δίνοντας «τὴν Ἑλλάδα στὸν 7^ο καὶ 6^ο αἰῶνα ἀπὸ πηγές».

Ἀπορεῖ ὁ κ. Δ., πὼς θὰ ἐξηγήσω τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου! καὶ κορυφώνεται ἡ ἀπορία του γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀγησίλαου! Μὰ κι οἱ δυὸ περιπτώσεις καὶ μάλιστα ἡ δεύτερη εἶναι ἀποτελέσματα οἰκονομικῆς πολιτικῆς, (βλ. Pöhlmann, Grundriss der Griechischen Geschichte, καὶ Beloch, Griechische Geschichte (τόμ. 1). Μὰ ἐκεῖνο ποὺ μοῦ κάνει ἐντύπωση εἶναι, σὰν ὁ κ. συνάδελφος μὲρωτᾷ, πὼς θὰ ἐξηγήσω τὴν θυσία τοῦ Λεωνίδα! Φαντάστηκε ὁ κ. Δ. δηλαδὴ ἀκριβῶς, ὅπως ὁ Κουλουμβάκης, πὼς θὰ λέγαμε πάνω-κάτω· βλέπετε τὸ Λεωνίδα, ποῦ ἔπεσε; εἶχε ρηθῆ γιὰ νὰ πλιατσικολογήσῃ. Ἄς μοῦ συχωρέσει ὁ κ. συνάδελφος, μὰ ἂν ἐπιτρέπεται μιὰ τόσο βασικὴ ἀγνοία τοῦ τι ἐννοοῦμε λέγοντας «παράγοντες στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη» στὸν καθένα, δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως μεταξὺ ἐπιστημόνων. Μόνο τοῦτο θὰ πῶ, πὼς ἡ προσωπικὴ θυσία καὶ ὁ ἡρωϊσμός θαυμάστηκε καὶ τιμήθηκε καὶ τιμᾶται παντοῦ καὶ πάντοτε.

ΚΑΙ ΑΛΛΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Ἵστερα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν κ. Ν. Καζαντζάκη, Κ. Γεωργούλη, ἐνάντια στὴ μέθοδο τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου καὶ τοῦ μαρξισμοῦ γενικὰ, ἤρθε κι ὁ κ. Β. Δεδούσης ἀπὸ τὴν στήλη τῆς «Ἀναγέννησης» νὰ προστεῖ τὴν ἀπορίαν καὶ τοὺς δισταγμούς του. Ὁ κ. Γεωργούλης ἂν καὶ πῆρε τελεωτικὴ ἀπάντηση ἀπὸ τὸν κ. Καρούζο (κοίτα Ἀναγέννηση φύλ. 5, σελ. 267—271), ὡστόσο θέλει νὰ ἔχη τὴν τελευταία λέξη καὶ λέει πράγματα, ποὺ δὲν ἔχουν, δὲ μποροῦν νὰ ἔχουν, καμιά σχέση μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ μαρξισμοῦ. Κι αὐτὸ, ὄχι γιατί ὁ κ. Γεωργούλης δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μὴ συμφωνᾷ μὲ τὴν μαρξιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ δὲ φαίνεται μὲ ὅσα ἔγραψε — τὸ ἴδιο καὶ ὁ κ. Καζαντζάκης — νὰ κατάλαβε, ἀπὸ ποῦ ξεκινάει ὁ μαρξισμός. Κι ἀκόμα — κι αὐτὸ φαίνεται ἀπ' ὅλη τὴν ὥστα-τώρα συζήτηση — δὲν ἔγινε ἀντιληφτό, πὼς ἡ φιλοσοφία τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι ὁλοτελὴς ὑλιστικὴ (ὄχι βέβαια ἀλλὰ Μπύχενερ, Χαίκελ, Μολεσχότ κλπ.), παρανόηση, ποὺ τὴν ἔχουν κάνει καὶ ξένοι καὶ μερικοὶ φίλοι μας, καθὼς καὶ ὁ φίλος καθηγητὴς κ. Χ. Θεοδορίδης.

Ἐρχομαι τώρα στὸν κ. Δεδούση. Γιὰ τὸ ζήτημα τὸ καθαρὸ μεθοδολογικὸ, γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἱστορίας, ποὺ θίγει (ἀπ' ἀφορμὴ τὰ σχετικὰ ἄρθρα τῆς κ. Ἰμβριώτη στὴν «Ἀναγέννηση») δὲν ἀνακατεύομαι. Εἶναι δουλειὰ τῆς κ. Ἰμβριώτη καὶ τῶν παιδαγωγῶν γενικὰ, νὰ παντήσουν. Μὰ ὁ κ. Δεδούσης δὲ περιορίζεται στὸ μεθοδολογικὸ μέρος. Ἡ διαφωνία του εἶναι γενικώτερη. Μὰς τὸ λέει ὀρθῶς κοφτά, πὼς δὲ συμφωνεῖ μὲ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐπίμαχο σημεῖο καὶ γι' αὐτὸ ἀνοίγω μιὰ παρένθεση.

Στὸν τόπο μας ἡ «ἐπιστημονικὴ» προχειρολογία εἶναι κάτι τὸ καθιερωμένο καὶ συνηθισμένο. Δὲν πάει πολὺς καιρὸς, ποὺ ὁ κ. Παῖδουσης, θαρρῶ διευθυντὴς τοῦ Μαρξιστικοῦ Διδασκαλείου, σὲ κάποια λαϊκὴ Ἐγκυκλοπαιδεία συντάσσοντας τὸ ἄρθρο «ἀθεϊσμός», ἔγραψε πράγματα ἀνιστόρητα καὶ ἐξήγησε τὴν ὑλιστικὴν ἀντίληψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπέναντι στὸ ζήτημα τῆς «θεοῦ καὶ τῆς θρησκείας» ὄχι ὅπως ἱστορικὰ ὑπάρχει, ἀλλ' ὅπως τοῦ κατέβηκε. Γι' αὐτὸ προχειρολογώντας καὶ ἱκανοποιώντας σύγχρονα καὶ τὸν κ. Μητροπολίτη, ἔγραψε τὰ παρακάτω ἀμίμητα: «Ἀπεφύγαμε νὰ θεωρήσωμεν ὅλους τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ὑλιστικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἱστορίας (Μάρξ, Ἐγκελς, Κόντ, κλπ.)⁽¹⁾ ὡς ἀθέους παρὰ τὰς προσπαθείας αὐτῶν... ἐπράξαμεν τοῦτο, διότι νομίζομεν, ὅτι παρὰ τὴν θέλησίν των ἀφῆκαν περιθώριον! διὰ τὴν θρησκευτικὴν ἀπόστασιν τοῦ γάμο σου· νὰ σοῦ πῆ καὶ τοῦ χρόνου Ὁ Μάρξ ὄχι μόνο ἦταν ἕνας σκεπτικιστὴς διαλεκτικὸς ὑλιστὴς μὰ καὶ γενικὰ ὁ μαρξισμός παίρνει πολεμικὴν στάσιν ἀπέναντι στὴ θρησκεία. Αὐτὰ γιὰ τὴν ὥρα ἀρκοῦν. Ἄς κλείσουμε τὴν παρένθεση.

(1) Ὁ κ. Π. Παῖδουσης ἠγορεῖ, πὼς ὁ Κόντ δὲν εἶναι ὀπαδὸς τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ καὶ ὅτι δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν ἐπιστημονικὸν σοσιαλισμό, δηλαδὴ τὸ μαρξισμό; Πῶς εἶναι ἰδρυτὴς ἄλλης θεωρίας;

Ἐλέγαμε λοιπὸν πὼς ὁ κ. Δεδούσης τὰ βάνει μὲ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό. Δικαίωμα του. Μὰ τὰ βάνει ὄχι μὲ τὴ μέθοδο, τὴ θεωρία, τοῦ μαρξισμοῦ, μὲ τὴ θεωρία δηλαδή πού ἐπιστημονικά εἶνε διατυπωμένη ἀπὸ τοὺς ἰδρυτές της, μὰ στὸ βάθος μὲ μιὰ ἄλλη (δική του) θεωρία, πού τὴ βαφτίζει: ἱστορικὸ ὕλισμό. Γι' αὐτὸ ἐπικρίνοντας τὴν κ. Ἰμβριώτη, λέει: «Ζητεῖ νὰ ἐξηγή αὐτὰ τὰ ἱστορικά φαινόμενα μὲ τὴν οἰκονομικὴ θεωρία (sic) τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ». Καὶ ἐπεξηγεῖ ὁ ἴδιος, δηλαδή ἐρμηνεύει, τὴ θεωρία αὐτὴ δίνοντας καὶ τὸν ὀρισμὸ της: «Δὲν πιστεύω νὰ εἶνε τίποτε ἄλλο ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ἂν ὄχι ἡ ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας μὲ οἰκονομικά ἐλατήρια καὶ ἡ παραγωγὴ τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ παραγόντα μπροστά στὸν οἰκονομικὸ παράγοντα». Ὁ κ. Δεδούσης ὅλο ὅλο βλέπει μιὰ «ποικιλία» ἀπὸ παράγοντες. Μιὰ τέτια πρόχειρη ἀντίληψη μπορεῖ νὰ συμφωνή μὲ ὅσα γράφουν κάθε τόσο οἱ λογῆς λογῆς ἐφημερίδες γιὰ τὸν κομμουνισμό καὶ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό, καὶ συμφωνάει, μὰ δὲν ἔχει ὅμως καμιά σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ διατύπωση τῆς θεωρίας αὐτῆς. Εἶν' εὐτύχημα, πού τώρα τελευταῖα μεταφράστηκε ἓνα πολὺ καλὸ βιβλίον γιὰ τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, τοῦ ρώσου μαρξιστῆ Μπουχάριν (ἐκδόθηκε κι' ὅλας ἀπὸ τὴν Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία Ράλλη) κι' ἔτσι ὅσοι θέλουν νὰ ἐμβαθύνουν στὴ θεωρία αὐτὴ καὶ νὰ τὴ νιώσουν θὰ βροῦν ἓνα πολὺ καλὸ βοήθημα.

Τώρα ἔρχομαι σὲ μιὰν ἄλλη ἀπορία τοῦ κ. Δεδούση. Γράφει: «Εἶναι ὀλοφάνερο, πὼς, αὐτοὶ οἱ εὐλογημένοι (Ἕλληνες κλασικοὶ) συγγραφεῖς δὲν εἶχαν ὑπ' ὄψει τοὺς τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό καὶ δὲν ἀναφέρουν οἰκονομικά ἐλατήρια, ἀλλ' ἀπεναντίας σὲ κάθε σελίδα ἐξαιρῶνται τὸ πνεῦμα, ἡ ἠθική, τὸ συναίσθημα, οἱ δραστηριότητες καὶ οἱ προσωπικοὶ χαρακτήρες...»!! Νὰ σὲ ποιὸς παραλογισμὸς ὀδηγᾷ ἡ ἀγνοία μιᾶς θεωρίας στὴν ἐπίκριση της. Ἄν ὁ κ. Δεδούσης εἶχε διαβάσει κι' εἶχε καταλάβει, τί εἶναι ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὡς μέθοδος καὶ κοσμοθεωρία μαζί, δὲ θὰ ἔγραφε τὰ παραπάνω. Πουθενὰ οἱ μαρξιστὲς δὲν ἐρμήνευαν τόσο ἐπιτόλεια τὴ θεωρία του. Γιατί ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός δὲν εἶναι κανένα γαιτροσόφι ἢ καμιά τεχνικὴ ἐγείρευση. Βέβαια οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς οὔτε ἴξεραν τὴ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ οὔτε ἔδωκαν ἄμεση σημασία—κι' οὔτε μπορούσαν—στὸ ρόλο, πού παίζει ἡ οἰκονομία κάθε ἱστορικῆς ἐποχῆς. Ὅσοσο ὅμως στὰ συγράμματα τοὺς τὴν πάλιν τῶν τάξεων, ἄμεσα καὶ ἔμμεσα, τὴν ἀναφέρουν. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Ξενοφώντας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης «μάλιστα καὶ συστηματικά» καὶ ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Θεόγυις καὶ ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Ἀριστοφάνης καὶ ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι γράφουν καὶ παραγράφουν γιὰ κοινωνικοὺς ἰγῶνες, πού δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ ταξικὸ ἀγῶνες. Καὶ στὴν Κίβρον Ἰνάβαση ἐπίσης, ἔμμεσα καὶ κάποτε καὶ ἄμεσα, γίνεται φανερός λόγος γιὰ τὶς οἰκονομικὲς ἀντινομίες. Μὰ δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι κανένας μόνον δ.φ. γιὰ νὰ ξέροι νὰ διαβάξῃ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά συγράμματα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, χρειάζεται καὶ κάτι ἄλλο πολὺ βασικό. Νὰ καταλάβῃ τί εἶναι αὐτὸς ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός. Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος εἶναι μιὰ δλόκληρος ἱστορικὴ ἐποχῆ.

Στὸ σύνολο της λοιπὸν θὰ τὴν ἐξετάσωμε. Κι' ὄχι μονάχα στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξενοφῶντα ἢ τῆς θυσίας τοῦ Λεωνίδα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου ὑπάρχει ἓνα κράτος Περσικόν, πού πολλές φορές ἀποπειράθηκε νὰ ξαπλωθῇ στὴ Μεσόγειο. Καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ θυσία τοῦ Λεωνίδα στὶς Θερμοπύλες ὑπῆρχεν ἡ περσικὴ ἐπιδρομή. Βέβαια, οἱ σχολικὲς ἱστορίες ἐκθειάζουν, ὅτι συμφέρει νὰ ἐκθειάζουν. Μ' αὐτὸ δὲν εἶναι ἱστορία. Ὅσο ὑπάρχει ἀστικὸ καθεστὼς ἔτσι θὰ γράφονται οἱ ἱστορικὲς φυλλάδες.

Μὰ ἐπειδὴ γράφονται, ἔτσι πού γράφονται οἱ σχολικὲς ἱστορικὲς φυλλάδες, κι' ἐπειδὴ ὁ Ξενοφῶντας στὴν Κίβρον Ἰνάβαση δὲ μιλεῖ γιὰ ἱστορικὸ ὕλισμό θὰ πῆ, πὼς ἡ ἐκστρατεία ἐκείνη ἔγινε ἀπὸ προσωπικὸ κατῆγο (ἐπιφανειακά, ἔτσι φαίνεται) ἢ χάριν ἀναψυχῆς; Ἐπειτα πρὶν καταλάβουμε τί εἶναι αὐτὰ τὰ οἰκονομικὰ αἴτια, πού ἐπηρεάζουν καὶ διευθύνουν τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι (πάντως δὲν πρέπει νὰ γίνεται σύχυση μὲ τὰ ἀτομικὰ οἰκονομικὰ ἐλατήρια—συμφέροντα κι' οὔτε νὰ παίρνονται στατικά καὶ μηχανικά) πρέπει νὰ καταλάβουμε τὴν κοινωνικὴ νομοτέλεια, νὰ ἔρμηνέψουμε ἱστορικά τὸ βαθμὸ τῆς οἰκονομίας (στὴν ἐξέλιξη της) τοῦ ἀρχαίου κόσμου, νὰ ξέρομε τί εἶναι κοινωνικὸ φαινόμενο, τί κοινωνία, τί κράτος (ἀρχαῖο καὶ νεώτερο) κλπ.

Τὸ βασικὸ λοιπὸν ζήτημα δὲν εἶναι ἂν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ πολλοὶ σύγχρονοι μας ξέρουν τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό (πολλὲς φορές ἀκούσαμε λογίους καὶ γιλόλογους νὰ ἔχουν τὶς ἴδιες ἀπορίες τοῦ κ. Δεδούση) μὰ τοῦτο; Ἄν ὑπῆρχανε κοινωνικὲς τάξεις στὴν ἀρχαία ἐποχῆ καὶ συνάμα ἂν ὑπῆρχε πάλιν τάξεων.

I. ΚΟΡΔΑΤΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ

«Αἱ μεταλλαγαι τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα». (Ἐναρκτήριος Λόγος) ὑπὸ Ἰωάννου Ε. Καλλιτσουνάκι ταξικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἑλλην. Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν 1926. Σχ. 8^ο Μ. σελ. 37.

Ἐνας «ἐναρκτήριος» λόγος δὲν εἶνε φυσικὰ μιὰ αὐτοτελὴς μελέτη ἐπάνω σὲνα θέμα, ὥστε νὰ μπορῇ νὰ γίνῃ κριτικὴ καὶ στὶς πιὸ μικρὲς λεπτομέρειες. Ὅσοσο ὅμως ἔχει ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη μεγάλο ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς δείχνει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸν ἐπιστημονικὸ καταρτισμὸ τοῦ καθηγητῆ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὶς κατευθύνσεις του μέσα στὸν εἰδικὸ κλάδο, πού πρόκειται νὰ διδάξῃ. Ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη αὐτὴ ἀποψη θὰ ἐξετάσωμε ἐδῶ τὸν ἐναρκτήριον τοῦ κ. Καλλιτσουνάκι.

Εἶν' ἀλήθεια, πὼς ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ «Ἀθηνῶν» Πανεπιστημίου ἔχει ἀπὸ χρόνια ἢ καλύτερα ἀπὸ τὴν ἴδρυση της πύρει στραβὸ δρόμο. Γενικά μάλιστα μπορούμε νὰ ποῦμε, πὼς τὸ Ἑλληνικὸ Πανεπιστήμιον στάθηκε πτωχικὸ καὶ ἀντιδραστικόν. Σημειῶνω καὶ τὸ τονίζω κι' ὅλας, πὼς δὲ φταῖνε τὰ πρόσωπα ἢ καὶ μόνο αὐτὰ. Ἡ πανεπιστημιακὴ παραγωγή μέσα στὰ ἐνενήντα χρόνια δὲ θὰ κριθῆ φυσικὰ μόνο ἀπὸ τὶς τέτιες ἢ τέτιες ἰκανότητες τῶν καθηγητῶν. Κάθε ἄλλο μάλιστα. Γιὰ μᾶς ἡ στεριότητα ἢ πνευματικὴ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ εἰδικὰ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς δὲ μπορεῖ νὰ ξεχωρισθῇ ἀπὸ τὸ ὅλο κοινωνικὸ περιβάλλον μας. Ἄρα τὸ ζήτημα εἶναι πλατύτερο καὶ γενικώτερο. Ἡ κριτικὴ γιὰ νὰ ἐμβαθύνῃ στὰ αἴτια πρέπει νὰ καταπιαστῇ μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ παράλληλα ν' ἀντικρίσῃ στὸ σύνολο της τὴν ἑλληνικὴ Ἐπιστήμη. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ μιλήσω ἄλλοῦ πλατύτερα. Ἐδῶ μ' ἐνδιαφέρει νὰ ἐξετάσω, ἂν τώρα τελευταῖα μῆκε νέο αἷμα (γιὰ νὰ μιλήσω μεταφορικά) μέσα στὸ Πανεπιστήμιον. Βέβαια δὲν ἔχω τὴν ἀφέλεια νὰ πιστεύω. (ἀφοῦ ἡ μέθοδος, πού ἀντικρίξω τὰ διάφορα κοινωνικά προβλήματα εἶνε ὁ διαλεχτικὸς ὕλισμός) πὼς ἦταν δυνατό νὰ βγῶν ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημίου Wilamowitz, Norden, Natorp, Zeller, Gomperz κλπ. Ὅσοσο ὅμως στὶς συγκεκριμένους ἑλληνικὲς συνθήκες διαπιστώνω τὸ γεγονός, πὼς καὶ αὐτὴ ἡ ξένη ἐπιστήμη δὲ στάθηκε καθόλου καθοδηγητικὴ στοὺς πανεπιστημιακοὺς μας δασκάλους.

Εἶν' ἀλήθεια, πὼς στὰ τελευταῖα τοῦτα χρόνια κάτι ἄρχισε νὰ γίνεται. Μιὰ συστηματικώτερη καὶ ἐπιστημονικώτερη ἔρευνα τῶν διαφορῶν προβλημάτων τῆς χώρας. Στὸν κλάδο μάλιστα τῶν πολιτικο-οικονομικῶν ἐπιστημῶν ὑπάρχουν πολλοὶ «νέοι» ἐπιστήμονες πὸ θετικοὶ καὶ πὸ συγχρονισμένοι ἀπὸ τοὺς πανεπιστημιακοὺς. Τὴν κίνηση ὅμως αὐτὴ ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ στὸν κύκλο τῆς δράσης της καὶ τῆς ἀποστολῆς της τὴν ἀγνοεῖ.

Ὁ κ. Ἰωάννης Καλλιτσουνάκις, πού ἔζησε χρόνια στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἐργάστηκε ἐπιστημονικά μέσα στὴ Γερμανία, σὲ μιὰ χώρα δηλαδή, πού βρίσκεται στὴν πρωτοπορεία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, φιλοδοξεῖ νὰ ἐγκαινιάσῃ μιὰ νέα ἐποχῆ μέσα στὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν; Ἀπὸ τὸν «ἐναρκτήριον» του δὲ βλέπω μιὰ τέτια προσπάθεια, ὥσοσο ὅμως οἱ προγραμματικὲς ἐπιστημονικὲς δηλώσεις του ἔχουν κάποιο γενικώτερο ἐνδιαφέρον. γι' αὐτὸ καὶ μᾶς ἀπασχολοῦν. Παρόλο τὸ συντηρητισμὸ του, τὸ δηλώνω προκαταβολικά, πὼς ξεχωρίζει καὶ κάποιο νεοτεριστικὸ πνεῦμα. Δὲν παπαγαλλίζει τὸ γνωστὸ στερεότυπο ἀμανὲ «πὼς μόνον οἱ πρόγονοι ἡμῶν παρήγαγον φιλοσοφίαν καὶ μόνον ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπήγαγεν ὁ σημερινὸς πολιτισμός...». Ἰσα ἴσα κάνει τὸ ἀντίθετο ἀκολουθώντας τὸν Αὔγουστο Βόλφ, τονίζει μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση, πὼς «προϊόν τι τῶν Τεχνῶν καὶ Γραμμάτων δὲν πρέπει ἀπολύτως καθ' ἑαυτὸ νὰ ἐξετάξῃται, ἀλλὰ δύναται νὰ κατανοηθῇ μόνον ἐκ τῆς πλήρους ἀντιλήψεως τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἐπονήθη, ὅτι δὲν εἶναι μόνον ἀναγκαῖα γλωσσικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ γνώσεις, ἀλλὰ πρὸ παντὸς κριτικὴ ἀντίληψις καὶ καθολικὴ ἐξέτασις». Καὶ προσθέτει ἀκόμα συμπληρώνοντας, σὰ νὰ ποῦμε, τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀντίληψη «πὼς καὶ ὁ

μαθητής του Wolf, ο Boeckh διεκήρυξε παρρησία, ότι μόνον μονομερείς και επιπόλαιοι επιστήμονες δύνανται να διαβλέπωσι μόνον ιδεώδη πρότυπα εις την 'Αρχαιότητα, αφού και οι 'Αθηναίοι του 5ου αιώνα έζων και έτρέφοντο εκ κριθής και σίτου και ούχι αποκλειστικώς μόνον εκ ποιήσεως και φιλοσοφίας». Οί αλήθειες αυτές δυστυχώς δέν είνε γνωστές στην 'Ελλάδα και ούτε ακόμα κι ανάμεσα στους φιλόλογους.

Επίσης και στο ιστορικό μέρος, δηλαδή στη χρονολογική ανασκόπηση των διαφόρων σταθμών της ελληνικής φιλολογίας από τη μιá μεριά και της επίδρασης της στο ρωμαϊκό κόσμο και στα νεώτερα χρόνια από την άλλη, μέσα στη συντομία του έναρκτήριου του κ. Καλλιτσονάκι είναι άρτιος και καλοδουλεμένος. Σε μερικά όμως σημεία, στα σημεία ακριβώς που έπρεπε να δούμε τον ίδιο τον κ. καθηγητή πώς σκέφτεται και πώς κρίνει μερικά σημαντικά γεγονότα της ιστορίας και του πολιτισμού, δέν έχομε παρά μιá σύντομη γνώμη, που δέ μās κατατοπίζει στο ζήτημα, που, ό ίδιος θίγει ή κάλι που μās θυμίζει παλιωμένους δογματισμούς.

Στά σημεία αυτά κυρίως θα έπιμείνωμε, γιατί απ' αυτά θα κρίνωμε όχι το πρόσωπο, μά τον καθηγητή της ελληνικής φιλολογίας.

«Η πνευματική έλευθερία—γράφει—και πρωτότυπος παραγωγή ήλατιώθη μετά τον 'Αριστοτέλη, αν μη κατ' ουσίαν έπαυσεν, αλλά μακεδονικά όπλα διέδωκαν τον ελληνικόν πολιτισμόν μέχρι των 'Ινδιών. Η αιγυπτιακή 'Αλεξάνδρεια .. γίνεται τότε ή έστία νέας επιστήμης. Είχε γίνει ήδη και έμπορικώς επί των δύο πρώτων Πτολεμαίων ή πρώτη πόλις του κόσμου και επί αιώνα ήδη και ή έδρα της ποιήσεως». 'Από ιστορική άποψη αυτό είνε σωστό. Μά μου φαίνεται, πώς σένα τόσο σπουδαίο ζήτημα, το ζήτημα της παρακμής του αρχαίου 'Ελληνικού πολιτισμού και της γένεσης ενός άλλου στην 'Αλεξάνδρεια «που είχε γίνει και έμπορικώς επί των δύο πρώτων Πτολεμαίων ή πρώτη πόλις του κόσμου», ένας καθηγητής, που φαίνεται μάλιστα πώς παίζει στα δάχτυλα όχι μόνο τη γερμανική, μά και την παγγόσμια βιβλιογραφία τη σχετική με τα ζητήματα αυτά, πρέπει να δίνη ό ίδιος μερικές έξηγήσεις. Η έμπορική ανάπτυξη της 'Αλεξάνδρειας—που την τονίζει ό κ. Κ—έχει σχέση με την άνθηση των γραμμάτων; Μήπως είναι ή αιτία (ό νέος τρόπος της παραγωγής κυρίως με τη μορφή των έμπορικων ανταλλαχτικων σχέσεων), που δημιούργησε μιá νέα επιστημονική κίνηση όχι μόνο στη φιλολογία μά και στην επιστήμη ('Αριστοταρχος, Εύκλειδης κλπ.); 'Ο κ. Κ. δέ μās λέει ούτε ναι ούτε όχι.

Επίσης ό κ. Κ. χρονολογικά αναφέρει, πώς «οί Ρωμαίοι ακολουθοῦν εις τās πλείστας μαθήσεις τους 'Ελληνας, αλλά ως επί το πλείστον ως μιμηταί και ούχι ως πρωτότυποι δημιουργοί, τρέπονται δ' όμως μετά ζήλου προς σπουδήν και εκθεσιν των ήθων, του δικαίου (δι' οὗ είχαν μεγίστην επίδρασιν επί τās τύχας της ανθρωπότητος) των τύπων της λατρείας της θρησκείας...» και συμπεραίνει ό ίδιος: «οί Ρωμαίοι είχαν έν τῷ συνόλω των έστραμμένην την ιδίαν αίσθησιν μάλλον εις πρακτικās ώφελείας, αποβλεπούσας εις τον σκοπόν και απόλαυσιν του παρόντος, τāsιν ήτις την καθαρὰν επιστήμην και ύψηλὴν τέχνην απομαρταίνει, παρέχει όμως την βάσιν και το στήριγμα εις πρωτότυπον εξέλιξιν του πολιτικού βίου και της νομοθεσίας». Κι έδῶ διαφωνῶ με τον κ. καθηγητή ριζικά μάλιστα 'Απορῶ μόνο γιατί, ενώ παραδέχεται, πώς μιá ιστορική εποχή πρέπει να εξετάζεται στο σύνολο της, ό ίδιος δέν εφαρμόζει την αρχή αυτή. Φυσικά δέν είναι ό πρώτος και ό μόνος, που δίνει μιá τέτοια έρμηνεία και έξήγηση της ρωμαϊκής εποχής. Για μās όμως ή έξήγηση αυτή δέ λέει τίποτα. Τίς τέτιες ή τέτιες πνευματικές εκδηλώσεις της Ρωμαϊκής εποχής θα τις ζητήσουμε στο παραγωγικό σύστημα της. Ξέρομε πώς στην περίοδο, που κυρίως αναφέρει ό κ. Κ. επικρατούσε ή μεγάλη καλλιέργεια δημητριακων μέσο των δούλων. Στην εποχή όμως αυτή ό τρόπος αυτός της παραγωγής κατάστρεψε τους μικροτεχνίτες και μικροαγρότες εξαιτίας του συναγωνισμού. Οί δουλοχτήτες έφεραν φτηνά σιτάρια στην 'Αγορά και έτσι σιγά σιγά κατάστρεψαν οικονομικώς τους μικρογεωργούς και έμμεσα και τους μικροτεχνίτες. Και ακριβώς αυτό το σημείο πρέπει να προσέξωμε. Πρώτα όμως πρέπει να ξεχωρίσωμε τον αρχαίο κλασικό κόσμο σε δυό σταθμούς. Α) Εφόσον ό δουλοχτήτης (κι ένοοῦμε εκείνους, που είχαν εκατοντάδες και άργότερα χιλιάδες δούλους) ήταν ό οργανωτής της παραγωγής στη δική του μόνο ομάδα, δηλαδή εφόσον ακόμα με την ομαδική καλλιέργεια δέν επηρέαζε την αγορά, οί λύτεροι χωρικοί και οί τεχνίτες είχαν θέση μέσα στην κοινωνία της εποχής αυτής. Γι' αυτό στο σύνολο της ή κοινωνική σκέψη είχε τάση ν' αυξήση τις πραχτικές γνώσεις.

Έτσι παντού μέσα στο χρονικό διάστημα λίγων αιώνων, έγιναν πολλές τεχνικές τελειοποιήσεις και ανακαλύψεις. Στους τελευταίους αιώνες του αρχαίου κόσμου, γι' αυτό, είχε συγκεντρωθῆ μιá «παρακαταθήκη» από πραχτικές επιστημονικές γνώσεις. Σε μερικούς μάλιστα κλάδους της τεχνικής (ύφαντουργία, μεταλλουργία, ναυπηγία, οίκοδομική, μηχανική κλπ) οί επιστημονικές αυτές γνώσεις σχεδόν είχαν φτάσει σένα μεγάλο βαθμό τελειότητας. Όπου δέ αναπτύχθηκε έμποριο, εκεί εξαιρετικά (παρουσιάστηκε ή ανάγκη δηλαδή) ευνοήθηκε ή ανάπτυξη των γεωγραφικων και άστρονομικων γνώσεων καθώς και της γεωμετρίας, καθώς και της γεωργικής τεχνικής (τελειοποίηση εργαλειων, εκλογή σπόρου, γνώση εδάφους κλπ).

Β) Στην δεύτερη περίοδο όμως της αρχαίας εποχής ό δουλοχτήτης δέν παίζει τώρα σπουδαίο προσωπικό ρόλο στην παραγωγή. Τα δικά του καθήκοντα τα μεταβιβάζει σε μιá μερίδα δούλων. Στην εποχή όμως αυτή καταστρέφονται από το συναγωνισμό, όπως είπαμε οί μικρογεωργοί και οί τεχνίτες και κατανοῦν προλετάριοι, κοινωνικοί αλήτες.

Από τότες ή άρχουσα τάξη (μιá που άλλαξε ό τρόπος, το σύστημα της παραγωγής) αρχίζει να δημιουργῆ νέα ιδεολογία. Η διανοητική ζωή στην τάξη των δουλοχτητων αλλάζει περιεχόμενο και κατεύθυνση.

Εφόσον ενδιαφέρεται μόνο για την ζυτανάλωση όλοένα ή σκέψη καταλήγει στην εξέταση του προβλήματος της απόλαυσης. Η άρχουσα τάξη απομονώθηκε, αποτραβήχτηκε μάλλον από τον άγωνα ενάντια στη φύση, δηλαδή από την καθαυτή παραγωγή. Γι' αυτό κάθε ενδιαφέρον για τις τεχνικές τελειοποιήσεις, ανακαλύψεις κλπ. σιγά σιγά εξαφανίζεται. Η τεχνική αυτή πρόοδος άμεσα ενδιέφερε την παραγωγή και εξαιτίας της παραγωγής πάντα επιδίδονται στη μελέτη της τεχνικής επιστήμης. Τώρα όμως ή παραγωγή είχε γίνει (στο τεχνικό της μέρος) ολοκληρωτικά άσχολία των δούλων. Άρα και ή άπασχόληση με τις τεχνικές επιστήμες θεωριούντανε άπασχόληση δουλική.

Κι αυτή ή «εργασία» ήταν περιφρονημένη, αφού ήταν έργο των δούλων. Μά γιατί τότε, οί Ρωμαίοι άρχοντες άσχολήθηκαν με το Δίκαιο; Από την εποχή του 'Αλεξάνδρου ή Μεσόγειος είχε γίνει ένα μεγάλο ανταλλαχτικό έμπορικό κέντρο. Με την όλοένα μεγαλύτερη ανάπτυξη των ανταλλαχτικων σχέσεων, μέσα στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, παρουσιάστηκε ή ανάγκη να καθοριστούν, όσο το δυνατό ακριβέστερα, οί άμοιβαίες σχέσεις της ανταλλαγής με πάγιους από τα πριν κανονιστικούς τρόπους (νομικούς κανόνες). Μά ή ανάγκη αυτή δέν ενδιέφερε ούτε εθιγε τους δούλους, μά τα άφεντικά των δούλων' γι' αυτό στην περίοδο αυτή ή Ρώμη δημιουργῆ το περίφημο σύστημα των ρυθμιστικων κανωνων επάνω στις παραγωγικές και ανταλλαχτικές σχέσεις το ρωμαϊκό δίκαιο.

Μά και με όσα λέει ό κ. καθηγητής για την επίδραση των Βυζαντινων λογίων επάνω στην εποχή της 'Αναγέννησεως δέ συμφωνῶ.

Κατάντησε πιá μιá «κεκτημένη φλυαρία» ό θρύλος, πώς ή 'Αναγέννηση επηρέαστηκε άμεσα από τους πρόσφυγες λόγιους του Βυζάντιου. Η 'Αναγέννηση πήγασε από οικονομικά αίτια. Η συμβολή των λογίων του Βυζάντιου είναι όλοτελα επιβοηθητική. Γιατί πριν, όταν ζούσαν και καλοπερνούσαν στην Πόλη, αφού ήταν «λάτρεις του ελληνικού παρελθόντος» δέ δημιουργούσαν μέσα στο Βυζάντιο την «πνευματική κίνηση», που τάχατες δημιούργησαν άργότερα στην 'Ιταλία; Έπρεπε να γίνουν πρόσφυγες για να δημιουργήσουν σε ξένες χώρες «πολιτισμό»;

Μου φαίνεται, πώς πρέπει να λείψη αυτού του είδους ή κούφια προγονολατρεία.

Οί αρχαίοι έλληνες, όπως θαρρῶ λέει κάπου ό Paul Lafargue, επέρασαν από όλα τα μονοπάτια της σκέψης, όχι φυσικά γιατί είχαν το «προνόμιο» της σοφίας μόνο αυτοί από τους άλλους αρχαίους λαούς, μά από βαθύτερους κοινωνικοοικονομικούς λόγους. Οί Βυζαντινοί όμως όχι μόνο δέν ήταν έλληνες, μά και κανένα πολιτισμό δέ δημιούργησαν. Εξάλλου και αυτός ό Κ. παραδέχεται, πώς το «Βυζάντιον υπήρξεν ανέκαθεν Κράτος ουσιαδῶς συντηρητικόν δέν έδημιούργησε νέας ιδέας και νέας επιστήμας, αλλά διετήρησε και διέσωσεν, όσον ήτο τότε δυνατόν τās αρχάς, τās παραδόσεις και τās αναμνήσεις του ελληνικού παρελθόντος». Πώς ήταν λοιπόν δυνατό να γίνουν «της ελληνικής σοφίας μεταλαμπαδευταί» αν δέν υπαρχαν ανάλογοι όροι αντικειμενικοί, που να ευνοῦν την ανάπτυξη των γραμμάτων και των επιστημων; Αυτές τις βασικές παρατηρήσεις είχαμε να κάνουμε στον έναρκτήριο του κ. Ι. Καλλιτσονάκι. Τον περιμέναμε περισσότερο χειραφετημένο στην επιστημονική σκέψη. Έξόν αν ό κύριος καθηγητής σκέφτηκε λιγώτερο τους φοιτητές και περισσότερο την παρ-

δοση του Κοντισμού και μιστριωτισμού και δὲ θέλησε νὰ ταράξη τὸν «ἐπιστημονικὸν νήδυμον» τῶν συναδέλφων του.

Ἀκόμα ἔχομε καὶ μιὰν ἄλλη παρατήρηση. Ὁ κ. Καλ. στὴ γλῶσσα παρουσιάζεται γλῶσσα-μύτορας. Προσπαθεῖ τὴν καθαρεύουσα του νὰ τὴ χτενίσῃ μετὰ τὴν Ἀττικὴν γραμματικὴν, ποὺ δείχνει, πὺς εἶναι ὁπαδὸς τοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Λοιπὸν, ὁ Κρουμπάχερ, ὁ Τούμπ, ὁ Βρούκμαν καὶ ἄλλοι μεγάλοι γλωσσολόγοι δὲν ἐπιγέασαν καθόλου τὸν κ. καθηγητὴ; Δὲν τὸ πιστεῖω, τὸ πιθανώτερον εἶναι, πὺς δὲν ἔχει τὸ θάρρος νὰ τὰ βάλῃ μετὰ τὸν ἀντιδραστικὸν χατζηδακισμὸν, ποὺ τρομοκρατεῖ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολήν.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Στὰ ποιήματα τοῦ κ. Α. Ἀλεξίου, ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸ 6^ο φυλλάδιον τῆς «Ἀναγέννησης» σελ. 372 καὶ 373 ἔγιναν μερικὰ λάθη. Τὰ λάθη αὐτὰ ἔξφυγαν ἀπὸ τὸ διορθωτὴν, γιατί δὲν ἦταν κυρίως τυπογραφικὰ λάθη, ἀλλὰ παραδιαβάσματα ἀπὸ κακογραμμένον χειρόγραφο.

Ὅλη λοιπὸν τὴν εὐθύνην τὴν ἔχει ἡ ὑπερησμία τῆς «Ἀναγέννησης», γιατί κατὰ τὸ σύστημα, ποὺ ἐφαρμόζομε, κανένας συγγραφεὺς δὲ βλέπει τυπογραφικὰ δοκίμια.

Ὁ κ. Ἀλεξίου νομίζοντας, ὅτι τὰ λάθη στὰ ποιήματα του ἔγιναν ἀπὸ ἀμέλεια τοῦ κριτικοῦ μας, ἔστειλε γράμμα στὸν Ἄλκη Θρούλο. Τὸ γράμμα αὐτὸ δημοσιεύτηκε στὰ «Νεοελληνικὰ Γράμματα» τοῦ Ἡρακλείου.

Ἡ «Ἀναγέννησις» ξαναδημοσιεύει τὰ ποιήματα τοῦ κ. Ἀλεξίου διορθωμένα, βεβαιώνοντας τὸν, ὅτι οὔτε ἡ ἐλάχιστη ἑποτίμησις τοῦ ἔργου του δὲ βραβεύεται στὴ βίωσιν αὐτοῦ τοῦ ὅπως διόλου τυχόν γεγονότος.

Καὶ μέσ ἀπὸ τὴν ἄλυσσον, ὅπου μᾶς ἐμπεροδίκλωσε
καὶ μέσα ἀπ' τὴν θολὴν μαγνιά, ποὺ κλεῖ μας χωριστάλλο
μᾶς κροῖει τὸ μέτωπο ὁ φθιμὸς, ποὺ ἀρᾷ τὰ σύμπταντα ἡγλώσσε

Ἀφροδίτη.

Χαρὰ τῆς ἄδολης ματιῦς, πολὺφεγγα διαμάντι.
Στὴν περιδιάβυσσιν τοῦ νοῦ ὁ ἀγέρας καὶ πελάγη,
ποὺ ἔναι τὸ μάτι μου θολὸν σὰ μεθυσμένον μάντι,
σὲ χτέπησεν ἡ βάρκα μου πολλὰς φορὰς καὶ ἐρομένη,
τὶ ξάφρον ἦρθες καὶ στήθηξες ἐμπρὸς μου σὰ νησί.
Σφαῖρα, τῆς γῆς ἀδερφική, ποὺ δὲ σὲ φέρουσι πάγοι,
(τὶ πῶ γοργὴ καὶ πῶ ζεστή καὶ πῶ καινούργια ἐσὺ,
χαίρομαι ἀψόφτερον κορμιοῦ τῆς γούργας, τῆς λαμπρότητος,
γεμάτη ἐλπίδες, ἔρωτες, μελλούμενον κορσί),
οἶχνε σὲ μέ, ποὺ γογγύουσα βουτῶ στὴν αἰωνιότητι,
στὰ φρένα μου, ποὺ βύθισεν ἡ συλλογὴ καὶ ἡ ἀγρόπνια,
τὸ φῶς σου δλόπηχτο, βαρὺ, τὰ γκαοδιωθῶ, πὺς ὅτι
καὶ ἂν πέσω ἐγὼ πάντα ἡ ζωὴ θὰ στέζη δλόπηχτη, ἔξπνια.

Αἰσθητήρια.

Μετὰ τὴν ἀσπὴν ἡ συνείδησις προτοξενταίνει καὶ ψάχει.
Ἔτοι οἱ λαοί, ποὺ τὴν ἀσπὴν μέσ στὰ νερά ἐξεντήσαν
ζωὴν καὶ κόσμον ἐμάθαιναν μετὰ τὴν ἀσπὴν μονάχη.

Κι ἦταν στενὴ ἡ συνείδησις κλεισμένη στὴ γαστέρα,
ἄδεια τὰ μάτια τῆς ψυχῆς, τ' ἀητιά τῆς σκουμπωμένης,
ὁσοῦτον ὁρμήσαν οἱ καιροί, ποὺ τὰ καινούργια ἐφέρων, κτλ.

Ἐλπίδα.

Ἐξέπτησεν, ἐξέπτησεν ἡ κελαιδίωτα ἐλπίδα,
ποὺ στὰ φθαγρὰ σου κόκκαλα φωλιάζει καὶ προσμένει
δέχον στὴν ἄδολην ματιὰ τοῦ ἡλιοῦ τὴν πρώτην ἀχτίδα,
νὰ τὴν ταράξῃ ὡς θάλασσα ἀγνήνην συζεσταμένη....

I. ΚΟΡΔΑΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

[Ἡ «Ἀναγέννησις» τυπώνεται σὲ 5000 ἀντίτυπα καὶ κυκλοφορεῖ πλατύτατα σὲ ὅλο τὸν μορφωμένον κόσμον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἐκπαιδευτικόν. Ἀναγράφει κάθε βιβλίον, ποὺ τῆς στέλνεται ἓνα ἀντίτυπον στὴ διεύθυνσιν, Κον Δημ. Γληνόν, ὁδὸς *Εὐριπίδου 6*, Ἀθήνα. Ἡ «Ἀναγέννησις» ἐπιθυμεῖ νὰ δῖνῃ μετὰ τὸ βιβλιογραφικὸν τῆς δελτίον, ἂν εἶναι δυνατόν, μιὰ εἰκόνα τῆς πνευματικῆς μας κινήσεως. Γι' αὐτὸ παρακαλεῖ θερμὰ τοὺς συγγραφεῖς καὶ ἐκδότες νὰ τῆς στέλνουν τὰ ἔργα των].

A. ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

H. LICHTENBERGER: *Ἡ ἀδελφοῦλα τοῦ Γιαννάκη*. (Μυθιστόρημα). Μετάφρασις Γιάννη Περγαλιῆ, Ἀθήνα (Ἀ. Γ. Πάλλης) 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 208. Δρ. 35. (Δ).

ΑΛΕΞ. ΝΤΡΟΖΝΤΩΦ. *Μετὰ τὸ ναυάγιον*. (μυθιστόρημα) Ἀλεξάνδρεια («Νέα Ζωὴ») 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 191. Δρχ. 25. (Δ).

ΚΩΣΤΑ ΚΟΥΚΗ. *Λίγοι στίχοι*. (Ποιήματα) Κύμη 1926. Σελ. 12. (Δ).

ΤΑΚΗ ΤΖΩΡΤΖΗ. *Κισσόφυλλα*. Σικάγο. 1927. Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 139. Δολλ. 2. (Δ).

ΑΛΚΗ ΘΡΥΛΟΥ. *Ἡ Δέκατη τρίτη ὥρα*. Ἀθήναι (Μ. Σ. Σαριβαξεβάνης) 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 235. Δρχ. 25. (Δ).

ΣΠ. ΜΟΥΣΣΕΛΙΜΗ. *Οἱ Σκαπετίνες*. (Ποιήματα) Ἰωάννινα 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 13. (Δ).

ΓΕΩΡΓ. ΔΕΛΗ. *Σύννεφα στὸ Γέμμα*. Ἀθήνα, 1927. Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 163. 30 Δρχ. (Α).

B. ΚΡΙΤΙΚΑ

ΨΥΧΑΡΗ. *Κωστής Παλαμᾶς*. Ἀλεξάνδρεια. (Η. Κασσιόνης). Σχ. 8^ο μ. Σελ. 31. Δρχ. 15. (Δ).

Γ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

Κ. Γ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ. *Ὁ Σπινόζας καὶ ἡ Φιλοσοφία αὐτοῦ*. Ἀθήναι 1927. Σχ. Μ. 8^ο Σελ. 55. (Κ).

Δ. ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΑ

ΤΗ RIBOT. *Οἱ ἀσθένειες τῆς Μνήμης*. Μετάφρασις Κ. Παπαδοπούλου. Ἀθήνα. 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 160. 25 Δρχ. (Δ).

Ε. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ

Γ. Κ. ΚΟΡΔΑΤΟΥ. *Δημοτικισμὸς καὶ Λογιοτατισμὸς* (Α. Γ. Πάλλης) Ἀθήνα 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 34. Δεμένο Δρχ. 50. (Δ).

Dr ANGELOS HADZOPULOS *Die Flüchtlingsfrage in Griechenland*, Athen-1927 (P. D. Sakellarios). Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 149.

ΚΑΡΟΛΟΥ ΡΑΠΠΟΠΟΥ. *Σύννοση τοῦ Κομμουνισμοῦ*. Ἀθήνα 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 45. Δρχ. 5. (Δ).

Ν. ΓΙΑΝΝΙΟΥ. *Δημοτικισμὸς καὶ Σοσιαλισμὸς*. Ἀθήνα 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 48. Δρχ. 10. (Δ).

Μ. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ ΝΟΥΑΡΟΥ. *Νομικὰ ἔθιμα τῆς Δωδεκανήσου*. Ἀθήναι 1926. Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 165. (Κ).

Γ. ΛΗΛΙΓΙΑΝΝΗ. *Ἡ Βιβλιοθήκη Ζαγοράς*. Ἀλεξάνδρεια 1926 Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 12. (Κ).

ΣΤ. ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ

Θ. Δ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ. *Θεμέλια Ἑλληνικῆς Παιδαγωγικῆς*. Ἀθήναι 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 52. Δρχ. 10. (Δ).

ΓΕΩΡΓ. Δ. ΣΟΥΜΕΛΙΔΗ. *Νεοελληνικῶν λογοτεχνημάτων αισθητικὴ διδασκαλία*. Ἀθῆναι 1927. Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 110 δρ. 20 (Κ).

Ζ. ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΑ

Μ. ΦΙΑΗΝΤΑΣ. Γλωσσογνωσία καὶ Γλωσσογραφία Ἑλληνική. Ἀθῆναι Ἀ. Ι. Ράλλης) 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 276 δρ. 40 (Δ).

Η. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ

SEMNI PAPASPIRIDI. *Guide du Musée National Marbres, Bronzes, et Vases*. Athènes (A. Pallis & Cie).

Θ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΙΚΑ

ΛΕΩΝΙΔΑ ΣΚΟΥΡΙΩΤΟΥ. *Τὰ αἷτια τῆς ὑποτιμῆσεως τοῦ συναλλάγματος καὶ χρυσῆ ἢ χαρτίνη δραχμῆ*. Ἀθῆναι 1927. Σχ. 8^ο Μ. Σελ. 122. (Κ).

Ι. ΝΟΜΙΚΑ

ΣΠ. ΧΥΤΗΡΗ. *Ἀνακριτικοὶ ὑπάλληλοι*. Ἀθῆναι (Α. Ι. Ράλλης) 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 339.

ΣΠ. ΧΥΤΗΡΗ. *Ὁ Δημόσιος Κατήγορος καὶ ὁ Πταισματοδίκης*. Ἀθῆναι (Α. Ι. Ράλλης) 1927. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 249. δρ. 60 (Κ).

ΙΑ. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ. (Δεκαπενθήμερο Λογοτεχνικὸ Περιοδικό). Διευθυντὴς Γρ. Ξενόπουλος. (Ἐκδότης Ι. Κολλάρος). Ἀθῆναι. Ἔτος Α'. Τεύχος 1. (15 Ἀπριλίου 1927). Σχ. 8^ο μ. Σελ. 64. Συνδρομὴ δρ. 140. (Α. καὶ Κ. καὶ Μ.).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΤΕΧΝΗ. (Μηνιαῖο Λογοτεχνικὸ καὶ Καλλιτεχνικὸ Περιοδικό). Διευθυντὴς Α. Γ. Συμεωνίδης. Χρονιά Α'. Τεύχος πέμπτο. Ἀπριλίου 1927. Ἀλεξάνδρεια Σχ. 8^ο μ. Σελ. 30. Συνδρομὴ δρ. 100 (Δ.).

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ. (Μηνιαῖο Λογοτεχνικὸ Περιοδικό). Διευθυντὴς Γιάννης Μουρέλλος. Βιβλίον ἑβδομο. Ἀπριλίου 1927. Ἡράκλειο Κρήτης. Σχ. 8^ο μ. Σελ. 48. Συνδρομὴ δρ. 120 (Δ).

ΦΙΛΟΤΕΧΝΟΣ (Φιλολογικὴ καὶ Καλλιτεχνικὴ Ἐπιθεώρηση). Τεύχ. Ζ'. Φεβάρη 1927. (Ἐκδ. Σύλλογος Φιλοτέχνων). Σχ. 8^ο μ. Σελ. 32. Συνδρ. δρ. 100. (Δ.).

ΕΡΜΗΣ. (Μηνιαῖο Περιοδικὸ Μελέτης καὶ Ἔρευνας). Διευθυντὴς Α. Μαρσέλλος. Ἀλεξάνδρεια. Τεύχ. 5. Ἀπριλίου 1927. (Ἐκδ. Κατάστημα «Νέα Ζωή») Σχ. 8^ο μ. Σελ. 40. Συνδρομὴ δρ. 120. (Δ καὶ Κ.).

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ. (Λογοτεχνικὴ Ἐπιθεώρηση). Χρόνος Α'. Φύλλο 3. Ἀπριλίου 1927. Βγαίνει κάθε μῆνα. Ἀθῆνα. Σχ. 4^ο. Σελ. 16. Συνδρ. δρ. 50. (Δ).

ΠΑΝ. (Μηνιαία ἔκδοσις Λογοτεχνική). Χρόνος Α'. Τεύχ. 1. Ἀθῆναι. Ἀπριλίου 1927. Σχ. 4^ο. Σελ. 24. Συνδρ. δρ. 50. (Δ).

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ. (Μηνιαῖο φύλλο Κριτικῆς καὶ Τέχνης). Ἀθῆνα. Χρονιά Α'. Ἀρ. 3. Ἀπριλίου 1927. Σχ. 4^ο. Σελ. 16. Συνδρομὴ δρ. 50. (Δ).

ΝΕΑ ΤΕΧΝΗ. (Μηνιαῖο Λογοτεχνικὸ Περιοδικό). Διευθυντὴς Μάριος Βαϊάνος. Περίοδος Β'. Ἔτος Α'. Ἀθῆναι 1927. (Γενάρης - Φεβάρης). Σχ. 4^ο. Σελ. 28. Συνδρ. Δρ. 50. (Δ).

[Κ=Καθαρεύουσα, Δ=Δημοτική, Μ=Μιχτή. Σχ. 8^ο Μ=Σχῆμα ὄγδοο μέγα. Σχ. 8^ο μ=Σχῆμα 8^ο μικρό. Ὁ ἐκθέτης δίπλα στὴ χρονολογία σημειώνει τὸν ἀριθμὸ τῆς ἔκδοσης].

Ὁρθογραφία. Ἡ «Ἀναγέννησις» προσπαθεῖ νὰ τηρῇ ὁμοίμορφη ὀρθογραφία, περιποιεὶ τὴν ὀρθογραφία τῶν ἀναγνωστικῶν βιβλίων τῆς δημοτικῆς, περιμένοντας νὰ γίνῃ ἕνας ἐπίσημος κανονισμὸς, πού θὰ ἀπλοποιήσῃ, καθὼς ἐλπίζομε, πολὺ τὴ σημερινὴ ὀρθογραφία. Παρακαλεῖ λοιπὸν, ὅσους γράφουν νὰ συμμορφῶνται, ὅσο μποροῦν, μετὰ τὴν ὀρθογραφία τοῦ περιοδικοῦ.